

DEMOGRAFIE CIKÁNSKÉHO OBYVATELSTVA V ČESKÝCH ZEMÍCH V 17. A 18. STOLETÍ (NA ZÁKLADĚ ROZBORU CÍRKEVNÍCH MATRIK)^[1]

Jiří Hanzal

Demography of Gypsy inhabitants in the Czech Lands in the 17th and 18th century
(on the basis of analysis of church registers)

Abstract: The present study analyzes the demography of Gypsies in the Czech Lands in the 17th and 18th century, being a first study of this kind. It is based upon the collection of 129 entries in church registers in the 1631–1785 period. Besides analyzing the data it demonstrates how they enrich the present state of historical and demographic research and reflects upon the possibilities of combining them with other sources for further analyses.

Historická demografie, 2016.40:2:135–177

Key words: Gypsies, Romany people, Early Modern Period, Bohemia, Moravia, Silesia, Poland, Germany, Austria, Hungary, demography, parish registers, births, marriages, deaths, godfathers, first name, surname, settlement, migration, religiosity

Contact: PhDr. Jiří Hanzal, Thiersteinerstrasse 20, CH-4153 Reinach, Switzerland; e-mail: hanzal@bluewin.ch

1. Účel studie

Ve své studii předkládám příspěvek k demografii cikánského obyvatelstva v českých zemích v 17. a 18. století. Studii uvádím souhrnem dosavadního bádání. Navazuji stručnými údaji o dějinách cikánského etnika na území českých zemí od prvních zpráv o výskytu Cikánů v prostoru českých zemí začátkem 15. století do 80. let 18. století, kdy došlo k prvnímu josefinskému pokusu o jejich usídlení. Jádrem studie je demografický rozbor mnou získaného souboru záznamů z matrik narozených, oddaných a zemřelých týkajících se cikánské minority na území českých zemí z let 1631–1785. Závěrem shrnuji, čím údaje získané z předloženého souboru obohacují historické a demografické bádání a zamýšlím se nad možnostmi, které nabízí v kombinaci s jinými prameny pro další bádání.

[1] Pro období raného novověku používám termínu Cikáni. Přenášení moderních pojmů a konceptů identity v historické práci do předmoderní doby se již před delší dobou ukázalo jako sporné. V historickém kontextu je nezbytné zachovat jazyk a dikci jednotlivých dokumentů. Jinak by mohly vznikat problémy nejenom při heuristice, ale zejména při interpretaci pramenů. – Jiří HANZAL, *Cikáni na Moravě v 15. až 18. století. Dějiny etnika na okraji společnosti*. Praha 2004, s. 6. Cituji zde podle vyjádření dr. Pavla Himla k vydání knihy *Cikáni na Moravě* pro Nakladatelství LN z 23. května 2003; Ctibor NEČAS, *Cikáni na Moravě a ve Slezsku do první třetiny 20. století*. Český lid 87, 2000, s. 230–247, srov. s. 239; Marta MIKLUŠÁKOVÁ, *Poznámka překladatelky*. In Angus FRASER, *Cikáni*. Praha 1998, s. 313–316. Srov. s. 315 dole.

2. Dosavadní bádání

V základním souborném díle, *Dějínách obyvatelstva v českých zemích*, pojednal Eduard Maur přítomnost cikánské populace ve sledované oblasti na necelých pěti řádcích.^[2] Studiu demografie cikánského obyvatelstva v českých zemích v období raného novověku nebyla doposud téměř věnována pozornost. Pro období 19. století vyhodnotil Ctibor Nečas z tzv. kmenových knih moravskoslezského gubernia situaci k roku 1842 v nich evidovaných 503 Cikánů, kteří žili v 62 obcích.^[3] Největší pozornost byla věnována demografii cikánské populace pro období od druhé světové války do současnosti. Demografii národnostních menšin se zaměřením na cikánskou populaci v uplynulých několika desetiletích – včetně některých prognóz vývoje cikánské populace – se soustavně věnovala Květa Kalibová.^[4] Milena Hübschmannová se dotkla společenské problematiky Cikánů.^[5]

Eva Davidová si ve svých syntetizujících pracích všímá změn v postavení Cikánů, specifik cikánské rodiny a migrace Cikánů.^[6] Některé z početných prací

[2] Ludmila Fialová aj., *Dějiny obyvatelstva v českých zemích*. Praha 1996, s. 73.

[3] Ctibor NEČAS, *Romové ve světle kmenových knih moravskoslezského gubernia z roku 1842*. Sborník prací Filozofické fakulty Ostravské univerzity, *Historica* 10, 2003, s. 69–79.

[4] Květa KALIBOVÁ – Zdeněk PAVLÍK, *Možnosti demografie při objasňování tzv. cikánské otázky*. In *Cikáni v průmyslovém městě*. Praha 1986, s. 98–106; Květa KALIBOVÁ, *Zvláštnosti demografického chování romské populace v Československu (průběh demografické revoluce u romské populace)*. In *Příčiny, podmínky a možnosti prevence sociálně patologických jevů u cikánské populace*. Praha 1986, s. 51–59; TÁŽ, *Demografické charakteristiky romské populace v Československu*. Populační zprávy 1988, s. 52–60; TÁŽ, *Charakteristika úmrtnostních poměrů romské populace v Československu*. *Demografie* 3, 1989, s. 239–250; TÁŽ, *Integrační proces u romské populace z pohledu demografie*. In *Teoretické a metodologické východiská výskumu cigánskej rodiny a integračního procesu cigánských obyvatelů*. Košice 1989, s. 128–137; TÁŽ, *Prognóza romské populace v ČSFR do roku 2025*. *Demografie* 32, 1990, s. 219–224; TÁŽ, *Demografické charakteristiky romské populace v Československu*. Kandidátská dis. práce. PŤF UK Praha 1991; TÁŽ, *Romové z pohledu statistiky a demografie*. In *Romové v České republice (1945–1998)*. Praha 1999, s. 91–114; TÁŽ, *Romové v České republice dle výsledků sčítání lidu 1991*. *Demografie* 38, 1996, s. 276–280; TÁŽ, *Demografické a geodemografické charakteristiky romské populace v České republice*. In *Romové – reflexe problému*. Soubor textů k romské problematice. Praha 1997, s. 20–33; TÁŽ, *Demografie Romů v České republice*. *Demografie* 39, 1997, s. 27–32; TÁŽ, *Romové v Evropě z pohledu demografie*. *Demografie* 43, 2001, s. 125–132; TÁŽ, *Specifické rysy demografické reprodukce romské populace a její podmíněnosti*. In *Analýza sociálně ekonomické situace romské populace v České republice s návrhy na opatření*. Praha 2003, s. 66–78; TÁŽ, *Kolik Romů žije v Česku*. *Geografické rozhledy* 17, 2007/8, s. 8–9.

[5] Milena HÜBSCHMANNOVÁ, *Společenská problematika Romů v ČSSR*. *Demografie* 12, 1970, s. 232–237.

[6] Eva DAVIDOVÁ, *Romano Drom = Cesty Romů 1945–1990: změny v postavení a způsobu života Romů v Čechách, na Moravě a na Slovensku*. Olomouc, 1995⁽¹⁾, 2004⁽²⁾; TÁŽ, *Romové v československé a české společnosti v letech 1945–2012: národnostní struktura, specifika romské rodiny a migrací*. Praha 2014.

Marka Jakoubka se věnovaly cikánské rodině a příbuzenství ze spíše etnologického hlediska.^[7]

Matriční záznamy týkající se Cikánů na sebe podle mých vědomostí pro období raného novověku nepřitáhly pozornost historické či demografické badatelské obce ani v českých zemích ani v zahraničí. Církevních matrik, klasického pramene využívaného historickou demografií, bylo doposud využíváno pouze okrajově, nesystematicky, pro popisné, ilustrující účely. Pokud je mi známo, nebyl dosud proveden pokus o vyhodnocení matričních záznamů o cikánské populaci metodou historické demografie.

Jisté pozornosti se dostalo pouze křestním jménům a příjmením, vyskytujícím se u Cikánů. Jedinou prací na toto téma pro období částí 17. a 18. století je článek Evy Procházkové, vycházející ze studia ortelních manuálů pražského apelačního soudu.^[8] Ctibor Nečas se témuž tématu věnoval zejména pro období sklonku Rakousko-Uherské monarchie a dobu tzv. První československé republiky.^[9] Nečas rovněž přetiskl bez ověření a s jistými chybami několik náhodně obdržných matričních záznamů o narození a úmrtí Cikánů z let 1631–1677.^[10] Ani v okolních zemích nedošlo k demografickému vyhodnocení matričních záznamů. Tak např. pro Německo uvádí ojedinělé zprávy o matričních záznamech týkajících se Cikánů ze 17. a 18. století z prostoru dnešního Bádenska-Württemberska Thomas Fricke.^[11] Pro Slovensko provedla sondu Naďa Valášková, která prozkoumala novodobé záznamy z matrik narozených ze slovenského Bardějova.^[12]

Ve své disertační práci, prvním systematickém přehledu dějin Cikánů na Moravě do konce 18. století z roku 1979, jsem čerpal z matrik narozených, oddaných a zemřelých z oblasti jihovýchodní Moravy a dalších sond z oblasti Moravy, zejména pro účely důkazu postupného usídlování Cikánů na jihovýchodní Moravě

[7] Marek JAKOUBEK – Tomáš HIRT (ed.), *Romové: kulturologické etudy (etnopolitika, příbuzenství a sociální organizace)*. Plzeň 2004; Lenka BUDILOVÁ – Marek JAKOUBEK (ed.), *Cikánská rodina a příbuzenství*. Ústí nad Labem 2007; Marek JAKOUBEK – Lenka BUDILOVÁ (ed.), *Romové a cikáni – neznámí a známí: interdisciplinární pohled*. Voznice 2008.

[8] Eva PROCHÁZKOVÁ, *Jména a příjmení Romů v zápisech ortelních manuálů pražského apelačního soudu*. In Pocta Evě Šmilauerové. Sborník k 60. narozeninám PhDr. Evy Šmilauerové, CSc. Praha 1995, s. 117–136.

[9] Ctibor NEČAS, *Co napovídají příjmení moravských Cikánů*. Zpravodaj místopisné komise (dále ZMK) 19, 1978, s. 76–78; TÝŽ, *Cikánská příjmení v Československu*. ZMK 22, 1982, s. 36–39; TÝŽ, *Křestní jména českých a moravských cikánů*. ZMK 29, 1988, s. 56–69; TÝŽ, *Přezdívký moravských Cikánů na počátku 20. století*. ZMK 27, 1986, s. 83–86.

[10] TÝŽ, *Romové na Moravě a ve Slezsku [1740–1945]*. Brno 2005, s. 39, 41.

[11] Thomas FRICKE: *Zigeuner im Zeitalter des Absolutismus. Bilanz einer einseitigen Überlieferung. Eine sozialgeschichtliche Untersuchung anhand südwestdeutscher Quellen*. Pfaffenweiler 1996.

[12] Naďa VALÁŠKOVÁ, *Romské obyvatelstvo v rodných matrikách chmelovské farnosti na Bardějovsku v 19. a na počátku 20. století*. Onomastický zpravodaj 32–33, 1991–1992, s. 191–198.

od konce 17. století.^[13] Téhož materiálu jsem pro stejný účel použil i ve shrnující studii o Cikánech tolerovaných na Moravě v 18. století.^[14] Tyto údaje jsem převzal, doplnil a vyhodnotil podle metod historické demografie v knize *Cikáni na Moravě v 15. až 18. století*.^[15]

3. K dějinám Cikánů v českých zemích od prvních zpráv do 80. let 18. století^[16]

Za nejstarší písemnou zmínku o Cikánech v Evropě je považován záznam v rukopisu z kláštera Iveron na hoře Athos v dnešním Řecku z doby kolem roku 1068. V průběhu 12. a 13. století Cikáni pronikali z Balkánu podél Dunaje do střední Evropy. První zpráva o jejich pobytu na Slovensku je z roku 1322. Na území Říše římské jsou Cikáni prokázáni od roku 1407. První údaj z českých zemí pochází

[13] Jiří HANZAL, *Přehled dějin Cikánů na Moravě do zahájení josefinských pokusů o jejich usídlení v 80. letech 18. století*. Dis. práce Olomouc, Univerzita Palackého 1979. Nepublikováno.

[14] TÝŽ, *Romové tolerovaní na Moravě v letech 1698–1784*. Časopis Matice moravské 114, 1995, 1, s. 25–48.

[15] TÝŽ, *Cikáni na Moravě v 15. až 18. století*, s. 140–148, 192.

[16] Pokud neuvádím jinak, vycházím ze své knihy: Jiří HANZAL, *Cikáni na Moravě v 15. až 18. století*. – Dějiny Cikánů v Čechách nejsou zatím systematicky zpracovány, existují pouze dílčí studie, např. Jaroslav PÁNEK, *Pronásledování romských (cikánských) kočovníků v první čtvrtině 18. století ve světle divišovské smolné knihy. (Příspěvek k dějinám Romů v českých zemích.)* Zpravodaj středočeské vlastivědy a kronikářství 6, 1974, s. 17–41; TÝŽ, *Pronásledování romských kočovníků na Vlašimsku v první polovině 18. století. (Příspěvek k poznání pozdněfeudálního hrdelního soudnictví v Čechách)*. Sborník vlastivědných prací z Podblanicka 19, 1978, s. 317–324; Eva PROCHÁZKOVÁ, *Perzekuce Romů v Českých zemích v 16.–18. století. (Výsledky a další perspektivy studia.)* In Hrdelní soudnictví českých zemí 16.–18. století. (Sborník příspěvků z konference, konané v Pardubicích 21. – 22. 9. 1995.) Pardubice 1996, s. 151–157; Jaroslav DIBELKA, „*Kde my se máme podít, když nemáme naši zem?*“ Migrace Cikánů v raném novověku a jejich reflexe v očích okolí. In Dějiny migrací v českých zemích v novověku. Historická demografie 30, 2006 – supplement, s. 189–204; Pavel HIML, *Milost místo smrti: (v procesech s Cikány v Čechách první poloviny 18. století), aneb, jak nepočítat historii*. Dějiny-teorie-kritika 2, 2005, 1, s. 7–43; TÝŽ, *Zrození vagabunda: neusedlí lidé v Čechách 17. a 18. století*, Praha 2007. Významnou roli při zakládání oboru „romistika“ sehrála Milena Hübschmannová. Pro historické bádání jsou důležité její práce: Milena HÜBSCHMANNOVÁ, *Historie znamená pátrám. (Úvahy o pramenech k romským dějinám)*. Romano džaniben 1995, s. 61–66; TÁŽ, *What can sociology suggest about the origin of Roma*. Archiv orientální 40, 1972, s. 50–65. – Pro Slezsko, které bylo až do roku 1741 vedlejší zemí České koruny, jsou zpracovány první stručné přehledy: Jiří HANZAL, *Zarys historii Cyganów na Śląsku do czasów zaboru pruskiego oraz tzw. „cygańska tablica ostrzegawcza” ze Śląska pochodząca z 1708 roku*. Studia i materiały z dziejów Śląska 26, 2005, s. 134–150; Marian J. PTAK, *Cyganie na Śląsku w świetle regulacji prawnych do połowy XVIII w.* In Mniejszości narodowe: problemy ustrojowo-prawne: materiały VIII Konferencji historyków państwa i prawa. Łagów, 8–11 lipca 2004 / red. nauk. Piotr Jurek; Uniwersytet Wrocławski. Wydział Prawa, Administracji i Ekonomii. Instytut Historii Państwa i Prawa. Wrocław 2005, s. 29–42.

z roku 1399, kdy je v Popravčí knize pánů z Rožmberka zmíněn „Cikán černý, Ondřejov pacholek“. Není jisté, zda se skutečně jedná o etnického Cikána či zda je to jen přezdívka. Zato je však jisté, že Cikáni v době zápisu už v našich zemích byli známi. Nejstarším prokázaným záznamem o pobytu Cikánů v českých zemích je kronikářská zpráva k roku 1416, že „také toho léta vláčili se Cikáni po české zemi a lidi mámili“. Z toho je zřejmé, že zde byli viděni už dříve. Na Moravě jsou doloženi Cikáni poprvé k roku 1417.

Zpočátku byli Cikáni přijímáni velmi příznivě jako, jak sami uváděli, křesťanští poutníci – Egyptané, z Malého Egypta. Časem se vůči Cikánům prohlubovala nedůvěra, rozšiřovalo se – nikdy nedokázané – podezření ze špehování pro Turky. Roku 1497 byli Cikáni prohlášeni v Říši za psance (vogelfrei) – bezprávné osoby, které mohly být beztrestně zabity; začali být vypovídáni z území říše. Od 16. století existovala cílená politika potírání tuláků (dnes je interpretována jako součást procesu tzv. sociálního disciplinování). Od 1538 byl Cikánům zakázán pobyt na Moravě a začali být vykazováni ze země. Od 1545 bylo totéž praktikováno v Čechách. Roku 1599 usnesl moravský sněm vyhánění Cikánů ze země, navíc pak hrozbu hrdelního trestu za případný návrat. Během třicetileté války nebyla vydávána žádná nařízení, vlády měly jiné starosti. Po jejím skončení země pokračovaly v zákrocích proti Cikánům: zákaz pobytu, vyhánění do sousedních zemí, hlavně do Polska. V okolních státech byla praktikována tatáž praxe. Jednotlivé státy proto Cikány, mnohdy tajně, za pomoci vojska, vysídlovaly do sousedních států. Roku 1689 byli Cikáni – téměř o 200 let později než v Římské říši – prohlášeni v Čechách za psance. Na Moravě se tak stalo nejpozději roku 1701.

Proč došlo ke změně přístupu k Cikánům? Období raného novověku bylo dobou vzniku moderního, teritoriálního státu, který chtěl v prohlubující se míře získat kontrolu nad obyvatelstvem. Neusedlé obyvatelstvo, nezapadající do rámce stavovského rozdělení společnosti, se stávalo stále větším problémem. Byl na ně vyvíjen rostoucí nátlak. Usedlé obyvatelstvo mělo strach z cizího elementu. Cikáni byli mezi neusedlým obyvatelstvem specifickou skupinou. Byli jiní, už proto byli podezřelí. Přecházeli neustále z jedné země do druhé – vyhledávali zřejmě území, kde byla míra perzekuce nižší. Stálé přecházení jim vyneslo mj. podezření ze špiónáže pro Turky. Cikáni neměli žádného pána, což byl problém. K pronásledování Cikánů však nedocházelo z rasových důvodů. Byli pronásledováni pro „cikánský“, tj. kočovný způsob života. Když se ho vzdali, nebyli nadále považováni za Cikány. Nesdílím ojedinělý názor Jaroslava Pánka o tzv. prvním romském holocaustu.^[17] K názoru „o (zamýšlené) genocidě či vyhubení romského etnika v habsburské

[17] Jaroslav PÁNEK, *První romský holocaust – česká cesta k jeho poznání*. In Milý Bore... Profesoru Ctiboru Nečasovi k jeho sedmdesátým narozeninám věnují přátelé, kolegové a žáci. Dvořák T. aj. (ed.), Brno 2003, s. 345–351, srov. s. 347.

monarchii“^[18], které Pánek nazývá „První romský holocaust“, se kriticky vyjadřuje i Pavel Himl.^[18]

Proticikánská nařízení – v podstatě obdobná v Říši i v českých zemích – se neustále zostřovala. V letech 1697, 1710 a 1726 byly vydány zákony, určující způsob zacházení s Cikány. Měli být vymýceni z habsburských zemí. Uvádím praxi z roku 1726, kdy začala platit nejostřejší nařízení a v jednotlivých habsburských zemích byl sjednocen postup proti Cikánům. Nadále měli statut bezprávných psanců. Při útěku nebo obraně měli být zastřeleni nebo jinak zabiti. Při dopadení měli být uvězněni. Dospělí muži měli být oběšeni. Dostatečně silným chlapcům mladším 18 let a ženám mělo být v Čechách uřezáno pravé ucho, na Moravě, ve Slezsku a v Kladsku ucho levé, v Rakousku pak na zádech vypáleno znamení šibenice. Ženy a urostlí chlapani měli být potom vymrskáni třikrát kolem šibenice. Měl být s nimi sepsán tzv. hrdelní revers – ujištění, že se již nikdy nevrátí do země a nebudou se mstít. Potom měli být navždy vykázáni z habsburských zemí. Děti měly být rozmístěny na výchovu do špitálů nebo k soucitným lidem; cílem byla křesťanská, resp. katolická výchova a vedení k práci. Při druhém dopadení mělo být chlapcům uřezáno druhé ucho, potom měli být vymrskáni a vypovězeni. Dospělé Cikánky měly být při zjištění, že už mají uřezáno jedno nebo obě uši či vypáleno znamení, jako nenapravitelné sťaty mečem. Cikáni byli někdy odsouzeni na nucené práce – např. na pevnost Ráb (Győr) v Uhrách, občas byli i odsouzeni na galeje. Od 20. let 18. století docházelo k tzv. vizitacím – prohledávání jednotlivých krajů, případně koordinovaně v celé zemi, za účelem dopadení toulajících se Cikánů. Tyto vizitace byly prováděny za účasti vojska, myslivců a hajných, někdy také poddaných.

V Čechách a na Moravě se objevovalo hodně Cikánů, hlavně z Německa, z Uher, částečně i z Polska. Ne všichni Cikáni však byli v českých zemích pronásledováni. Jak jsem prokázal, mohli být Cikáni za určitých okolností vyňati z platnosti proticikánského zákonodárství, tzv. tolerováni. Roku 1698 povolal hrabě Dominik Ondřej Kounic kováře Štěpána Vajdu, později zvaného Štěpán Daniel, ze svého panství Ráró v župě Ráb (Győr) v Uhrách na panství Uherský Brod na jihovýchodní Moravě. Štěpán Daniel a jeho děti žili v Uherském Brodu a jeho okolí až do roku 1747 pod ochranou vrchnosti. Roku 1718 rozhodla moravská zemská vláda, že nemají být považováni za Cikány a že smějí být za určitých podmínek nadále trpěni v zemi s tím, že to nebude považováno za porušení proticikánských patentů. Jednou z podmínek bylo vyhánění cizích Cikánů ze země. Roku 1747 nechal hrabě Václav Antonín Kounic-Rietberg vyhnat Cikány ze svého panství Uherský Brod. Žili pak převážně v Uherském Ostrohu a v Kunovicích na panství knížat Lichtenštejnů.

Danielové ale nebyli jediní Cikáni, kteří žili trvale či delší dobu na Moravě. Tak např. na panství Černá Hora žil v letech 1743–1766 František Růžička-Rosenberger.

[18] Pavel HIML, *Milost místo smrti*, s. 39–42.

K jeho příběhu se ještě vrátím. V matrikách z oblasti jihovýchodní Moravy se v průběhu 18. století začínají objevovat příslušníci dalších rodin, které zřejmě zpočátku převážně kočovaly: Holomkové, Ištvánové, Malíkové.

Počet Cikánů pobývajících na Moravě není možno zjistit. V pramenech jsou mnohdy uváděny občasné výskyty početných, až 150členných skupin. V úředních soupisech Cikánů bylo podchyceno k roku 1769 22 rodin s 98 členy, k roku 1783 na dvou panstvích 28 rodin se 118 členy. Jistě nebyli zdaleka podchyceni všichni Cikáni, ale jen usedlí či napolo usedlí.

V 2. polovině 18. století docházelo k cílenému usazování Cikánů. V Uhrách se roku 1761 Marie Terezie pokusila o pokud možno rychlou asimilaci Cikánů s ostatními poddanými. K cílenému usídlování Cikánů došlo i na Moravě. Roku 1782 předal kanovník Jan Rudolf Říkovský z Dobřčic císaři *Vlasteneckou úvahu o moravských cikánech, včetně návrhu jak by měli být umravení a užitečně vzděláni*. Návrh nebyl realizován. Roku 1784 podal svobodný pán Antonín Valentin Kaschnitz z Weinbergu, ředitel moravsko-slezských komorních statků, návrh na přesídlení Cikánů na statky studijního čili náboženského fondu. Nakonec bylo přesídleno 18 cikánských rodin do 10 moravských vesnic. V roce 1785 zakázal Josef II. vypovídat uherské Cikány z dědičných zemí. Tím prakticky skončilo dlouhé období pronásledování Cikánů. Došlo ke změně proti dosavadní praxi, kdy se Cikánům naopak zakazovalo zdržovat se v té které zemi a trestání byli za vstup do ní.

Moravští Cikáni se živil většinou řemeslným kočovnictvím. Domácí, na Moravě tolerovaní Cikáni kočovali jako kováři od jara do podzimu po stále se opakujícím okruhu. Kovářství se věnovala i část cizích Cikánů. Ti se věnovali i obchodu s koňmi, léčení koní, částečně léčení nemocných lidí, výjimečně i prodeji skleněných výrobků, hlídání zahrad a zelinářských polí, práci na poli, v zimě předení. Dodatkovými zdroji obživy byly almužny, žebrání, občasné krádeže. Oděv získávali Cikáni od usedlého obyvatelstva – výměnou, někdy i krádežemi. Přízpůsobovali se oblečení chudších vrstev obyvatelstva, mnohdy bývali nedostatečně oblečení, čímž údajně pohoršovali obyvatelstvo. Na cestách bydleli Cikáni zřejmě u příslušníků majoritní společnosti, někdy ve stanech či jinak. Přijímali náboženství země, kde se zdržovali, v Čechách a na Moravě římskokatolické. Pozoruhodné jsou strategie přežívání v dobách platnosti přísných proticikánských zákonů. Cikánům napomáhala nejednotnost v prosazování proticikánských opatření. Jistou roli hrála i skutečnost, že Cikáni byli často ozbrojeni a místní obyvatelstvo mívalo strach je pronásledovat.

4. Možnosti využití matričních záznamů o cikánské populaci

Demografické studie se tradičně věnují pouze uzavřeným souborům majoritní společnosti. Cikáni dlouho žili většinou kočovným způsobem života. Na Moravě se začali pomalu usazovat od konce 17. století; k jejich cílenému usídlování pak

docházelo od 80. let 18. století. Záznamy v matrikách týkající se cikánské populace jsou proto vzhledem k jejich způsobu života geograficky rozptýlené. Při vyhodnocení matričních záznamů narozených či pokřtěných, oddaných a zemřelých nelze proto postupovat obvyklou metodou, odpadá možnost vyhodnocení dlouhých souvislých řad z jedné farnosti, panství či oblasti.

4.1. Charakteristika prozkoumaného souboru

Ve své disertační práci^[19] jsem prokázal usídlování Cikánů na panství Uherský Brod, patřícímu hraběti Dominiku Ondřeji Kounicovi, od roku 1698. Po vyhnání z panství Uherský Brod hrabětem Václavem Antonínem Kounicem-Rietbergem roku 1747 se tito tolerovaní Cikáni usídlili na lichtenštejnských panstvích Kunovice, Pozořice a Ždánice. Kusé zprávy aktového materiálu různého původu jsem doplnil, hlavně pokud se týká usídlování Cikánů, studiem římskokatolických farních matrik. Panství Uherský Brod sestávalo z města Uherský Brod a 27 vsí, jež byly roztržštěny do mnoha farností. Rozhodl jsem se proto provést sondu a excerpoval jsem matriky farnosti Uherský Brod, kterou tvořily následující obce: město Uherský Brod a předměstí, Havřice a Prakšice. Systematickým průzkumem římskokatolických matrik narozených, zemřelých a oddaných farností Uherský Brod, Kunovice, Pozořice a Ždánice a cílenými sondami (na základě údajů archivních pramenů o pobytu jednotlivých cikánských rodin) v matrikách farností Střílky a Veselí nad Moravou jsem shromáždil soubor 80 záznamů o narození, úmrtí a sňatcích příslušníků cikánské populace na Moravě; náhodný nález v matrice narozených farnosti Kralice^[20] zvýšil jejich počet na 81. Tyto záznamy z let 1689–1785 jsem později podrobil podrobnějšímu rozboru a systematicky je vyhodnotil.^[21]

Původní soubor se mi od roku 2004 podařilo rozšířit o dalších 48 záznamů, z toho 45 z Moravy, jeden ze Slezska a dva z Čech. Dr. Zdeněk Háza mi poskytl jeden záznam z matriky narozených ve Vsetíně a 10 záznamů z matriky oddaných v moravských Vizovicích.^[22] Při následném systematickém průzkumu matrik narozených, oddaných a zemřelých římskokatolického farního úřadu ve Vizovicích jsem našel dalších 12 matričních záznamů. Profesor Ctibor Nečas dostával v badatelně někdejšího Státního archivu v Brně od různých genealogů zprávy o nálezech matričních záznamů týkajících se Cikánů. Sedm z nich, z let

[19] Jiří HANZAL, *Přehled dějin Cikánů na Moravě*, Dis. práce 1979.

[20] Za odkaz na tento záznam jsem zavázán díkem PhDr. Jiřímu Adámkovi, bývalému archiváři Moravského zemského archivu v Brně.

[21] Jiří HANZAL, *Cikáni na Moravě v 15. až 18. století*. Srov. *Rozbor matričních záznamů* na s. 140–148.

[22] Dr. Házovi srdečně děkuji za jeho kolegiální pomoc, jakož i za inspirující diskuze o různých tématech historické demografie.

1631–1677, uveřejnil i s různými chybami, bez ověření v matrikách.^[23] Jeden ze záznamů, údajně z Břežan, není bohužel i přes větší úsilí dohledatelný,^[24] šest ostatních záznamů jsem ověřil a převzal. Jedná se o ojedinělé záznamy z matrik zemřelých z Jihlavy a Pravlova a matrik narozených v Hradci nad Moravicí, Ivančicích, Znojmě a Ždánicích. Při hledání březánského záznamu jsem našel v matrice fary v Českých Křídlovicích jeden záznam o narození cikánského dítěte. Na základě studia dalšího archivního materiálu^[25] jsem dohledal podle údajů obsažených v jednotlivých zprávách a výslechových protokolech dva záznamy v matrikách narozených z Březové nad Svitavou a Židlochovic a čtyři záznamy v matrikách zemřelých z Cetkovic, Dyjákovic, Rajhradu a Rousínova, to vše z let 1685–1717.

Na panství Černá Hora žil v letech 1743–1766 Cikán František Růžička-Rosenberger, o němž roku 1766 zavládly pochyby, zda je skutečně Cikánem.^[26] Průzkumem matrik v místech jeho pobytu uvedených v soudobé úřední zprávě jsem získal devět záznamů v matrikách narozených, oddaných a zemřelých z let 1750–1766 z římskokatolických farních úřadů v Bořitově, Lysicích a Újezdu u Černé Hory.

Dr. Zdeněk Háza mi laskavě poskytl i jeden záznam z matriky narozených ze slezského Frýdku z roku 1714. Obohacením jsou i dva záznamy z matrik narozených v jižních Čechách: z Netolic (1696)^[27] a Vlachova Březí (1664).^[28] Jsou to zatím jediné mi známé matriční záznamy z Čech, týkající se Cikánů.

[23] Ctibor NEČAS, *Romové na Moravě a ve Slezsku [1740–1945]*, s. 39, 41.

[24] Cituji Nečase: „Zřejmě okázalý pohřeb byl vystrojen Frideriku Strasspurgerovi, který byl jako vznešený Rom – podle latinského zápisu nobilis Zingarus – pochován 1.10.1675 dokonce před oltářem v kostele v Břežanech.“ Srov. Ctibor NEČAS, *Romové na Moravě a ve Slezsku [1740–1945]*, s. 39. – V matrice zemřelých farnosti České Křídlovice, pod níž spadaly Břežany u Znojma (jediné Břežany na Moravě; dalších několik obcí stejného jména se nachází v Čechách) se tento zápis nenachází. Jsou v ní však zapsány různé donace „vor das Altar“ – německé *vor* znamená dnes *před*, dříve však znamenalo totéž co *für* neboli *pro*. Amatérský genealog tak mohl, ať už je tento záznam obsažen kdekoliv, mylně interpretovat záznam o donaci pro zvelebení oltáře jako zcela nepravděpodobný záznam o pohřbení Strasspurgera v kostelní lodi před oltářem.

[25] Moravský zemský archiv Brno (dále MZA Brno), fond B 11 – Acta finita, sign. Z-67, Vyšetřování pobytu Cikánů na Moravě 1664–1718, inv. č. 341a, b. – Děkuji +PhDr. Kateřině Smutné, emeritní ředitelce MZA Brno, jakož i všem zaměstnancům archivu za vydatnou podporu při mém studiu archivních fondů.

[26] Jiří HANZAL, *Cikáni na Moravě v 15. až 18. století*, s. 63–65, 130, 134–135, 150, 174, 189, 190.

[27] Na článek Jan Antonín MAGER, *Cikánské křtiny v Netolicích roku 1696*. Rodopisná revue 2004, č. 4, s. 23, mě laskavě upozornila Mgr. Markéta Hrdličková ze Státního archivu v Třeboni.

[28] Záznam je obsažen ve výše citovaném Magerově článku: Josef BROŽ, *Slavné cikánské křtiny ve Vlachově Březí léta 1664*. Zlatá stezka. Vlastivědný sborník kraje Husova a Chelčického 5, 1931–1932, č. 9 (květen 1932), s. 169–171.

Celkem tedy disponuji 129 matričními záznamy týkajícími se cikánské populace. Dva z nich pochází z Čech (1,55%), 126 z Moravy (97,67%) a jeden ze Slezska (0,78%).

TABULKA Č. 1. MATRIČNÍ ZÁZNAMY O CIKÁNSKÉ POPULACI Z ČESKÝCH ZEMÍ

	Muži	Ženy	Pohlaví neuveďeno	Celkem záznamů	Časové rozmezí	Datum 1. záznamu
Narození	38	28	0	65*	1652–1784	26.5.1652
Zemřelí	22	11	2**	34***	1631–1782	16.6.1631
Sňatky	–	–	–	30	1739–1785	20.7.1739
Celkem	x	x	x	129	1631–1785	

* jeden záznam se týká dvojčat (chlapec a děvče)

** 1631: 1 záznam, 2 zemřelí

*** 1 novorozeně, 1 dítě

4.2. Záznamy o narození či křtu

Narození dítěte představovalo v životě společnosti vždy jednu z nejvýznamnějších událostí. Křest představuje církevní svátost, díky níž je člověk očistěn od následků prvotního hříchu. Křtem dítě vstupuje do společenství církve, je mu zárukou věčné spásy. Otázkou křtu ve venkovském prostředí raného novověku se soustavně zabývala Miroslava Melkesová,^[29] která ve svých pracích uvádí i starší literaturu k tomuto tématu.

Mám k dispozici 65 záznamů prokazatelně se týkajících křtu cikánských dětí. Toto množství neumožňuje pracovat pro historickou demografii dříve typickou čárkovací metodou ani jinou kvantitativní metodou, např. vyhodnocovat pomocí počítačového programu, ale zato je příhodné pro kvalitativní vyhodnocení daného souboru. Soubor může poskytnout odpovědi na řadu otázek.

Farnost, v níž se děti narodily a byly pokřtěny, četnost křtů a časové údaje narození či křtu

V zájmu přehlednosti uvádím zvlášť farnosti podle jednotlivých zemí. Záznamy však analyzuji souborně, pro všechny tři české země.

[29] Miroslava MELKESOVÁ, *Křestní obřad a úloha kmotra v polovině 17. století*. Dipl. práce, Historický ústav Jihočeské univerzity, České Budějovice 2002; TÁŽ, *Křtiny a úvod ve venkovském prostředí raného novověku*. Historický obzor 14, 2003, s. 262–276; TÁŽ, *Adhiberi solent, qui compatres vocantur: kmotrovství ve venkovském prostředí raného novověku na základě výzkumu chýnovské farnosti*. Historická demografie 27, 2003, s. 63–122; TÁŽ, *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Historická demografie 28, 2004, s. 209–215; TÁŽ, *Geografický horizont křtu v polovině 17. století na Chýnovsku*. In Dějiny migrací v českých zemích v novověku, Eduard Maur aj. (ed.), Praha 2006, s. 205–242; TÁŽ, *Církevní matriky českých zemí v pozornosti badatelů*. Historická demografie 32, 2008, s. 5–56.

TABULKA Č. 2. CIKÁNI NAROZENÍ V ČESKÝCH ZEMÍCH PODLE FARNOSTI

Farnost	Počet záznamů	Chlapci	Děvčata	Rozmezí let
Čechy				
Netolice	1	1	–	1696
Vlachovo Březí	1	–	1	1664
Celkem	2	1	1	1664, 1696
Morava				
Bořitov	2	2	–	1751, 1753
Březová nad Svitavou	1	–	1	1698
Bučovice	5	3	2	1758–1780
České Křídlovce	1	1	–	1675
Hradec nad Moravicí	1	1	–	1668
Ivančice	1	–	1	1671
Kralice	1	–	1	1760
Kunovice	19	12	7	1748–1784
Lysice	3	2	1	1755–1759
Požořice	6	5	1	1767–1783
Střílky	1*	1	1	1749
Uherský Brod	12	5	7	1689–1783
Újezd u Černé Hory	1	–	1	1766
Vizovice	3	1	2	1768–1770
Vsetín	1	–	1	1652
Znojmo	1	1	–	1675
Ždánice	2	2	–	1677, 1755
Židlochovice	1	1	–	1717
Celkem	62*	37	26	1652–1784
Slezsko				
Frydek	1	–	1	1714
Čechy, Morava a Slezsko dohromady				
Úhrnem	65*	38	28	1652–1784

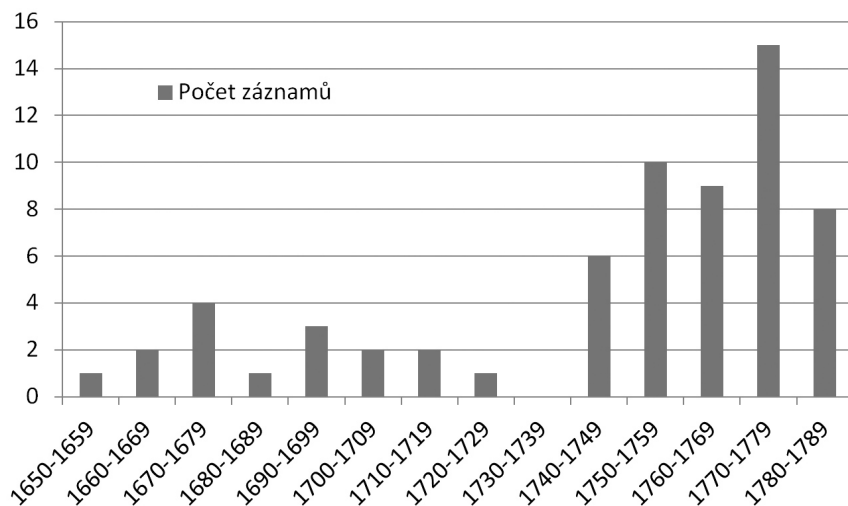
* 1 × dvojčata

Z celkového počtu 66 křtěnců je 38 chlapců (57,58%) a 28 děvčat (42,42%). Četnost narozených chlapců tedy značně převažuje nad počtem narozených děvčat. Maur uvádí, že poměr pohlaví živě narozených kolísá kolem 1060 chlapců na 1000 dívek.^[30] Oproti Maurově výsledku by poměr pohlaví živě narozených

[30] Eduard MAUR, *Úvod do historické demografie*. Praha 1976, s. 85.

činil v přepočtu 1357 chlapců na 1000 dívek; odchylka tudíž činí 28 %. Vzhledem k náhodnosti sledovaného souboru, jeho poměrně malému kvantitativnímu rozsahu a jeho značné rozptýlenosti na časové ose i v geografickém prostoru nelze vyvozovat kvalifikované závěry.

OBRÁZEK Č. 1. POČTY ZÁZNAMŮ O NAROZENÍ CIKÁNŮ V ČESKÝCH ZEMÍCH PODLE DESETILETÍ V LETECH 1650–1790

Značný nárůst záznamů o narození či křtech cikánských dětí od 50. let 18. století neodráží podle mého názoru stoupající celkový počet Cikánů v našich zemích, ale skutečnost, že se na lichtenštejnských panstvích častěji objevovali díky svému stále více se prosazujícímu polokočovnému způsobu života.

Záznam o křtu cikánského dítěte z roku 1494 z Met (Mety, též Méty, francouzsky Metz, byly tehdy svobodnou městskou republikou v rámci Svaté říše římské) je nejstarším, který jsem dosud objevil. Deník Jehana Aubriona, měšťana z Met, obsahuje záznam o pobytu dvou set Egyptanů, jak se tehdy v některých evropských oblastech říkalo Cikánům, v jeho městě. Jejich vůdcem byl jistý vévoda (vůdci cikánských skupin používali po příchodu do západní Evropy v 15. a 16. století šlechtických titulů – vévoda, hrabě, svobodný pán; podle mého názoru si tak dodávali vůči majoritnímu publiku vážnosti). Jeho žena porodila v den svatého Františka, 4. října 1494 dcerku, která byla v kostele sv. Juliána pokřtěna Francoise (česky Františka), jistě na počest světce. Kmotry bylo pět osob: rytíř, syn rytíře, komtesa, cechmistr a dcera cechmistra.^[31] Nejstarší zatím mi

[31] Denis BRUNA, *Tsiganes premiers regards. Craintes et fascination dans la France du Moyen*

známý záznam z českých zemí pochází z 26. května 1652, kdy byla ve Vsetíně pokřtěna Mariana, dcera Cikánů Ondřeje a Kateřiny z Trenčína. Kmotrem byl Jakub Cigán, vojvoda (vajda) a kovář.^[32] Oproti zprávě z Met je výskyt záznamů o narození či křtech cikánských dětí v českém prostředí o 158 let mladší. Uvážíme-li však poměrně pozdní výskyt matrik v našich zemích, případné ztráty nejstarších matrik, dosavadní absenci souborné databáze matričních záznamů týkajících se raně novověké cikánské populace, obtížnost soustavného výzkumu matrik pro prostorové rozptýlení těchto záznamů, možnost pouze cílených sond na základě údajů archivního materiálu, je pozoruhodné, kolik záznamů bylo doposud objeveno.

TABULKA Č. 3. ČETNOST ZÁZNAMŮ O DOBĚ NAROZENÍ A DOBĚ KŘTU JEDNOTLIVÝCH DĚTÍ V ČESKÝCH ZEMÍCH

Záznam doby narození a křtu	Počet křtěnců
Dítě narozeno a pokřtěno v týž den	29
Novorozené zemřelé v den porodu pokřtěno přísežnou porodní bábou	1
Dítě pokřtěno den po narození	3
Dítě pokřtěno dva dny po narození	1
Uveden pouze den křtu	32
Celkem	66

Povinnost uvádět v matričním záznamu den narození a den křtu byla zavedena teprve dvorským dekretem ze 6. 10. 1770. Forma záznamu se však u jednotlivých farářů lišila. Například v Uherském Brodu je už od roku 1689 zaznamenáváno jak datum narození, tak křtu, tytéž údaje jsou soustavně uváděny už před vydáním dvorského dekretu i u křtěnců v Kunovicích a Střílkách. Ani vydání dekretu však hned nezaručilo jeho dodržování: k roku 1773 je v Bučovicích a k roku 1774 v Pozořicích nadále uváděno pouze datum křtu.

Strach ze smrti před pokřtěním byl velmi silný, zemřít nepokřtěn znamenalo být zbaven možnosti věčné spásy. Tento strach se ostatně odráží i v termínu „nekřtěnátko“. Byla-li u narození dítěte porodní bába, měla právo tzv. křtu v nouzi. V našem souboru je doložen jeden případ: nejmenovaná přísežná porodní bába pokřtila v Kunovicích 9. 1. 1764 dítě potulného Cikána Pavla Daniela, které zřejmě bezprostředně po porodu zemřelo. Zápis o křtu nebyl zanesen do matriky narozených a pokřtěných, je pouze součástí zápisu v matrice zemřelých.

Áge. Lyon 2014, příloha 38, s. 233. – Tento záznam jsem nemohl zatím ověřit v křestní matrice z Met.

[32] Zemský archiv Opava, Matriky, inv. č. 237, sign. VS I 1, NZO Vsetín 1644–1693, Arch. vademecum pag. 94.

Shromážděné údaje církevních matrik moravských farností nepotvrzují konkrétními údaji nepodložené tvrzení Evy Procházkové o křtu, „podle některých dokumentů často opakovaném v jiné lokalitě, aby matka získala další dar od kmotrů vybíraných z domácího obyvatelstva.“^[33] Toto tvrzení považuji za absurdní, již vzhledem k výše uvedeným okolnostem. Křty doložené v předkládaném souboru probíhaly záhy. U 32 ze 66 křtěnců byl uveden pouze den křtu. Ze zbývajících 34 křtěnců, u nichž byl uveden jak den narození, tak i křtu, bylo 30 dětí pokřtěno v den narození, tři děti den po narození, jedno dítě dva dny po narození.

TABULKA Č. 4. PŮVOD NAROZENÝCH CIKÁNSKÝCH DĚTÍ V ČESKÝCH ZEMÍCH PODLE ETNICITY RODIČŮ

Údaje v matrice	Počet záznamů
U obou rodičů uvedeno, že jsou Cikáni	8
Uveden jen otec Cikán, jeho jméno není zaznamenáno	1
U otce uvedeno, že je Cikán, u matky pouze křestní jméno	48
Ani u jednoho z rodičů neuvedeno, že jsou Cikáni	8
Celkem	65

Příslušnost k cikánskému etniku je uváděna v jazyce matričního záznamu: česky Cigán, cigán, cikán; latinsky jako Cingarus, -i; cingarus; Cyngarus, -i; cingarus; Singari; Zingarus; německy jako Zigainer, Cigainer, Ziganer. Názvoslovné kolísání označení Cikánů je pro dobu neustáleného pravopisu naprosto běžné, údaje mají význam pouze po stránce lexikální. Z okolnosti, že v několika případech je příslušnost k cikánskému etniku uváděna u obou rodičů, ve většině případů pouze u otce a u matky je uvedeno jen její křestní jméno, nevyplývá, že by se snad v druhém případě jednalo o smíšená manželství mezi Cikánem a příslušnicí majoritní většiny. Jak jsme viděli výše, ve starších matrikách často zcela chybělo dokonce i jméno matky. Smíšená manželství není z matrik narozených možno vysledovat. Jedině díky doloženým interetnickým sňatkům (o kterých vím z jiných archivních pramenů a našel jsem v matrice oddaných záznam o příslušném sňatku) mohu prokázat, že některé děti pocházely ze smíšeného manželství. Bylo to čtyři děti narozené v letech 1745–1754 z manželství uherskobrodského, později kunovického cikánského vajdy Tomáše Daniela s Necikánkou Alžbětou, dcerou po zemřelém Pavlu Burešovi ze Zlechova na panství velehradského kláštera, uzavřeném roku 1739 ve Veselí nad Moravou: Matyáš roku 1745 a Marina 1747 v Havřicích, Barbora roku 1751 a Apolonie roku 1754 v Kunovicích. K interetnickému sňatku uzavřenému v roce 1750 v Bořitově mezi tehdy potulným Cikánem Františkem Rosenbergerem a Magdalenou

[33] Eva PROCHÁZKOVÁ, *Perzekuce Romů v Českých zemích v 16.–18. století*, s. 154.

Čermákovou z Bořitova, jsem našel záznamy o narození šesti dětí (podrobnosti uvedu později).

V písemných pramenech obvykle nebývá opomenuta zmínka, že se u dotyčných osob jedná o Cikány. Výjimkou je záznam v uherskobrodské matrice narozených k 12. 10. 1708: při narození Ondřeje, syna prvního na Moravě tolerovaného Cikána Štěpána Daniela a jeho manželky Mariany z uherskobrodského předměstí zcela chybí údaj, že by se jednalo o Cikány. K tomuto případu je však nutno přistupovat se značnou opatrností a nevyvozovat z něj neopatrné závěry o stupni integrace rodiny Štěpána Daniela, který žil v Uherském Brodu již od roku 1698. Zajímavý je případ Františka Rosenbergera. Jak jsem již uvedl, zavládla roku 1766 na panství Černá Hora pochybnost, zda je Cikánem. Vyšetřování tuto pochybnost vyvrátilo. Jako Cikán byl ovšem Rosenberger uváděn pouze při svém sňatku roku 1750 a při narození prvního dítěte roku 1751. Ačkoliv muselo být aspoň jistou dobu známo, že je Cikán – při křtech jeho dětí v letech 1751, 1753 a 1755 byly kmotry jeho dětí tytéž osoby z Bořitova – od roku 1753 až do 1766 tato skutečnost už není uváděna. U jednoho páru je jeho etnicita nejistá: 15.4.1668 byl v Hradci nad Moravicí pokřtěn Pavel, syn Daniela Jančího z Drnholce a Zuzany. U otce je uveden údaj *faber advena cum cingaris*, což lze přeložit jako *cizí kovář s Cikány*. Záznam nelze jednoznačně interpretovat: byl Daniel Jančí cikánským kovářem nebo byl potulným příslušníkem majoritní společnosti, kočující s Cikány? Snad by tuto otázku pomohlo vyřešit studium urbáře, lánových rejstříků, gruntovního registru či jiných archiválií příslušných pro Drnholec.

Legitimní původ cikánských dětí

V době, kdy nemanželský původ byl v matrikách u příslušníků majoritní společnosti vždy uváděn, není v doložených záznamech o křtu cikánských dětí na tuto okolnost poukázáno ani v jediném záznamu. Pouze v devíti záznamech (Vlachovo Březí 3.1.1664, Znojmo 28.5.1675, Střílky 12.7.1749, Újezd u Černé Hory 30.1.1766, Pozořice 4.1.1774, 12.3.1775 a 18.4.1777, Bučovice 6.1.1778 a 27.8.1780) je otec uveden jménem a příjmením a matka křestním jménem s dodatkem: jeho manželka, uxor, uxore, uxor eius. Nepovažuji za rozhodující, že v ostatních záznamech tento údaj chybí. Záleželo na pečlivosti zapisujícího kněze, na samozřejmé okolnosti většina zapisujících zřejmě nepovažovala za nezbytné poukázat. Předpokládám, že legitimní, manželský původ všech křtěnců není nutno zpochybňovat.

Zaměstnání rodičů

Ve dvou případech je uvedeno u otce zaměstnání: Daniel Jančí byl 15.4.1668 uváděn v Hradci nad Opavicí jako *faber advena cum cingaris*, potulný kovář. Martin Daniel z Vícemilic na panství Bučovice je k 6.1.1778 uváděn také jako kovář, *faber ferraricis*. U několika otců je uvedena funkce cikánského vajdy, vůdce

cikánské skupiny:^[34] roku 1671 v Ivančicích vajda Januš, 17.2.1677 ve Ždánicích nejmenovaný cikánský vajda.

Kdo byli kmotři cikánských dětí? Jaké bylo společenské postavení kmotrů?

Kmotr měl být dítěti vzorem správného křesťana. Výchova dítěte v dobrého křesťana byla také nejdůležitější částí kmotrovského závazku. Podle církevního pojetí znamenalo kmotrovství vznik nového příbuzenství mezi kmotrem a dítětem i jeho rodiči. Představovalo rovněž velmi důležitou formu společenských styků a v majoritní společnosti se jednalo o kontakty na celý život. Kmotrovství zvyšovalo prestiž osoby, jež byla o ně požádána. Každé dítě, jež kmotr „odnesl“ ke křtu, byl podle dobového mínění jeden „schodek do nebe“.^[35] Domnívám se, že v případě kočovného způsobu větší části cikánské populace byl kmotrovský závazek spíše formální záležitostí, společenské postavení kmotrů však snad mohlo pro Cikány kromě případného křestního daru znamenat i jistý bonus do budoucnosti v případě další návštěvy místa křtu.

Jistou roli hrálo při výběru kmotra pohlaví. Pražská synoda z roku 1605 doporučovala zvolit pro křest dítěte jednoho muže a jednu ženu, kteří však v žádném případě nesměli tvořit manželský pár.^[36] Toto nařízení však nebylo, zejména v druhé polovině 18. století, dodržováno, manželské dvojice kmotrů nebyly výjimkou. Rovněž počet kmotrů kolísal od jednoho po čtyři. Nemohu se zabývat podrobněji rolí kmotrů; levans – kmotr držící při křtu dítě – je uveden pouze v jednom záznamu (Netolice, 9.8.1696). Svědci jsou uvedeni pouze ve dvou případech. Ve Vlachově Březí (3.1.1664) byli křtu kromě dvou šlechtických kmotrů přítomni dva svědkové z majoritní společnosti (rytíř Jan Pavel Markvart z Hrádku a úřední písař ze zámku Vlachovo Březí Jiří Alexius Kastner) a čtyři svědkové „aus dem zigeüner geschlechts“ (z cikánského plemene) – tři muži a jedna svobodná dívka, všichni německých jmen. Patrně se u rodičů i u cikánských svědků jednalo o tzv. německé Cikány, kteří se dočasně potulovali v Čechách. V Ivančicích (19.2.1671) jsou kromě dvou kmotrů uvedeni čtyři svědci – tři muži a jedna žena, kteří nebyli navzájem příbuzní. Při křtu Vavřince, syna cikánských rodičů z jihomoravského Drnholce v Netolicích 9.8.1696 je v kategorii kmotrů jmenováno dokonce deset osob, z toho sedm kmotrů či svědků: čtyři muži (jmenovitě je uveden jako kmotr pouze jeden; tři muži, z nichž jeden byl tzv. levans – držel dítě při křtu na rukách, pouze zastupovali skutečné kmotry – primátora, purkmistra a kantora z Netolic) a tři ženy.^[37] O možnosti zástupu kmotra jinou osobou

[34] Jiří HANZAL, *Cikáni na Moravě v 15. až 18. století*, s. 112–119.

[35] Miroslava MELKESOVÁ, *Adhiberi solent*, s. 72–73.

[36] Tamtéž, s. 74.

[37] Na křty v Netolicích a Vlachově Březí dále poukazují: Jan Antonín MAGER, *Cikánské křtiny v Netolicích roku 1696*, s. 23 a Josef BROŽ, *Slavné cikánské křtiny ve Vlachově Březí léta 1664*, s. 169–171.

v případě, kdy nemohl být kmotr svátostnímu obřadu přítomen, se církevní prameny 17. století vůbec nezmiňují. Zvyk pověřit tímto posláním jiného člověka, obvyklý v nejvyšších společenských vrstvách,^[38] nebyl ve venkovském prostředí příliš běžnou praxí. Melkesová za deset sledovaných let dokládá pouze dva případy takového postupu a v obou se jednalo o tutéž osobu náležející mezi místní elitu.^[39]

TABULKA Č. 5. POČET KMOTRŮ CIKÁNSKÝCH DĚTÍ (BEZ OHLEDU NA JEJICH ETNICKOU PŘÍSLUŠNOST)

Počet kmotrů	Četnost	Poznámka	Výskyt svědků
1	2x	- Cikánský muž - Necik. žena - in necessitate	
2	58x	- $36 \times m + \dot{z}$ = nepřibuzní - $20 \times m$ + jeho manželka - $1 \times m$ + jeho sestra - $1 \times m$ + jeho dcera	- 1x navíc 4 svědkové: $3m+1\dot{z}$ - 1x navíc 2 svědkové z majoritní společnosti a 4 z cikánské populace
3	4x	- $3 \times 2m + 1\dot{z}$ = nepřibuzní - $1 \times 1m + 2\dot{z}$ = nepřibuzní	
4	1x	- $2m + 2\dot{z}$ (matka a dcera)	
7	1x	- $4m + 3\dot{z}$ (další 3muži zastupovali skutečné kmotry)	
Celkem	66		

TABULKA Č. 6. ETNICITA KMOTRŮ CIKÁNSKÝCH DĚTÍ

Kmotři*			Celkový počet křtů
Pouze Cikáni	Cikán a příslušnice majoritní společnosti	Pouze příslušníci majoritní společnosti	
7	1	58	66

* Číselné údaje se vztahují na počet křtů; dvojčata měla dvě dvojice kmotrů

Kmotry byli buď příslušníci majoritní společnosti, nebo byli jedním či oběma kmotry Cikáni. Smíšený pár kmotrů znám pouze v jednom případě: 26.11.1740 se narodila a 27.11.1740 byla v Uherském Brodě pokřtěna Barbara, dcera Cikánů Jana Ištvána a Mariny z Havřic, uherskobrodských poddaných. Kmotry byli Cikán Petr Daniel a Necikánka Anna Buranka, oba z Havřic.

[38] Josef PETRÁŇ aj., *Dějiny hmotné kultury II/1*. Kultura každodenního života od 16. do 18. století. Praha 1995, s. 193; Václav BŮŽEK aj., *Věk urozených. Šlechta v českých zemích na prahu novověku*. Praha 2003, s. 279.

[39] Miroslava MELKESOVÁ, *Adhiberi solent*, s. 74.

TABULKA Č. 7. SPOLEČENSKÉ POSTAVENÍ KMOTRŮ CIKÁNSKÝCH DĚTÍ

Farnost	Společenské postavení kmotrů
Bořitov	2×: mlynář, manželka školmistra
Březová nad Svitavou	Neuvedeno
Bučovice	1×: půlláník, manželka půlláníka, čtvrtláník, manželka čtvrtláníka, hospodský, manželka hospodského
České Křídlovice	Neuvedeno
Frydek	Neuvedeno
Hradec nad Moravicí	Neuvedeno
Ivančice	Neuvedeno
Kralice	1×: sedlák, mlynářka
Kunovice	5×: sedlák; 3×: čtvrtláník; 2×: půlčtvrtláník; 1×: koňsel, manželka koňšela, láník, manželka láníka, manželka čtvrtláníka, manželka půlčtvrtláníka, manželka sedláka
Lysice	2×: švec a láník, manželka láníka; 1×: mlynář, manželka láníka
Netolice	1×: purkmistr, primátor, městský kantor
Pozořice	4×: vrchní panství, manželka správce lesního úřadu; 1×: správce lesního úřadu, dcera správce lesního úřadu, kancelářský písař, manželka pomocného úředníka správy panství, syn pokrývače, manželka domkáře
Střílky	Neuvedeno
Uherský Brod	1×: purkmistr, sládková
Újezd u Černé Hory	Manželka obyvatele
Vizovice	2×: kovář; 1×: kovář, manželka kováře, rolník, manželka rolníka
Vlachovo Březí	1×: příslušníci panského stavu – paní Kateřina Ludmila Hýzrlová roz. Loková z Netky, hejtman prácheňského kraje pan Jan Oldřich Malovec z Chýnova a Vimperku
Vsetín	Jakub, cikánský vajda (vejvoda) a kovář
Znojmo	Neuvedeno
Ždánice	1×: majitel panství kníže Karel Eusebius z Lichtenštejna, „slečna Sabinka“ (není známo, o koho se jednalo), hejtman panství, manželka hejtmána panství
Židlochovice	Neuvedeno

Významná je výpověď matrik narozených o sociálním postavení kmotrů cikánských dětí, pokud je v matrikách uvedeno. V 17. století jsou ve dvou případech doloženi kmotři cikánských dětí z řad nejvyšší šlechty. 3. ledna 1664 byla ve Vlachově Březí pokřtěna dcera německého Cikána Honzy Christophora a jeho ženy Anny Marie Dorota. Jejimi kmotry byli dva příslušníci panského stavu: paní Kateřina Ludmila Hýzrlová z Chodů rozená Loková z Netky, manželka Václava Hýzrleho z Chodů, a pan Jan Oldřich Malovec z Chýnova a Vimperka, hejtman prácheňského kraje. Jako jeden ze svědků byl tomuto křtu přítomen ještě rytíř Pavel Markvart z Hrádku, majitel blízkého Dubu. 17. února 1677 byl ve Ždánicích

pokřtěn syn nejmenovaného cikánského vajdy František. Jeho kmotry byli majitel ždánického panství kníže Karel Eusebius z Lichtenštejna a zatím neidentifikovaná „slečna Sabinka“. Nápadná je i účast vyšších sociálních vrstev majoritní společnosti v roli kmotrů. Roku 1696 se v Netolicích zúčastnila křtu Vavřince, syna Jana Charváta z Drnholce na jižní Moravě měšťská elita: primátor, purkmistr, čtyři měšťané, čtyři manželky měšťanů a městský kantor. V Uherském Brodě byl roku 1745 kmotrem purkmistr města. Na panství Pozořice byli v letech 1767–1783 kmotry převážně vysocí, zčásti i nižší úředníci panství (12 ze 14 kmotrů), rovněž ve Ždánicích byli při jednom křtu kmotry hejtman panství a jeho manželka.

Kmotry byli u několika cikánských rodin opakovaně titíž příslušníci majoritní společnosti. Tato skutečnost může napomoci v zodpovězení některých otázek, například při rozlišení různých cikánských rodin. 14. 9. 1747 se narodila rodičům Tomáši a Alžbětě Danielovým z Havřic dcera Ludmila, 15. 10. 1747 manželskému páru totožných jmen, Tomáši a Alžbětě Danielovým rovněž z Havřic dcera Marina. Kmotrem Mariny byli Ignác Walcher a Marina Žampachová z Uherského Brodu. Ti byli již v roce 1745 kmotry jinému dítěti Tomáše Daniela, Matyášovi. Matyáš a Marina mají tedy tytéž rodiče. Z jiných pramenů vím, že jejich otcem byl cikánský vajda Tomáš Daniel, syn prvního na Moravě tolerovaného Cikána Štěpána Daniela. Rovněž v případě narození prvních tří dětí Františka Rosenberga a jeho ženy Magdaleny byli v letech 1751 a 1753 v Bořitově kmotry mlynář z Bořitova František Dvořák a Mariana, manželka bořitovského školmistra Šimona Macka zvaného též Mathiades. Ti byli rovněž kmotry dalšího dítěte jmenovaného páru v roce 1755, kdy Rosenbergerové již bydleli v Žerůtkách.

Zajímavostí je jeden údaj v matrice narozených z Vlachova Březí. Farář tam u některých zápisů jiným inkoustem uváděl peněžní sumu – poznamenával údaje o tom, kolik dostal zapláceno za křest. Ve většině případů jsou to nízké částky, většinou 6 krejcarů (6 gr.). U křtu cikánské dcerky Doroty 3. 1. 1664, kdy kmotry byli členové panského stavu, je na stejném místě uveden symbol čtyř kroužků – OOOO. Brož uvedl, že tyto čtyři kroužky jsou uvedeny místo podpisu čtyř cikánských svědků, neznalých písma.^[40] Zásadně s ním nesouhlasím. V matrikách se kmotři či svědkové v raném novověku nikdy nepodepisovali. Jsem přesvědčen, že farář si zde opět poznamenal symbolem kroužků příjem poplatku za křest, kdy od vysoce postavených kmotrů dostal 4 toлары či snad dokonce dukáty.

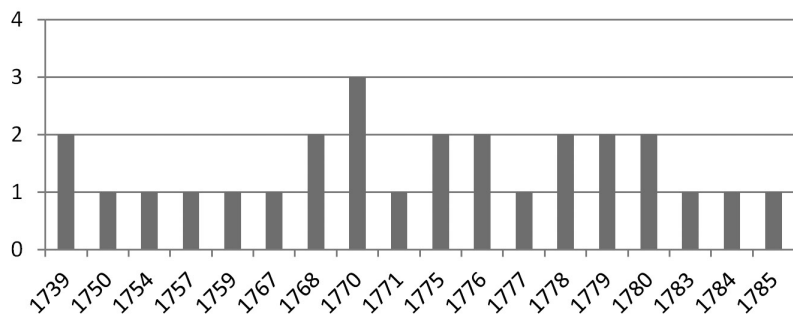
4.3. Záznamy o sňatcích

Starší literatura byla v otázce uzavírání oficiálních manželských svazků mezi Cikány skeptická, pochyby se však zakládaly na pouhých domněnkách. Procházková pro období 17. a 18. století uvádí, že „... méně obvyklý byl zřejmě církevní sňatek...“^[41] Nečas se pak domníval, že „...v manželských svazcích ... zřejmě stále

[40] Josef BROŽ, *Slavné cikánské křtiny ve Vlachově Březí léta 1664*, s. 170.

[41] Eva PROCHÁZKOVÁ, *Perzekuce Romů v Českých zemích v 16.–18. století*, s. 154.

OBRÁZEK Č. 2. POČTY ZÁZNAMŮ O SŇATCÍCH CIKÁNŮ PODLE ROKU UZAVŘENÍ SŇATKU

TABULKA Č. 8. POČET SŇATKŮ PODLE FARNOSTÍ, ETNICKÉ SLOŽENÍ ODDÁVANÝCH PÁŘŮ

Místo sňatku	Počet sňatků	Oba Cikáni	%	Cikán a příslušnice major. společ.	%	Rozmezí let
Bořitov	1	–	–	1	100	1750
Kunovice	8	8	100	–	–	1754–1783
Požořice	2	1	50	1	50	1767
Uherský Brod	3	2	67	1	33	1739, 1784–1785
Veselí n. M.	1	–	–	1	100	1739
Vizovice	15	14*	93,3	1**	6,7	1768–1780
Celkem	30	25	83,3	5	16,7	1739–1785

* Ve Vizovicích není k 8.10.1775 uvedeno, že snoubenec je Cikán; vím to z jiných pramenů. V jednom případě není etnicita nevěsty zcela jistá: 1.7.1768 se ženil Cikán Adam Daniel s tulačkou Marinou Mandelovou (Mandela). Byl jim udělen církevní dispens, není však známo, z jakého důvodu, zda snad z důvodu příbuzenství?

** V jednom případě je etnicita nevěsty pravděpodobně cikánská, proto jsem sňatek zařadil ke sňatkům mezi Cikány: 30.11.1773 byl rovněž ve Vizovicích sezdán Cikán Josef Daniel s Marinou Malinovou, u níž není uvedeno, že by byla Cikánka. Bylo však zaznamenáno, že jsou v třetím stupni příbuzní a proto jim byl udělen dispens.

výrazně doznávaly pozůstatky dřívější vnitřní organizace, tj. soužití druha a družky. Jeden z prvních a nadlouho také jediný církevní sňatek romských manželů na Moravě uzavřeli roku 1784 Adam a Terezie Didyovi z Broumova. Všechna ostatní romská manželství zůstávala konkubináty... Teprve roku 1846 se ve Strážnici oženil Václav Kýr ml. se slovenskou Romkou Annou...^[42] Tento názor Nečas korigoval až na základě mých výsledků, kdy uvádí mnou objevený nejstarší záznam

[42] Ctibor NEČAS, *Romové v České republice včera a dnes*. 4. dopl. vyd. Olomouc 1999, s. 43.

o cikánském sňatku k roku 1739.^[43] Soubor 30 záznamů o sňatcích Cikánů z let 1739–1785 dřívější domněnky o přetrvávání soužití Cikánů převážně v konkubínátu až téměř do konce 18. století vyvrací. Zatím nejstarší známý církevní sňatek Cikánů z roku 1739 jsem ostatně publikoval již ve své disertaci z roku 1979.^[44]

V letech 1776, 1778 a 1779 se konaly dvě cikánské svatby v týž den. Zkoumal jsem i roční dobu uzavření sňatku. Svatby se konaly ve všech měsících roku, bez rozeznatelných preferencí.

Interetnické sňatky, sociální původ necikánských nevěst, svědci u sňatků

Z celkového počtu 30 doložených sňatků jich bylo pět uzavřeno mezi Cikánem a příslušnicí majoritní společnosti (16,66 % z celého statistického souboru). Je to důkazem postupující integrace cikánského obyvatelstva? Hlubšího výzkumu by v této souvislosti zasluhovala otázka sociálního původu nevěst, které nebyly cikánského původu. Tolerovaný uherskobrodský Cikán Tomáš Daniel se roku 1739 podruhé oženil ve Veselí nad Moravou s Alžbětou, dcerou zemřelého Pavla Bureše ze Zlechova. Antonín Ištván se oženil roku 1739 v Uherském Brodu jako vdovec s dcerou Martina Kadlečíka z Prakšic. Roku 1767 se oženil v Pozořicích Cikán Jakub Bernard s dcerou zemřelého pohodného Martina Pálky z Jezer. Hrála snad při uzavření obou sňatků, při nichž nevěsty byly sirotky, roli jejich ekonomická situace? Sirotkem byla pravděpodobně i Magdalena Čermáková, dcera školmistra z Bořitova, s kterou se oženil 26. listopadu 1750 v Bořitově Cikán František Rosenberger. Nevěsta pocházela rovněž z nižší, chudé sociální vrstvy vesnického obyvatelstva, nadto byla v době sňatku v pátém měsíci těhotná. Sociální původ Mariny Mandelové neznám.

Všech pět dosud známých interetnických sňatků bylo uzavřeno mezi cikánským mužem a příslušnicí majoritní společnosti. Opačný případ, kdy by se mužský příslušník majoritní společnosti oženil s Cikánkou, jsem zatím pro 17. a 18. století neobjevil. (Tab. č. 9)

U všech svateb byli oběma svědky muži. (Tab. č. 10) Ve Vizovicích se mezi svědky vyskytují opakující se dvojice týchž svědků. Nejčastější složení těchto dvojic bylo: dva kostelníci, kostelník a školmistr, kostelník a Cikán. Jinak byl opakovaný výskyt téhož svědka ojedinělý, pouze v Kunovicích byl třikrát svědkem vždy týž obyvatel Kunovic, Jakub Košťál. Obecně lze konstatovat, že sociální postavení svatebních svědků je nižší než sociální postavení kmotrů u křtů cikánských dětí. Zvláště nápadný je nepoměr mezi vysokým sociálním postavením kmotrů cikánských dětí narozených ve farnosti Pozořice a nízkým společenským statutem svědků dvou sňatků – jeden mezi dvěma Cikány; jeden interetnický, Cikán s příslušnicí majoritní společnosti – uzavřených v téže farnosti (jedenkrát dva

[43] TÝŽ, *Romové na Moravě a ve Slezsku [1740–1945]*, s. 41, 43. Cituje podle mé práce: Jiří HANZAL, *Cikáni na Moravě v 15. až 18. století*, s. 77–78.

[44] Jiří HANZAL, *Přehled dějin Cikánů*, s. 60.

TABULKA Č. 9. SVĚDKI U SŇATKŮ UZAVŘENÝCH MEZI CIKÁNEM A PŘÍSLUŠNICÍ MAJORITNÍ VĚTŠINY

Datum a místo sňatku	Snoubenci	Svědci		
		Přísl. majoritní společnosti		Cikáni
		Povolání	Bydliště	
20.7.1739 Veselí n. Mor.	- Tomáš Daniel, vdovec - Elizabeta Burešová, dcera † Pavla Bureše ze Zlechova	neuveдено	- 1 místní - 1 ze sousední obce Milokošť	
11.8.1739 Uherský Brod	- Antonín Ištván, vdovec - Marina, dcera Martina Kadlečíka z Prakšic	neuveдено	oba ze Suché Loze - 8 km od Uher. Brodu	
26.11.1750 Bořitov	- František Rosenberger, potulný Cikán - Magdalena, dcera býv. školmistra z Bořitova Josefa Čermáka	- konšel - tkadlec	oba místní	
27.8.1767 Pozořice	- Jakub Bernard - Judita, dcera + Martina Pálky, pohodného z Jezer	- krejčí	Jezeza, dnes část Pozořic	Jezeza, dnes část Pozořic
1.7.1768 Vizovice	- Adam Daniel - Marina Mandelová, tulačka	- školmistr - kostelník	oba místní	

Svědky byli vždy dva muži.

TABULKA Č. 10. SVĚDKI U SŇATKŮ UZAVŘENÝCH MEZI CIKÁNY

Farnost	Počet sňatků	Svědci Necikáni			Svědci Cikáni
		Četnost	Místo bydliště	Povolání svědků	
Kunovice	8	8x	- 6x oba místní - 1x oba ze Sadů (dnes část Uher. Hradiště, 2 km od Kunovic) - 1x 1 místní + 1 z Kostelan n. Mor. (5km od Kunovic)	3x neuvedeno; 1x uvedeno jen u 1 svědka; 3x: - obyvatel - čtvrtláník 2x: půlčtvrtláník 1x: domkař	
Uherský Brod	2	1x	Prakšice (6km od Uh. Brodu)	neuveдено	1x - oba z Uher. Brodu
Pozořice	1				oba Cikáni
Vizovice	14	11x oba 3x 1 Necikán [+1 Cikán]	všichni místní	3x neuvedeno; 1x uvedeno jen u 1 svědka; 18x: kostelník (3 různé osoby) 3x: školmistr	1x + Cikán [+1 Necikán]
Celkem	25				

Cikáni, jedenkrát místní obyvatel a místní krejčí). Za povšimnutí stojí při sňatku uzavřeném 13.2.1784 v Uherském Brodu mezi Janem, synem Pavla Daniela, cikánského vajdy z městečka Kunovice s Barborou, dcerou Martina Ištvána z Prakšic, svědek Tomáš Kadlečík, obyvatel z Prakšic. 11.8.1739 se totiž rovněž v Uherském Brodu, jak jsem již uvedl výše, oženil Cikán, vdovec Antonín Ištván s Marinou, dcerou Martina Kadlečika z Prakšic. Svědka Tomáše Kadlečika, příslušníka majoritní společnosti, tedy s velkou pravděpodobností spojoval s cikánskou rodinou Ištvánových příbuzenský vztah.

TABULKA Č. 11. SNOUBENCI PODLE RODINNÉHO STAVU*

	Ženich	Nevěsta	Celkem
Svobodný/-á	26	29	55
Ovdovělý/-á	4	1	5
Celkem	30	30	60

*Nerozlišují mezi sňatky mezi Cikány a interetnickými sňatky.

Většina snoubenců vstupovala do manželství svobodná – 26 mužů, 29 žen. Jeden sňatek uzavřel vdovec s vdovou, tři sňatky byly uzavřeny mezi vdovcem a svobodnou ženou. Kombinace s jinými matričními záznamy umožňuje zjištění, že pozdější cikánský vajda Tomáš Daniel z Uherského Brodu se v roce 1739 znovu oženil jeden a půl roku a 4 dny po smrti své první ženy. Jeho syn, cikánský vajda Pavel Daniel z Kunovic se roku 1783 znovu oženil přesně rok a 15 dnů po smrti své první ženy. Brzké uzavírání nových sňatků bylo z důvodů zabezpečení dětí obvyklé i v majoritní společnosti. Čtyři cikánští ženichové a dvě nevěsty byli v době sňatku uváděni jako sirotci, případně polosirotky, uváděn je pouze zemřelý otec. Věk snoubenců nebyl v matričním záznamu uváděn.

Různé poznámky v matričních zápisech o sňatcích

Některé matriční zápisy obsahují různé poznámky.

- Jeden sňatek byl třikrát oznámen farářem při bohoslužbách (ohlášky) – 12., 19. a 26. 7. 1739, den před sňatkem byli snoubenci vyzpovídáni, svatba se konala 11. 8. 1739.
- Ženich vdovec, který se ženil s příslušnicí majoritní společnosti, se vyzpovídal a byl u přijímání den před svatbou.
- Třikrát musel ženich, zřejmě pocházející odjinud, odpřisáhnout, že je svobodný. František Rosenberger, který se oženil 26. 11. 1750 v Bořitově s příslušnicí majoritní společnosti Magdalenou Čermákovou, bydlel dočasně v sakristii bořitovského farního kostela, zatímco čekal na složení přísahy, že je svobodný.
- V Kunovicích byli dvakrát – v letech 1775 a 1777 – dispensováni snoubenci, kteří byli ve třetím stupni příbuzní; rovněž ve Vizovicích byl dvěma dvojicím snoubenců – v letech 1773 a 1775 udělen dispens z téhož důvodu. Devětkrát byl

udělen dispens bez uvedení důvodu. Dispensy udělovala biskupská konsistoř v Olomouci. Dispens musel být udělen třináctkrát; to činí 43,3 % z celkového počtu sňatků. Svědčí to o vysokém stupni spřízněnosti mezi cikánskou populací Moravy. Podle katolického církevního práva byli za příbuzné třetího stupně považováni prarodiče, prastrýc či prateta, strýc, bratranec či synovec 2. stupně (dědečci byli sourozenci) a prasynovec.^[45] Příbuzenskou provázanost a stupeň příbuzenství jednotlivých cikánských rodin však za současného stavu bádání není možno sledovat.

- V roce 1769 se v Kunovicích konaly dvě svatby Cikánů v týž den. Dvojsvatby cikánských snoubenců v tentýž den se konaly rovněž ve Vizovicích v letech 1776, 1778 a 1780.

4.4. Záznamy o úmrtí

Za celé sledované období se podařilo dohledat 35 záznamů o pohřbu Cikánů: 22 mužského, 11 ženského pohlaví; u dvou záznamů o pohřbech dětí pohlaví není uvedeno.

TABULKA Č. 12. POČET ÚMRTÍ PODLE FARNOSTÍ, ROKU ÚMRTÍ A POHLAVÍ ZEMŘELÉHO

Farnost	Rok úmrtí	Muži	Ženy	Neuvedeno	Celkem
Cetkovice	1694	1	–	–	1
Dyjákovice	1707	1	–	–	1
Jihlava	1631	1*	1*	–	2
Kunovice	1764–1782	4	3	1**	8
Lysice	1755	1	–	–	1
Pozoříce	1767–1778	4	2	–	6
Pravlov	1642	1	–	–	1
Rajhrad	1685	–	–	1***	1
Rousínov	1717	1	–	–	1
Uherský Brod	1706–1767	4	3	–	7
Újezd u Černé Hory	1766	–	1	–	1
Vizovice	1774–1780	3	1	–	4
Ždánice	1755	1	–	–	1
Celkem	1631–1782	22	11	2	35

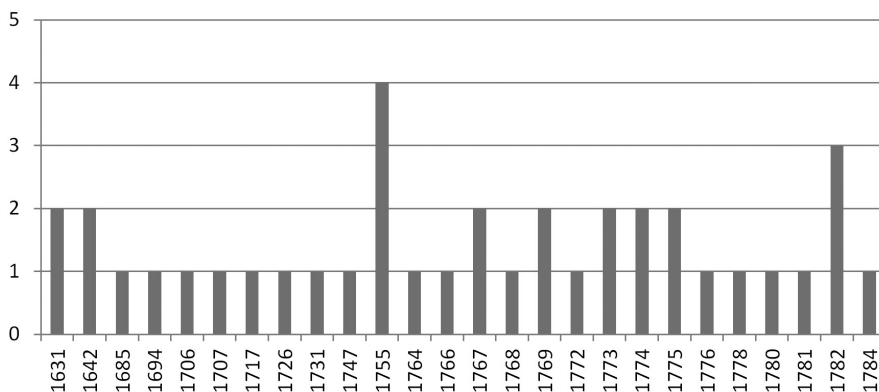
* 1 záznam v matrice zemřelých, 2 pohřbení

** novorozeně

*** dítě

[45] Pro současné poměry viz *Codex des kanonischen Rechts*, can 1780 §3.

OBRÁZEK Č. 3. POČET ÚMRTÍ CIKÁNŮ V ČESKÝCH ZEMÍCH PODLE ROKU ÚMRTÍ

Místo pohřbení

Nejstarší záznamy o úmrtí Cikánů pochází z doby třicetileté války, z let 1631 a 1642. Odráží zcela drsnou atmosféru tehdejší doby. 16. června 1631 byli v Jihlavě zastřeleni a na zdejších hřbitově – zřejmě u kostela sv. Jakuba – pohřbeni bez obvyklých církevních obřadů – „ohne gleidt“ nejmenovaní Cikán a Cikánka.^[46] V Pravlově ubil 3. srpna 1642 jeden poručík nejmenovaného Cikána, který byl – zřejmě přímo na místě své smrti – pohřben, pravděpodobně též bez jakýchkoliv obřadů, u domu jistého Filipa (příjmení nečitelné).^[47] Ještě v roce 1685 zní zápis v matrice z Rajhradu stroze, bez uvedení jména: „1685, Martius: 5. dito pohřbeno bylo dítě jednoho czikayna“.^[48] První záznam, obsahující všechny později běžné údaje, tj. datum pohřbu, jméno dítěte, údaje o otci, stáří, údaje o poskytnutí svátostí, pochází až z roku 1694 z Cetkovic. Zemřelým Cikánům se dostávalo křesťanského pohřbu na některém ze hřbitovů farnosti – u usedlých Cikánů většinou podle místa bydliště, u kočovných Cikánů zřejmě podle místa úmrtí.

TABULKA Č. 13. DOBA UPLYNULÁ MEZI ÚMRTÍM A POHŘBEM

V den úmrtí	Den po smrti	2 dny po smrti	Celkem
2	7	4	13

V Pozořicích a v Uherském Brodu je uváděno datum úmrtí i pohřbu, v ostatních farnostech pouze jedno datum, většinou uváděné jako den pohřbu.

[46] Moravský zemský archiv (dále MZA) Brno, E 67 – Matriky, Jihlava – sv. Jakub 6510, Z: 1626–1743, pag. 67 (Acta publica 35).

[47] Tamtéž, Pravlov 1603, N: 1634–1651, O: 1635–1650, Z: 1635–1643.

[48] Tamtéž, Rajhrad 1663, N: 1679–1723, O: 1679–1741, Z: 1679–1742, Z pag. 9 (Acta publica 159).

Zaopatření svátostmi umírajících

Svátostmi umírajících bylo zaopatřeno, lépe řečeno bylo to poznamenáno v matrice zemřelých, celkem 13 ze 35 zemřelých Cikánů. Z toho dvě osoby in extremis, jedna osoba byla vyzpovídána den před smrtí, jedno novorozeně bylo pokřtěno in extremis porodní bábou.

TABULKA Č. 14. ZEMŘELÍ CIKÁNI PODLE VĚKU A POHLAVÍ

Věková skupina	Muži	Ženy	Pohlaví neuvedeno	Celkem
Do 1 měsíce	3	2	1	6
1 měsíc – 1 rok	5	–	–	5
1–5 let	4	2	–	6
5–9 let	–	1	–	1
10–19 let	4	2	–	6
20–29 let	–	–	–	–
30–39 let	–	–	–	–
40–49 let	1	2	–	3
50–59 let	1	–	–	1
60–69 let	–	–	–	–
70–79 let	2	–	–	2
Neuvedeno	2	2	–	4
Celkem	22	11	1	34

Maur poukazuje na nutnost kritického přístupu k uváděnému věku zejména zemřelých osob. U dospělých se projevovala tendence zaokrouhlovat na násobky deseti, případně i pěti, související s tím, že lidé svůj přesný věk, zvláště na venkově, neznali, ale také tím, že přesnost při určování věku nebyla považována za důležitou. K jinému zkreslování věku, a to směrem nahoru, docházelo u starých lidí.^[49] V ojedinělém případě mohu korigovat úmrtní věk: Josef Daniel byl pohřben v Kunovicích 22. 9. 1769. Podle údajů matriky zemřel ve věku 77 let, jeho skutečný věk byl 71 let (narodil se 13. 3. 1698 v Uherském Brodu).

Příčina úmrtí

Příčiny úmrtí se zapisovaly u nás povinně do matrik teprve od roku 1784, často však byly podle Maura určovány, zejména u dětí, velmi nejasně. Ani přesná diagnóza není podle Maurova názoru příliš věrohodná, neboť obdukcce byla prováděna jen výjimečně.^[50] V mnou představeném souboru matričních údajů je příčina smrti uvedena pouze jednou, u cikánského vajdy Tomáše Daniela, který

[49] Eduard MAUR, *Úvod do historické demografie*, s. 70.

[50] Tamtéž, s. 129.

zemřel 10. dubna 1768 v Kunovicích na následky mozkové mrtvice (*apoplexia tactus*). Nápadná jsou tři úmrtí v téže rodině v rozpětí čtyř dnů: 4. listopadu 1782 zemřel novorozený syn Pavla Daniela z Kunovic, 5. listopadu Pavlova manželka (ve věku 43 let), 7. listopadu pak jejich dvouletá dcera. Příčina jejich smrti však není uvedena.

5. Jména vyskytující se v prozkoumaném souboru

Dosavadní výzkumy křestních jmen a příjmení cikánské populace se zaměřily především na nejnovější období, případně na sklonek rakousko-uherské monarchie a dobu tzv. První československé republiky.^[51] Obdobím části 17. a 18. století se zabývá studie Evy Procházkové, rozebírající jména a příjmení Cikánů vyskytující se v zápisech ortelních manuálů pražského apelačního soudu.^[52] Jména, která jsou obsažena v souboru matričních zápisů týkajících se Cikánů, jež jsem shromáždil pro svou disertaci a doplnil pro knihu *Cikáni na Moravě*, jsem zhodnotil ve jmenované knize.^[53]

5.1. Křestní jména

Ve 129 prostudovaných záznamech matrik týkajících se cikánské populace (včetně dvou záznamů o křtu z Čech a jednoho záznamu o křtu ze Slezska) není ve třech případech uvedeno žádné jméno (dva pohřby zastřelených či ubitých Cikánů z let 1631 a 1642 a křest cikánského dítěte v roce 1685). V pěti případech je pak uvedeno pouze křestní jméno (čtyři křty z let 1652–1677 a jeden pohřeb z roku 1717).

5.1.1. Mužská křestní jména

V matrikách se u narozených, zemřelých a oddaných, jakož u kmotrů a svědků z řad cikánské populace vyskytuje celkem 31 mužských křestních jmen uváděných podle jazyku matričního zápisu v latinské, české a německé formě, dvakrát se objevila i maďarská forma křestního jména. Převádím všechna křestní jména na českou formu. V pěti zápisech jsou uváděna u jedné osoby dvě křestní jména.

[51] Ctibor NEČAS, *Cikánská příjmení v Československu*, s. 36–39; TÝŽ, *Křestní jména českých a moravských cikánů*, s. 56–69; TÝŽ, *Přezdívký moravských Cikánů na počátku 20. století*, s. 83–86; TÝŽ, *Co napovídají příjmení moravských Cikánů*. ZMK 19, 1978, s. 76–78; Naďa VALÁŠKOVÁ, *Romské obyvatelstvo v rodných matrikách chmelovské farnosti na Bardějovsku v 19. a na počátku 20. století*, s. 191–198.

[52] Eva PROCHÁZKOVÁ, *Jména a příjmení Romů v zápisech ortelních manuálů*, s. 117–136.

[53] Jiří HANZAL, *Cikáni na Moravě v 15. až 18. století*, s. 147–148, 192.

TABULKA Č. 15. ČETNOST VÝSKYTU MUŽSKÝCH KŘESTNÍCH JMEN U CIKÁNŮ V ČESKÝCH ZEMÍCH

18×	Jan ^a	1×	Adam
17×	František		Alexander ^f
16×	Tomáš ^b		Bartoloměj
12×	Josef		Filip
7×	Jakub ^c		Florián
	Martin		Jáchym
	Ondřej		Kašpar
6×	Antonín ^c		Kristián
	Matyáš ^c		Kryštof ^{g,h}
5×	Jiří ^c		Loth ⁱ
	Pavel		Michal
4×	Karel		Petr ^g
3×	Mikuláš ^d	Šimon	
	Štěpán ^e	Václav	
2×	Daniel	Vavřinec	
		Vít ^g	

^a z toho 1× Jan Nepomucký a 1× Honza

^b z toho 1× Tomáš Aquinský

^c z toho 1× pouze jako 2. křestní jméno

^d pouze v latinské formě Nicolaus

^e z toho 1× jako Ištván

^f Alexander, vulgo Schander

^g pouze jako 2. křestní jméno -

^h 3. ledna 1664 bylo ve Vlachově Březi „pokřtěno ... dítě Dorota z cigánského pokolení, Honzy Chrystophora a Anny Marije, manželky jeho“. Srov. Státní oblastní archiv Třeboň, Matriky, Řím.-kat. farní úřad Vlachovo Březi, matrika narozených 1652–1680, snímek 22. – Považuji jméno Christophorus / Kryštof za druhé křestní jméno otce, nikoli za jeho příjmení.

ⁱ zřejmě zkráceno z Lothar

5.1.2. Ženská křestní jména

V matrikách se u narozených, zemřelých a oddaných, jakož u kmotrů a svědků z řad cikánské populace vyskytuje celkem 23 ženských křestních jmen, uváděných podle jazyku matričního zápisu v latinské, české a německé formě. Převádím téměř všechna křestní jména – kromě Ludovicy a Rozálie – na českou formu. V jednom matričním zápisu jsou u jedné osoby uvedena tři, ve dvou dalších zápisech pak dvě křestní jména.

TABULKA Č. 16. ČETNOST VÝSKYTU ŽENSKÝCH KŘESTNÍCH JMEN U CIKÁNEK V ČESKÝCH ZEMÍCH

16×	Anna	1×	Apolonie Dorota Františka [§] Judita Ludovica Mariana ^h Markéta ⁱ Pavĺina Terezie Viktorie
13×	Marina ^a		
11×	Magdaléna ^b		
7×	Barbora ^c		
6×	Rozálie ^d Zuzana		
4×	Kateřina Marie ^e		
2×	Eva Kristýna Ludmila Petronila ^f Veronika		

^a ženská forma jména Marinus (žijící při moři, na moři, námořník)

^b z toho 2× jen jako 2. křestní jméno

^c z toho 1× jen jako 2. křestní jméno

^d českou obdobou tohoto jména je Růžena; z 6 výskytů jen 1× ve formě Rozálie, 5× v domácké formě Rozina

^e z toho 3× jen jako 2. křestní jméno

^f starší forma jména Petra

[§] jen jako 3. křestní jméno

^h jméno je složeno z křestních jmen Marie a Anna

ⁱ ve formě Margareta

5.2. Příjmení

Ve 129 prostudovaných záznamech matrik týkajících se cikánské populace z Čech, Moravy a Slezska není ve třech případech uvedeno žádné jméno (dva pohřby zastřelených či ubitých Cikánů z let 1631 a 1642 a křest cikánského dítěte v roce 1685). V pěti případech je pak uvedeno pouze křestní jméno (čtyři křty z let 1652–1677 a jeden pohřeb z roku 1717).

Ve 129 případech bylo u křtěnců, oddaných, zemřelých a kmotrů či svatebních svědků z řad cikánské populace uvedeno příjmení. Celkem se vyskytuje 36 různých příjmení.

TABULKA Č. 17. ČETNOST VÝSKYTU PŘÍJMENÍ U CIKÁNŮ V ČESKÝCH ZEMÍCH

59×	Daniel	1×	Berka	Limalo
11×	Ištván		Bernard	Marton
7×	Holomek		Didi ^d	Melchior
	Malík		Grünewaldt	Mihok
	Mediesch ^a		Heinrich	Michálek
6×	Rosenberger ^b		Hirschhorn	Muru
4×	Růžička ^c		Chrty	Ratz
			Janči	Ratzay
3×	Charvát		Jonasch ^e	Selinka
2×	Berger		Kakara	Schmit
	Holka	Kotzka	Strasser	
		Kovár	Vajda	
		Lazar	Werthinger	

^a též Medesch, Medisch, Midiesch

^b též Rosenberg, Rosenperg

^c z toho je 3× totožný s Rosenbergerem

^d Didi neboli Jonasch

^e Jonasch neboli Didi

Příjmení Bernard, Daniel, Ištván (Ischtvan, Ischtwan, Isczwan, Isfan, Istvan, Istwan, ale i Stephan; převážně maďarské formy jména Štěpán), Janči (česky Jan), Jonasch (Jonáš), Lazar, Marton (Márton je maďarská verze jména Martin), Melchior (českou formou tohoto křestního jména je Melichar) a Michálek jsou odvozena z křestních jmen. Není vyloučeno, že i příjmení Mihok by mohlo vycházet z křestního jména Michal (diminutiv Michek, maďarsky Mihály).

Zvláštní pozornosti si zaslouží na Moravě v 18. století mezi Cikány nejrozšířenější příjmení Daniel. V matričních záznamech se vyskytuje v četných formách: Dainchel, Dainhel, Danel, Danhel, Daňhel, Danhiel, Daniehl, Daniek, Danihel, Danihelík ba dokonce Denhil. Ctibor Nečas nesprávně uvádí, že toto jméno bylo převzato z biblického jména archanděla Daniela ze Starého zákona,^[54] což jsem od něj bohužel převzal.^[55] Ve skutečnosti žádný archanděl Daniel neexistuje, ani ve Starém zákoně, ani v dalších textech. Jméno znamená hebrejsky a aramejsky „Bůh je můj soudce“ a pochází z biblické knihy tzv. malých proroků. Daniel byl mladík žijící v době zajetí v Babylóně na dvoře krále Nabukadnezara, kde vynikal svou moudrostí a uměním vykládat sny; starozákonní Kniha Daniel se jmenuje po něm.^[56] Rodina Danielů byla první cikánskou rodinou, jež žila od roku 1698 na jihovýchodní Moravě, na uherskobrodském panství. Byla zde tzv. tolerová-

[54] Ctibor NEČAS, *Obyvatelé cikánských táborů na Moravě. (Demografická charakteristika podle sčítání obyvatelstva r. 1930.)* ČMM 96, 1977, s. 313–332; srov. s. 327.

[55] Jiří HANZAL, *Cikáni na Moravě v 15. až 18. století*, s. 147.

[56] Za upozornění na tento omyl děkuji paní prof. Dr. Janě Nechutové, viz mail z 26.11.2015.

na, žila zde pod ochranou majitelů panství, hrabat Kouniců. Tento proces jsem podrobně popsal.^[57] První zaznamenaný nositel tohoto jména byl uveden v roce 1698 jako Štěpán Vajda a až od roku 1703 jako Štěpán Daniel. Jednou – roku 1732 – ho jeho syn Tomáš uvádí i pod jménem Štěpán Brodský.^[58] Různá jména u téže osoby jsou v 18. století ještě zcela běžná. Ustálení jmen je plodem josefinských reforem v době téměř o sto let mladší. Mezi Cikány samotnými však byly velmi rozšířeny individuální přezdívky a úřední jména zůstávala pouze na papíře. Podle informace doc. Blanára z Ústavu slovenského jazyka SAV v Bratislavě úřední pojmenovací soustava Cikány málo zasáhla. Tlak vrchností na Cikány v záležitosti přijetí řádných, tj. úředních jmen měl – podle E. Horváthové – úspěch pouze u usedlých Cikánů, zatímco u kočovných skupin neměli všichni členové řádná jména ani v 2. polovině 18. století.^[59] V předloženém souboru je k 30. 9. 1770 při své svatbě ve Vizovicích uváděn dvěma různými příjmeními vdovec Ištván Didi neboli Štěpán Jonáš (Isstwann Didi seu Stephanus Jonasch).

Příjmení Charvát je převzato z pojmenování moravských Charvátů. Charváti přišli na jihovýchodní Moravu z bývalé turecké hranice v souvislosti s celkovou novokolonizací Moravského Pole, poničeného válkami a záplavami v 16. století. Charvátská kolonizace se táhla i celým Burgenlandem.^[60]

Na zaměstnání nositele odkazují příjmení Kovář a Schmit (*Schmied* je německý ekvivalent slova *kovář*). Předpokládám, že i příjmení Selinka (pravděpodobně fonetický zápis jména Zelinka) poukazuje na skutečnost, že se jeho nositel zabýval léčením bylinami.

Příjmení Vajda naznačuje, že jeho nositel zastával tuto funkci. *Vajda* je zkrácená forma titulu *vévoda*, *vojvoda*, kterého používal už náčelník Cikánů Ladislav v první třetině 15. století.^[61] Byl to vůdce cikánské skupiny, který měl rozhodující slovo ve vnitřních záležitostech této skupiny a současně svou skupinu zastupoval v úředním styku s domácím, majoritním obyvatelstvem.^[62]

Hanlivý původ mají příjmení Berka (zloděj, lupič, poberta)^[63] a Holomek (darebák, ničema, mizera, pacholek; další význam tohoto slova považují pro vysvětlení původu příjmení za méně pravděpodobný: přísězný sluha, zvláště ve službách

[57] Jiří HANZAL, *Cikáni na Moravě v 15. až 18. století*, zde hlavně na s. 65–78.

[58] MZA, B 1 – Gubernium, inv. č. 4182, sign. Z 10/5, k. 2182 – žádost Tomáše Daniela z 26.8.1732.

[59] Emília HORVÁTHOVÁ, *Cigáni na Slovensku. Historicko-demografický náčrt*. Bratislava 1964, s. 340.

[60] Adolf TUREK, *Charvátská kolonizace na Moravě*. In *Moravští Charváti – dějiny a lidová kultura* (antologie). Richard Jeřábek (ed.), Brno 1991, s. 119–187. (Poprvé otištěno v *Časopise Matice moravské* 61, 1937.)

[61] Emília HORVÁTHOVÁ, *Cigáni na Slovensku*, s. 349, pozn. 1.

[62] Jiří HANZAL, *Cikáni na Moravě v 15. až 18. století*, s. 115.

[63] *Slovník spisovného jazyka českého I. A–M*. Praha 1971, s. 102.

veřejné moci správní a soudní; biřic, dráb: dvorský, zemský, panský holomek; kat a jeho holomci).^[64] K původu příjmení Malík mohou vyslovit pouze domněnky: možný je malý vzrůst jeho nositele nebo chybějící malíček či jeho jeden nebo několik článků.

Německého původu jsou jména Berger, Grünewaldt, Hirschhorn a Werthinger. Paul Berger je v roce 1698 uváděn jako Cikán ze Štýrského Hradce.^[65] Loth Grünewaldt a Joannes Werthinger byli uvedeni mezi cikánskými svědky při křtu cikánského dítěte ve Vlachově Březí v roce 1664. Jméno Grünewaldt je dodnes velmi rozšířeno mezi tzv. německými Sinti. Hirschhorn je cikánské jméno, vyskytující se v Německu od 15. století. Je uvedeno již na epitafu – náhrobním kameni – pro vévodu Panuela z Malého Egypta a pána von Hirschhorn též z Malého Egypta v klášteře ve Steinbachu z roku 1445.^[66] Tento klášter jsem identifikoval jako tzv. Einhardovu basiliku ve Steinbachu (místní část Michelstadtu v hessenském Odenwaldu).^[67] Jako další z příkladů uvádím aspoň matriční záznamy z roku 1663, kdy ve Wetzlaru zemřeli Cikáni Johannes Hirshorn a Margaretha Hirshorn.^[68] Výskyt těchto jmen v moravských matrikách je mimo jiné nevyvratitelným důkazem o migraci Cikánů mezi českými zeměmi a okolními německými státy, jakož i rakouskými habsburskými zeměmi (toto téma by si však zasloužilo samostatný hlubší rozbor). Jak v Německu, tak v českých zemích se pohybovali Cikáni nosící německy znějící příjmení Rosenberger či Rosenberg (forma Rosenperg je pouze foneticky zaznamenanou formou jména Rosenberg). Nositel tohoto příjmení František Rosenberger však používal v letech 1750–1766 na Moravě i jména Růžička, což je v podstatě českým překladem jména Rosenberger. Německého původu je i jméno Ratz. *Ratz* nebo též *Stänker* (smradoch) je německé označení pro tchoř tmavého zvaného též kuna tchoř (*Mustela putorius*, *Putorius putorius*). Masku-

[64] *Tamtéž*, s. 619.

[65] MZA Brno, B 11 – Acta finita, sign. Z-67, Vyšetřování pobytu Cikánů na Moravě 1664–1718, fasc. 341b, kart. 48 – Osvědčení faráře z Březové nad Svitavou, okr. Svitavy o pokřtění Anny Marie, dcery Paula Bergera a jeho ženy Anny Barbary z 6.6.1698.

[66] Samuel AUGUSTINI AB HORTIS, *Cigáni v Uhorsku. O dnešnom stave, zvláštnych mravoch a spôsobe života, ako aj o ostatných vlastnostiach a danostiach Cigánov v Uhorsku = Von dem heutigen Zustande, sonderbaren Sitten und Lebensart, wie auch von denen übrigen Eigenschaften und Umständen der Zigeuner in Ungarn*. Úvodná štúdia a preklad Viera Urbancová. Bratislava, 1995; slovenský text s. 18 a pozn. 24 na s. 64, německý text s. 109 a pozn. 24 na s. 176. Augustini se odvolává s jistou nedůvěrou na dílo: Martin CRUSIUS, *Annales Suevici, sive, chronica rerum gestarum antiquissime et inclityae Suevicæ gentis ... Dedocas I. – III. et paraleipomenos liber*. Francofurti, Nic. Bassæus, 1595–1596, s. 384, 401, 510.

[67] Srov. soupis napsíů: *Deutsches Inschriftenkatalog online: Odenwaldkreis DI 63, Nr. 139*. – Zde jsou uváděna dvě možná vrocení: 1445 a 1545. Já se kloním vzhledem k rozsáhlé literatuře o Panuelovi jednoznačně k roku 1445.

[68] Ulrich Friedrich OPFERMANN, „*Seye kein Ziegeuner, sondern kayserlicher Cornet.*“ *Sinti im 17. und 18. Jahrhundert. Eine Untersuchung anhand archivalischer Quellen*. Berlin 2007, s. 338–339.

linum *der Ratz* je též nářečním označením rodu hlodavců krysa (*rattus*), a to ve franckém a bavorském, méně pak i v alemanském jazykovém prostoru, v částech Rakouska pak také jako femininum *die Ratze*.^[69] Pouhým dohadem by byla úvaha, proč se prvnímu nositeli tohoto příjmení mezi Cikány dostalo. Grimmův slovník uvádí význam adjektiva *ratzig* jako *krätzig* (svrabovitý, napadený kožní nemocí svrab) a *schäbig* (nevhledný).^[70] Příjmení Ratzay bylo snad odvozeninou z příjmení Ratz. Přípona *-ay* připomíná maďarská příjmení. Příjmení Strasser se běžně vyskytuje v německy mluvících zemích. Je těžko posoudit, zda se vyvinulo z podstatného jména *Strasse* (cesta, silnice).

Maďarského původu je s největší pravděpodobností jméno Mediesch, též Medesch, Medisch, Midiesch. Je zřejmě fonetickým zápisem maďarského jména *Me-gyes* (vedle *cseresznye* je dalším maďarským slovem pro *třešeň*).

Původním cikánským jménem, vlastně spíše individuální přezdívkou, je příjmení Limalo. Jde o romské přídavné jméno, kterého se dodnes používá, a to i jako přezdívky (*limalo* = doslova *usmrkaný, usoplený*; z *lim* = nudle u nosu).^[71] Výskyt původní cikánské přezdívky Limalo (Usoplenec) použité jako oficiální příjmení ve spojení s křestním jménem Josef – při pohřbu Josefova syna Jakuba ve Vizovicích 14. ledna 1776^[72] – je zajímavý a zatím ojedinělý. Příjmení Limalo se podle sdělení Heleny Sadílkové nevyskytuje v českém ani slovenském prostoru. Našel jsem je však v polském prostředí.^[73] V citované reportáži vystupuje Cikán Limalo, narozený v Polsku po druhé světové válce. Pochází ze skupiny Kalderašů, cikánských kotlářů, příšlých tam původně z Valašského a Moldavského knížectví. Odkud přišel Josef Limalo na Moravu a jak dlouho se zde zdržel, není zatím známo. Jeho výskyt na Moravě je však pravděpodobně dokladem cikánské migrace mezi Polskem a Moravou.

Jako původní cikánská jména zní i příjmení Didi (zvaný též Jonasch), Kaka-ra a Muru; jejich význam zatím neznám. Příjmení Muru je podobné dosud na jihovýchodní Moravě používanému příjmení Murka.

Je těžko posoudit, jak přišel ke svému jménu nositel příjmení Holka (dívka, dívčina). Neobvyklé je i příjmení Chrty. Není jasné, zda se jedná o nominativ či

[69] Srov. stránku *Ratte/Ratz(e)* oddělení germanistiky na historicko-filologické fakultě univerzity v Augsburgu: https://www.philhist.uni-augsburg.de/lehrstuehle/germanistik/sprachwissenschaft/ada/runde_7/f05c/

[70] *Deutsches Wörterbuch von Jacob und Wilhelm Grimm. 16 Bde. in 32 Teilbänden.* Leipzig 1854, 1961. Quellenverzeichnis Leipzig 1971, online verze z 28.02.2016.

[71] Za informaci děkuji Mgr. Heleně Sadílkové, M.A. ze Semináře romistiky Katedry středoevropských studií Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze – mail z 31.5.2016.

[72] MZA Brno, E 67 – Matriky, Vizovice 4936, Z 1762–1784, Z pag. 226 (Acta publica 116).

[73] Lidia Ostalowska, *Cikán je Cikán*, Praha, Dokořán 2016. – Kapitola *Limalo szuka prawdziwych Cyganów* – www.ravelo.pl/pub/mm/multimedia/.../pdf/9788375363616.pdf – je publikována z polského vydání *Cigan to Cigan*, 1. vyd. Warszawa 2000, 2. vyd. Wolowiec 2012.

genitiv. V druhém případě by nominativ tohoto příjmení zněl Chrt nebo Chrta. Rovněž příjmení Kotzka má pravděpodobně původ ve zvířecí říši – kočka.

6. Obecné závěry – jak je možno matrik využít

Eva Procházková výstižně formulovala charakter a potenciál církevních matrik: „Církevní matriky jsou komplementárním pramenem pro postižení poměru oficiálních institucí k Cikánům a naopak.“^[74] V některých případech jsou však téměř jediným, a to průkazným dokladem pro zodpovězení různých otázek.

6.1. Vztah Cikánů k náboženství

Výpovědi úředních dokladů o vztahu Cikánů k náboženství jsou sporé. Prameny potvrzují, že se přiklonili k římskokatolickému vyznání. Kanovník rytíř Jan Rudolf Říkovský ve své *Vlastenecké úvaze* z roku 1783, která byla prvním návrhem, jak Cikány usadit a vzdělávat a tak je učinit užitečnými pro stát, uvádí, že Cikáni se sice hlásí ke katolickému náboženství; vzhledem k tomu, že nemají stálá bydliště a jako tuláci nepatří k žádné farnosti, není možné sledovat, zda se zúčastňují nedělních a svátečních bohoslužeb, zda jsou oddáni podle křesťanského obyčeje, zda blízcí příbuzní neuzavírají mezi sebou sňatky a zda nechávají křtít své děti.^[75] Nevím, nakolik jeho výpověď reprezentovala oficiální postoj církevních kruhů a výhrady vůči Cikánům. Matriky ovšem i zde významně doplňují výpovědi úředních akt. První dosud mi známý záznam o pokřtění Cikána na Moravě pochází z 26. 5. 1652, kdy byla ve Vsetíně pokřtěna Mariana, dcera potulných Cikánů z hornouherského Trenčína.^[76] V následující době, až do 80. let 18. století, jsou křty, sňatky a křesťanské pohřby cizích i tolerovaných moravských Cikánů naprosto běžnou záležitostí. Tomáš Daniel byl 25. 10. 1739 dokonce ve Veselí nad Moravou biřmován olomouckým biskupem Jakubem Františkem z Lichtenštejna a přijal jméno František.^[77] Biřmování byli údajně i jeho další tři bratři;^[78] to však nemohu doložit. Biřmovanci nebyli zapisováni do křestních matrik, nýbrž do zvláštních knih biřmovaných, které byly zřejmě vedeny většinou až od 19. století.^[79]

[74] Eva PROCHÁZKOVÁ, *Perzekuce Romů v Českých zemích v 16.–18. století*, s. 154.

[75] Ke vztahu Cikánů k náboženství srov. Jiří HANZAL, *Cikáni na Moravě v 15. až 18. století*, s. 137–140. K této práci se vztahují poznámky 75, 77–78, 80–82. – K Říkovskému srov. MZA Brno, B 14st. – Moravské místodržitelství, sign. 124 – Cikáni 1786–1802 + normálie, f. 4651, příloha k dvorskému dekretu z 3.11.1783, čj. 17945 – *Patriotische Betrachtung* ...

[76] Srov. pozn. 32.

[77] MZA Brno, B 1, Z 10/5, k. 2182, čj. 158 z 31.1.1750, příl. C – transumpt různých dokladů Tomáše Daniela vydaný klášterem minoritů ve Veselí nad Moravou 29.1.1750.

[78] Tamtéž, Z 10/1, k. 2181, čj. 672 z 12.5.1752, příl. E.

[79] Podle sdělení pana Antonína Ševčíka, bývalého vedoucího badatelny Moravského zemského archivu v Brně.

Otázku, jak hluboké bylo vyznávání katolické víry u moravských Cikánů, nedokáži kvalifikovaně zodpovědět. Nenašel jsem metodu, která by mi umožnila srovnat přístup cikánského obyvatelstva k náboženství s přístupem majoritní společnosti k téže otázce. Faktem, zřejmým z církevních matrik je, že Cikáni přijímali všechny laickému obyvatelstvu přístupné svátosti: křest, confirmaci, sňatek, zpověď, svaté přijímání, poslední pomazání a církevní pohřeb. Soudobé zprávy z poloviny 18. století svědčí o tom, že Cikáni tolerovaní na Moravě se zúčastňovali mší, zpovědí a přijímání.^[80] Křesťanské vychování a dobré křesťanské chování, které bratřím Danielům atestovala sama panovnice Marie Terezie, bylo jedním z hlavních důvodů, proč bylo v letech 1750 a 1752 opět povoleno všem bratřím Danielům, že smí být trpěni na panství Uherský Brod.^[81] Slib stálosti v katolické víře byl dokonce součástí přísahy vajdy Cikánů tolerovaných na Moravě.^[82] Zajímavý aspekt uvádí Procházková, že „právě křest byl nejčastějším kontaktem s katolickou církví. Jeho význam spočíval rovněž ve faktu, že pokud mohl Rom uvést (pozn. J. H.: při soudním výslechu), jako místo narození lokalitu v Čechách (ovšem doloženou opisem záznamu v křestní matrice, jež si vyžadoval soud), byly mu přiznány polehčující okolnosti.“^[83]

6.2. Postup usídlování Cikánů

Jak jsem již uvedl, rozbořem matrik se mi podařilo prokázat usídlování Cikánů na uherskobrodském panství hraběte Dominika Ondřeje Kounice od roku 1698, kde byli později tolerovaní – nebyli považováni za Cikány a nebyla na ně uplatňována drastická proticikánská opatření. Úřední akta zemského charakteru o tomto faktu hovoří stručně až k roku 1718. Zvolená pracovní metoda byla velmi pracná a časově náročná, přinesla však nenahraditelné a nevyvratitelné výsledky. Pro panství Uherský Brod jsem provedl sondu a prozkoumal matriky římskokatolické farnosti Uherský Brod. (Zbývá prohloubit rozbor usídlení Cikánů v první polovině 18. století na celé panství Uherský Brod.) Církevní matriky jsou pro studium usídlování Cikánů v 18. století jedním z nejdůležitějších pramenů. Neusedlí Cikáni byli velmi mobilní, záznamy v matrikách jsou proto teritoriálně značně rozptýlené. Na základě častějšího nebo pravidelného výskytu

[80] MZA Brno, Z 10/5, k. 2182, příloha k čj. 158 z 31.1.1750 – transumpt různých dokladů Antonína Daniela; zde osvědčení faráře v Malenovicích n. Dř. ze 4.8.1747 a osvědčení úřadu dědiny Kněžpole z 26.1.1750 a příl. D k čj. 158 z 31.1.1750.

[81] Tamtéž, výtah z čís. reskriptu z 28.2.1750 a MZA Brno, B 1, Z 10/1, k. 2181, čj. 197 – výtah z čís. reskriptu ze 7.5.1752.

[82] MZA Brno, Z 10/1, k. 2181 – žádost Pavla Daniela k hradišť. kraj. hejtmanovi (před 28.9.1768); příl. k čj. 430 ze 14.10.1768 – zpráva vrchního panství Uherský Brod hradišť. kraj. hejtmanovi ze 14.10.1768 a čj. 430 z 18.10.1768 – zpráva zástupce hradišť. kraj. hejtmana morav. zem. guberniu.

[83] Eva PROCHÁZKOVÁ, *Perzekuce Romů v Českých zemích v 16.–18. století*, s. 154.

Cikánů v matričních záznamech jedné farnosti by zřejmě bylo možné objevit další případy trpěných či delší dobu se zde zdržujících Cikánů, a to snad i pro území Čech. Nevím totiž, co by – kromě blízkosti Horních Uher, kde žilo hodně Cikánů – mělo zdůvodňovat jedinečnost Moravy, co se týče usídlování Cikánů. V prozkoumaném souboru je pozoruhodná četnost – nově získaných – matričních záznamů z Vizovic z let 1768–1780 (3 pokřtění, 15 sňatků a 3 úmrtí). Znamená to, že se objevilo dosud neznámé místo postupného usídlování Cikánů? Stále se zhušťující indicie dále naznačují vysokou pravděpodobnost trvalého či dočasného pobytu Cikánů v jisté lokalitě či snad regionu jihovýchodní Moravy, a to již od posledních desetiletí 17. století. Tyto indicie je však potřeba vyhodnotit a ověřit studiem matrik příslušných míst.

Několik metodických postřehů k záznamům v matrikách:

- Vyskytují-li se na jednom místě v matrikách vícekrát záznamy o Cikánech, je to možný odkaz na skutečnost, že se zde začínali usazovat.
- V protokolech o soudních výsleších zadržených Cikánů se objevují zprávy o jejich pohybu českými zeměmi i jejich okolím a také občasné odkazy na narození, úmrtí či sňatek Cikánů ze zadržené skupiny – někdy i v konkrétně jmenovaných místech. Mnohdy údaje odpovídají, jindy se v příslušné matrice avizovaný údaj – tedy záznam o křtu, úmrtí nebo sňatku neobjevuje. Raně novověcí lidé měli jiný pojem o čase než dnešní lidé, mohli se navíc po delší době mýlit v názvu místa.

6.3. Matriční záznamy v kombinaci s jinými prameny

V kombinaci s jinými prameny mohou matriční záznamy vypovídat o různých aspektech demografického charakteru.

6.3.1. Údaje o bydlišti Cikánů (kombinace matričních a katastrálních záznamů)

Od roku 1772 se ve zkoumaném souboru v rámci josefínské reformy (viz dvorský dekret ze 7. října 1770) začínají v matrikách narozených a zemřelých objevovat záznamy o bydlišti a čísle domu. Protože Cikáni tehdy ještě neměli vlastní domy, vyvstává otázka, u koho tedy bydleli. V rámci tohoto článku pouze shrnuji údaje z matričních záznamů, v nichž se číslo domu vyskytuje – podle panství, obcí, jednotlivých obydlí a let, v nichž je u Cikánů ke konkrétnímu datu uvedeno jejich bydliště.

Údaj o čísle domu, kde v době záznamu do matriky příslušní Cikáni bydleli, se v předloženém souboru zachoval 17krát, pro léta 1772–1784. Výpověď samotného záznamu, pouhé číslo domovní číslo, nabývá značně na ceně po spojení s údaji o majiteli domu. Ty je možno najít v josefínském katastru. Podrobný rozbor, který není možno předložit v tomto článku, přinese důležité údaje o sociálním postavení majitelů domů, případně o jejich spojení, kontaktech a snad i o příbuzenském vztahu s Cikány, kteří u nich – někdy opakovaně – bydleli. Nadto jsou tyto údaje důležité pro studium migrace zřejmě polokočovných Cikánů.

TABULKA Č. 18. ČÍSLA DOMŮ OBSAŽENÁ V MATRIČNÍCH ZÁZNAMECH

Panství / majitel	Obec	Číslo domu	Doklady k roku
Bučovice knížata z Lichtenštejna	Vícemilice	22	1778
		6	1777
Pozořice knížata z Lichtenštejna	Jezera	8	1774
		28	1772, 1775 (2×)
		142	1783
Uherský Ostroh knížata z Lichtenštejna	Kunovice	156	1784
		165	1777, 1782
		209	1780
		266	1782
		299	1782
		Derfle (dnes Sady, část města Uherské Hradiště)	7
	Panství kláštera dominikánek u sv. Anny v Brně	Sivice	10
Panství král. města Uherské Hradiště	Mařatice	30	1776
	Podolí	15	1782

Na tomto místě mohu na základě provedené sondy pro obce Derfle, Jezera, Kunovice, Mařatice, Podolí, Vícemilice, Sivice a Viničné Šumice^[84] konstatovat, že mezi poskytovateli obydlí se vyskytují prakticky všechny sociální vrstvy dotyčných městeček a vsí – od nejchudších zahradníků a domkařů přes čtvrtlániky až k púlláníkům. Geograficky tvoří doložená bydliště dvě střediska: na jedné straně související oblast v dnešním Uherském Hradišti a jeho blízkém okolí: ves Derfle a městečko Kunovice na lichtenštejnském panství Uherský Ostroh a vsi Mařatice a Podolí nad Olšavou na panství královského města Uherského Hradiště; druhou související oblast tvoří vsi Jezera a Viničné Šumice na lichtenštejnském panství Pozořice a úzce sousedící ves Sivice na panství ženského dominikánského kláštera u sv. Anny v Brně. Mezi oběma těmito středisky se nachází ves Vícemilice na lichtenštejnském panství Bučovice – vzdálená 23 km od Pozořic a 40 km od Uherského Hradiště. Migrace Cikánů mezi těmito bydlišti by měla být prozkoumána. Pro ukázkou uvádím jen několik zajímavých údajů. V Jezerech č. 28 bydlel pohodný Martin Pálka. I s dominikální půdou vlastnil něco přes 1,5 měřice pole, zhruba 0,3 ha.^[85] Byl zřejmě stejnojmenným synem příslušníka majoritní společ-

[84] Za vyhledání údajů v josefinském katastru děkuji bývalému archiváři Moravského zemského archivu v Brně panu PhDr. Jiřímu Adámkovi.

[85] MZA Brno, D 6 – Josefský katastr, č. knihy 1140, rok 1789.

nosti, pohodného Martina Pálky, zemřelého někdy před 27. 8. 1767. V tento den se provdala dcera Martina Pálky (staršího) Judita za Cikána Jakuba Bernarda.^[86] K 22. 12. 1772, 12. 3. 1775 a 13. 5. 1775 je číslo 28 uváděno jako bydliště Cikána Jakuba Daniela. 22. 12. 1772 zde zemřel jeho syn Bernard Daniel, 12. 3. 1775 se jemu a jeho manželce Juditě narodila dcera Veronika, 13. 5. 1775 zemřel Jakub Daniel ve věku 45 let. Opravňuje opakování jmen Jakub, Bernard a Judita k domněnce, že Jakub Bernard a Jakub Daniel jsou jedna a tatáž osoba a že on se svou rodinou bydlívali u jeho švagra Martina Pálky? Další dítě Jakuba Daniela, jedenáctiletá dcera Anna, však už zemřelo a bylo pochováno 9. 1. 1778 v Sivicích.

6.3.2. Slučování cikánských rodin

Záznamy matrik poskytují také důležitou oporu pro sloučení některých cikánských rodin, pro něž je možno – za pomoci jiných materiálů úřední povahy (soudní výslechové protokoly, soupisy Cikánů ap.) vyhotovit jistou formu evidenčního listu.

Největší množství údajů o jednotlivé osobě a její rodině jsem shromáždil z matričních údajů o narození, sňatcích a úmrtích, jakož i aktového materiálu různé proveniencie pro příslušníka druhé generace tzv. moravských, resp. uherskobrodských tolerovaných Cikánů Tomáše Daniela. Údaje jsem již dříve publikoval.^[87]

František Růžička–Rosenberger

Hodně údajů se mi podařilo – na základě aktového materiálu a dodatečné rešerše v matrikách – shromáždit i v případě rodiny Františka Růžičky-Rosenbergera. V roce 1766 prošetřovalo moravské zemské gubernium podezřelé okolnosti pobytu Františka Růžičky zvaného Rosenberger nebo též „starý Cikán“ na panství Černá Hora.^[88] Uvádím v kostce nejnutnější relevantní data. Podle zprávy brněnského krajského hejtmána Růžička na panství Černá Hora údajně přišel asi před 23 lety – tzn. zhruba v roce 1743 – z Hradce Králové jako zvěrolékař. Tehdejší vrchní panství Černá Hora měl Růžičkovi povolit oženit se s poddanou z Bořitova a pobývat po dobu dvou let u příbuzných jeho manželky v Bořitově. Brněnský krajský hejtman dále referoval, že se Růžička zdržoval osm let v obecním domě v Lysicích, dalších šest let byl podruhem v Milonicích, posledních 10 měsíců měl pak strávit jako obecní šenkýř piva ve vsi Újezd u Černé Hory. Zpočátku byl dlouho považován za Cikána, při stěhování z Lysic do Milonic se údajně již vydával za zemského poddaného. Rovněž do Újezda u Černé Hory se přestěhoval

[86] Tamtéž, E 67 – Matriky, sign. 1564, NOZ Pozořice 1750–1784.

[87] Jiří HANZAL, *Cikáni na Moravě v 15. až 18. století*, s. 221–222: *Tomáš Daniel (nar. 1688?, zemř. 10.4.1768 v Kunovicích): tabelární životopisný medailón*. – V mezidobí od vydání knihy jsem mohl doplnit několik údajů.

[88] MZA Brno, B 1, Z 10/1, kart. 2181, čj. 105 z 23.9.1766 – zpráva brněnského krajského hejtmána moravskému guberniu včetně vyjádření gubernia z 3.10.1766 a příloh.

ne jako Cikán, nýbrž jako bývalý podruh z Milonic. Nový správce panství Černá Hora nechal Růžičku – zřejmě na něčí udání – 29. června 1766 uvěznit a předal ho městskému soudu v Brně k vyšetření záležitosti. Z archiválií nelze vyčíst následný Růžičkův osud. Na pohled marginální příhoda Františka Růžičky-Rosenbergera je po historické i právněhistorické stránce významná. Ukazuje dosud neznámou a nedoloženou možnost a formu přežívání pronásledovaného cikánského etnika a integrace jeho příslušníka do majoritní společnosti.^[89] Matriční záznamy umožnily doplnit stručný rámec dosavadních vědomostí o Růžičkovi, ověřit správnost údajů úředního materiálu a objasnit jeho status.

[1] 26. listopadu 1750

František **Rosenberger**, rozený toulavý Cikán (Czingarus indigena, homo vagus), se oženil s 29letou Magdalenou, dcerou po někdejším – zřejmě již zemřelém – bořitovském školmistroví Josefu Čermákovi. Jako bydliště je uveden Bořitov.^[90] (Vdova po Josefu Čermákovi Terezie Čermáková zemřela v Bořitově 10. března 1755.)

[2] 4. května 1751

Pět měsíců po svatbě se jim narodil syn Florián. Jako otec je uveden František **Rosenberg**, rozený Cikán, matka Magdalena. Bydliště: Bořitov.^[91]

[3] 11. března 1753

Narozen syn Josef. Otec František **Rosenberg**, matka Magdalena. Již není uvedeno, že je Cikánem. Bydliště: Bořitov.^[92]

[4] 15. května 1755

Narozen syn Jan Vít. Otec František **Rosenberger**, příchodí, v Žerůtkách (panství Lysice), matka Magdalena. Rovněž není uvedeno, že by byl Cikánem.^[93]

[5] 5. září 1755

Zemřel Jan, starý 3 měsíce, dítě Františka **Růžičky** ze Žerůtek. Opět není uvedeno, že je Cikánem.^[94]

[6] 8. října 1756

Narozen syn Martin. Otec František **Růžička**, příchodí, v Žerůtkách (panství Lysice), matka Magdalena. Rovněž není uvedeno, že by byl Cikánem.^[95]

[89] Jiří HANZAL, *Cikáni na Moravě v 15. až 18. století*, s. 61–63, 130, 134, 150.

[90] MZA Brno, E 67 – Matriky, řím.-kat. farní úřad Bořitov, sign. 139, matrika NOZ 1747–1766, odd. pag. 13, Acta publica pag. 255.

[91] Tamtéž, nar. pag. 54, Acta publica pag. 127.

[92] Tamtéž, nar. pag. 82, Acta publica pag. 141.

[93] Tamtéž, řím.-kat. farní úřad Lysice, sign. 623, matrika NOZ 1751–1779, nar. pag. 51, Acta publica pag. 27.

[94] Tamtéž, zemř. pag. 412, Acta publica pag. 210.

[95] Tamtéž, nar. pag. 63, Acta publica pag. 33.

[7] 8. února 1759

Narozena dcera Anna Marie Františka. Otec František **Růžička** ze Žerůtek, matka Magdalena. Nadále není uvedeno, že by byl Cikánem.^[96]

[8] 30. ledna 1766

Narozena dcera Magdalena. Otec František **Rosenberg**, obyvatel z Újezda u Černé Hory, matka Magdalena. Stále není uvedeno, že by byl Cikánem. Dítě bylo pokřtěno in necessitate, zřejmě porodní bábou.^[97]

[9] 31. ledna 1766

Zemřela Magdalena, dcera Františka **Rosenberga**, obyvatele z Újezda u Černé Hory, stará 1 hodinu. Rovněž není uvedeno, že by byl Cikánem.^[98]

[10] 24. prosince 1771

Zemřela Magdalena, manželka Františka **Rosenperga**, obyvatele (přeškrtnuto) tuláka, v Hluboké č. 7. Zemřela nezaopatřena svátostmi.^[99]

František Rosenberger je uváděn též jako Rosenberg, Rosenperg či Růžička.

Rosenberger: 1750 [1], 1755 [4]

Rosenberg: 1751 [2], 1753 [3], 1766 [8]

Rosenperg: 1771 [10] – úmrtí jeho manželky

Růžička: 1755 [6], 1759 [7]

Jeho pobyt je matrikami prokázán v následujících obcích:

Bořitov (panství Černá Hora) 1750–1753

Žerůtky (panství Lysice) 1755–1759

Újezd u Černé Hory (p. Černá Hora) 1766

Jako Cikán je Rosenberger v matričních záznamech uváděn pouze dvakrát, 1750 [1] a 1751 [2] v Bořitově. Tamtéž je ale už 1753 [3] tento údaj vypuštěn – nedbalostí faráře? Přitom bylo nad veškerou pochybnost známo, že se jedná o rodilého Cikána; při křtech v Bořitově v letech 1751 [2] a 1753 [3] byla kmotry tatáž dvojice – mlynář František Dvořák a Marina, manželka školmistra Šimona Mathiadese (jinak Šimon Macek), oba z Bořitova. Titíž kmotři vystupují i při křtu v Lysicích roku 1755 [5], kdy už František Růžička s ženou Magdalenou bydlí v Žerůtkách. Tam už je Růžička zřejmě považován za příslušníka majoritní společnosti, stejně jako roku 1766 v Újezdě u Černé Hory. Toto „zametání stop“ ukončilo až vyšetřování z roku 1766, zda Růžička je či není Cikánem. Jak toto vyšetřování dopadlo, není známo. Nevíme ani, kde Růžička skončil. Není vyloučeno, že byl z panství vypovězen jako tulák, pravděpodobně však ne jako Cikán. Jeho manželka Mag-

[96] Tamtéž, nar. pag. 86, Acta publica pag. 45.

[97] Tamtéž, řím.-kat. farní úřad Újezd u Černé Hory, sign. 842, matrika NOZ 1712–1784, nar. Acta publica pag. 116.

[98] Tamtéž, zemř. Acta publica pag. 270.

[99] Tamtéž, zemř. Acta publica pag. 210.

dalena Rosenpergová zemřela roku na Štědrý den roku 1771 [10] v Hlubokém (dnes Hluboké Dvory, okr. Brno-venkov) na černo-horském panství. V záznamu o jejím úmrtí byla uvedena jako „manželka“ obyvatele, což bylo dodatečně škrtnuto a nahrazeno slovem „tuláka“, ale není uvedeno, že by byl Cikánem. Byla snad nakonec Růžičkova postupná ‚proměna‘ z Cikána na Necikána úspěšná? Ať už je tomu jakkoliv, data z matričních záznamů mohou kromě doplnění zprávy o vyšetřování jeho případu posloužit i k částečné rekonstrukci jeho rodiny včetně odpovědí k jeho sociálnímu postavení – sňatek s chudou příslušnicí majoritní společnosti (jedná se o třetí známý interetnický sňatek, k prvním dvěma došlo už v roce 1739), dcerou po zřejmě již zemřelém školmistrově z Bořitova, v době sňatku s Cikánem Františkem Rosenbergerem již čtyři měsíce těhotná. Z výše zmíněné zprávy pak víme, že Rosenberger-Růžička zřejmě napřed působil jako potulný zvěrolékař, poté jako podruh, nakonec jako obecní šenkýř, po pravděpodobném vyhnání z panství se okruh uzavřel a on se zřejmě zase stal tulákem, i když již asi nepovažovaným za Cikána.

7. Závěr

Sledované období 17. a 18. století bylo dobou, kdy platily přísné proticikánské normy, jejichž cílem bylo – zjednodušeně řečeno – zamezit vstupu Cikánů na území příslušného státu, případně se jich různými prostředky zbavit. Přesto se Cikáni pohybovali po českých zemích a postupně se zde – dosud doloženo pro Moravu – usazovali, udržovali kontakty s majoritním obyvatelstvem a byly jim udělovány církevní svátosti, což se odráželo v záznamech církevních matrik.

Záznamy matrik byly pro mou práci pouze komplementárním pramenem. Jejich studium je značně pracné a časově náročné. Přináší však průkazné a ponejvíce jednoznačné, nevyvratitelné doklady. Matriky se projeví jako nejvydatnější a mnohdy jediný pramen, na jehož základě se mi především podařilo prokázat postupné usídlování Cikánů na jihovýchodní Moravě od konce 17. století – napřed na kounickém panství Uherský Brod, později především na lichtenštejnských panstvích Uherský Brod a Pozořice. Analýza získaných údajů nadto nabízí podklady – v kombinaci s jinými prameny – pro mikrohistorické studie, zasahující mnohdy do překvapivě hloubky.

Přesto zůstávají pro další bádání rozmanité úkoly a potřeba najít odpovědi na různé otázky. Zásluhné by bylo především prozkoumání matrik ze zbylých farností z panství Uherský Brod pro první polovinu 18. století. Pravděpodobně by přineslo další poznatky o usazování a migraci tolerovaných i jiných Cikánů, z nichž mnozí jsou již dosavadním bádáním na tomto panství dokumentováni. Nové souvislosti by objasnil detailní rozbor bydliště a status jednotlivých Cikánů (potulný Cikán ap.) v době matričního záznamu o narození, sňatku a úmrtí. Ten by přinesl i další důležité znalosti o kontaktech Cikánů s příslušníky majoritní společnosti.

Podporuji přání Evy Procházkové, že „by byl zajímavý průzkum úmrtních matrik, zda neobsahují zprávy o popravených Romech. Členové majoritní společnosti v této souvislosti zapisování byli.“^[100] Potřebu zabývat se statutem těl popravených osob, jejich případným pohřbem a evidencí v matrice zemřelých vyslovil i Pavel Himl.^[101]

Zajímavé by bylo prozkoumat rodinné chování Cikánů. Zprávy hovoří o pohybu jejich rodin, částečně velkorodin. Prospěšné by bylo rovněž sledovat příbuzenskou provázanost a stupeň příbuzenství jednotlivých cikánských rodin. Matriky poskytují vítaný materiál, podporující údaje o rodinných vztazích ve výslechových protokolech a hlavně v soupisech Cikánů na Moravě z let 1768 a 1784.

Na rozdíl od Melkesové si nekladu některé otázky, které v případě kočovné cikánské populace nepovažuji za relevantní, tak např. geografický původ kmotrů a vzdálenost jejich bydliště od místa křtu. Ve své studii jsem se rovněž nezabýval jazykem a formou matričních zápisů, které pro účel této studie nepovažuji za směrodatné. Zápisy byly vedeny latinsky, německy a česky, matriční zápis byl dlouhou dobu větný, poměrně pozdě je dělen do rubrik. Rovněž jsem se nedotkl otázky prvního výskytu jednotlivých jmen, především pak příjmení. Tento úkol zůstává na seznamu požadavků pro další bádání.

Domnívám se, že zavedení jednotné databáze, pro niž by jednotliví badatelé dodávali objevené údaje matričních záznamů týkajících se cikánského etnika – přinejmenším pro 17. a 18. století – by mohlo, kromě použití jiných pramenů podpořit soustavný výzkum cikánské migrace uvnitř českých zemí i mezi německými a rakouskými zeměmi, Polskem a Uhrami a postupného osídlování Cikánů v českých zemích. Za vhodné pracoviště pro zřízení takové databáze považuji některý vysokoškolský historický ústav, zabývající se otázkami migrace a historické demografie.

SUMMARY

In the 17th and 18th century the state institutions imposed harsh sanctions upon the Gypsies. In spite of that, these ranged through the Czech Lands and some of them even started, since the end of the 17th century, to settle down, under the protection of the Counts Kaunitz on southeastern Moravia. The present study analyzes the demography of Gypsies in the Czech Lands in the 17th and 18th century, being a first study of this kind. It is based upon the collection of 129 entries in church registers of births, deaths and marriages in the 1631–1785 period; the collection was processed by qualitative demographic method. The study focuses on baptisms of Gypsy children (since the year 1652), frequency of marriages (since

[100] Eva PROCHÁZKOVÁ, *Perzekuce Romů v Českých zemích v 16.–18. století*, s. 154.

[101] Pavel HIML, *Milost místo smrti*, s. 42, pozn. 160.

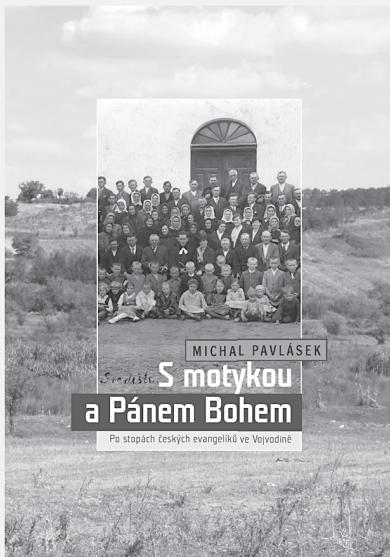
1739), inter-ethnic marriages (since 1739), social standing of non-Gypsy brides and bridal witnesses, as well as godparents. The participation of nobility and members of higher social ranks at baptisms contrasts with lower social status of bridal witnesses. Besides, the study reveals the frequency of deaths (since 1631).

The church registers serve as complementary, but nevertheless important source. The study demonstrates how the entries in the church registers make possible to follow up the process of settling down of the Gypsy minority, and partly also the streams of migration, render information for the study of family relations between nuclear and extended families and thus enable the micro-historical study. Also, it centers upon the contacts with the majority society, the attitudes of the Gypsies to the Roman Catholic religion and upon the given names and surnames that appear in the registers.

The author advocates the establishment of single database, at least for the 17th and 18th century, to which individual researchers would add data from church registers concerning the Gypsies. Thus would be facilitated the systematic research of Gypsy migrations and their gradual settling down in the Czech lands.

S motykou a Pánem Bohem. Po stopách českých evangelíků ve Vojvodině

Michal Pavlásek

Ambicí knihy je vykreslit obraz pestrých osudů krajanské komunity, která svoji existenci spojila s místem zvaným Veliké Srediště, obcí ležící nedaleko města Vršac v jižním Banátu v dnešním Srbsku. Její vznik, stejně jako existence dalšího českého osídlení na Balkáně, je výslednicí rozsáhlého migračního procesu, který pro jihovýchodní Evropu znamenal značné proměny struktury populace v rovině sociální, hospodářské, etnické i náboženské. Kniha se pokouší o odkrytí opony hodnocení světa skupiny reformovaných evangelíků původem z hanáckého Slovácka (okolí Klobouk u Brna). Ti se v polovině 19. století rozhodli opustit svou domovinu a po více než měsíci putování se usadili pod nejvyšší horou Vojvodiny – Kudričkim vrchem. Vesnice, dosud obydlená Srby, Rumuny, Maďary, Němci a Čechy římskokatolického vyznání, se jim stala novým domovem, multietnickým světem par excellence, s nímž spojili své další naděje a vyhlídky.

Není příběhů, když není lidí, kteří by je předávali ve svých vyprávěních. Z tohoto důvodu monografie zpracovává zaznamenané rozhovory autora s jednou z nejstarších (a zároveň posledních) osob patřících mezi generační potomky moravských kolonistů Banátu do uceleného vzpomínkového příběhu, který zachycuje existenci krajanského společenství z Velikého Srediště. To bylo dosud českému čtenáři oproti jiným neznámé a skryté. Kniha je tak z ústřední části příběhem komunity vyličeným ústí jedné z akterek lokálního světa Središťanů – Josefy Klepáčkové. Rozeznává se tudíž hlas „malého člověka“, jehož prostřednictvím se čtenář seznámí s podobstvím světa jedné nepoznané kapitoly z kulturních dějin tradice české reformační víry v prostoru za hranicemi českého státu.

Etnologický ústav AV ČR, v. v. i., 2015

ISBN 978-80-87112-91-5

Cena s DPH 250 Kč

Objednávky vyřizuje Š. Toncrová: stoncrova@email.cz

a B. Gergelová: gergelova@eu.cas.cz

UNMARRIED MOTHERS IN PRE-INDUSTRIAL BOHEMIAN RURAL SOCIETY – EXAMPLE OF THE ŠTÁHLAVY DOMAIN 1741–1830^[1]

Alice Velková

Svobodné matky ve venkovské společnosti předindustriálního období – na příkladu panství Štáhlavy v letech 1741–1830

Abstract: The article focuses on the social position of mothers who gave birth to an illegitimate child in 1741–1830 on the domain of Štáhlavy. Its main aim is to discuss the circumstances of these births by analyzing several factors which are important for understanding unmarried mothers' motivations: their age at which they first gave birth, their ability to get married, their marriage age and the interval between the birth of the illegitimate child and the marriage. The indicators specified above are compared for both unmarried and married mothers to better understand differences in their sexual behaviour. The period under study witnessed fundamental social changes which are followed through three cohorts based on the years in which the single mothers gave birth to their first illegitimate child: 1741–1770, 1771–1800 and 1801–1830.

Historická demografie, 2016, 40:2:179–197

Key words: illegitimate children, rural society, motherhood, marriage, single mothers

Contact: doc. PhDr. Alice Velková, Ph.D., Historický ústav AVČR, v.v.i., Prosecká 76, 190 00 Praha 9; e-mail: alice.velkova@volny.cz

1. Introduction

The topic of illegitimate children and their mothers cannot be studied in isolation. It is closely connected with the general situation and attitudes of the society, in earlier times especially with the relationship between the State and the Church and the role of Church authorities. Equally, it is inextricably linked, on one hand, to views which society held on morality, sexuality and the value of marriage and, on the other hand, with the persecution or decriminalization of behaviour deviating from what was considered morally acceptable in a given period. Social attitudes concerning pre-marital sexual behaviour have been changing in the course of time.^[2] In the 16th and often still in the 17th century, what mattered to the community was not so much a formal recognition of marriage by the Church, but rather

[1] Article written in the framework of GA15–02196S project *Dítě ve středověku a raném novověku v českých zemích (Child in the Middle Ages and Early Modern Age in the Czech lands)*.

[2] Pavel MATLAS, *Nemanželská sexualita, sňatkový konsens a sociální disciplinace poddaného obyvatelstva na panství Hluboká nad Vltavou (1661–1760)*. In Eduard MAUR – Alice VELKOVÁ (edd.), *Rodina a domácnost v 16.–20. století*. Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et Historica 2, 2006. Studia Historica LX. Praha 2010, pp. 31–49.

the pledge of both partners to enter into marriage, after which nothing stood in the way of sexual relationships.^[3] Later, however, in the beginning of the 18th century at the very latest, marriage became gradually subjected to a formal certification by the Church, accompanied by the rejection of pre-marital sexual relationships. Extra-marital sex was not just persecuted, but often severely punished and the offenders could be even sentenced to death.^[4] In the second half of the 18th century, such repression was applied less and less frequently; only those offenders whose relations led to a pregnancy were brought to justice, though even in such cases the process often ended without a clear sentence.^[5] A patent issued by Maria Theresa stipulated that sexual offences were to be punished merely as private wrongs and that pregnant women should be provided assistance. An actual decriminalization of sexual offences took place in 1781 under Joseph II., who also – albeit temporarily – granted equal rights to legitimate and illegitimate children.^[6]

The turn of the 18th and 19th centuries is undoubtedly a period of far-reaching changes, which influenced the society's perceptions of what was appropriate or at least acceptable in various social groups. Edward Shorter sees this process as a transition from the traditional family to its modern form, some authors mark this period as „the first sexual revolution“.^[7] The changes which occurred in patterns of sexual behaviour resulted especially in more couples living together unmarried and more children born out of wedlock.^[8]

The overall occurrence of illegitimacy in Bohemia was relatively low until the beginning of the 19th century.^[9] Although the only data available come from research

[3] Heinz SCHILLING, *Frühneuzeitliche Formierung und Disziplinierung von Ehe, Familie und Erziehung im Spiegel calvinistischer Kirchenratsprotokolle*. In Paulo PRODI (ed.), *Glaube und Eid. Treueformeln, Glaubensbekenntnisse und Sozialdisziplinierung zwischen Mittelalter und Neuzeit*. München 1993; Richard van DÜLMEN, *Kultur und Alltag in der Frühen Neuzeit. Band I. Das Haus und seine Menschen im 16.–18. Jahrhundert*. München 1990, pp. 134, 141–145.

[4] Pavel MATLAS, *Shovívavá vrchnost a neukáznění poddaní? Hranice trestní disciplinace poddaného obyvatelstva na panství Hluboká nad Vltavou v 17.–18. století*. Praha 2011, s. 63–105; Jaroslav DIBELKA, *Obranné strategie mužů a žen obviněných ze smilstva a cizoložství. Panství Třeboň na přelomu 17. a 18. století*. Monographia historica 12. České Budějovice 2012.

[5] Daniela TINKOVÁ, *Hřích, zločin, šílenství v čase odkouzlování světa*. Praha 2004, s. 166–177, 327–335.

[6] *Ibid.*, p. 329.

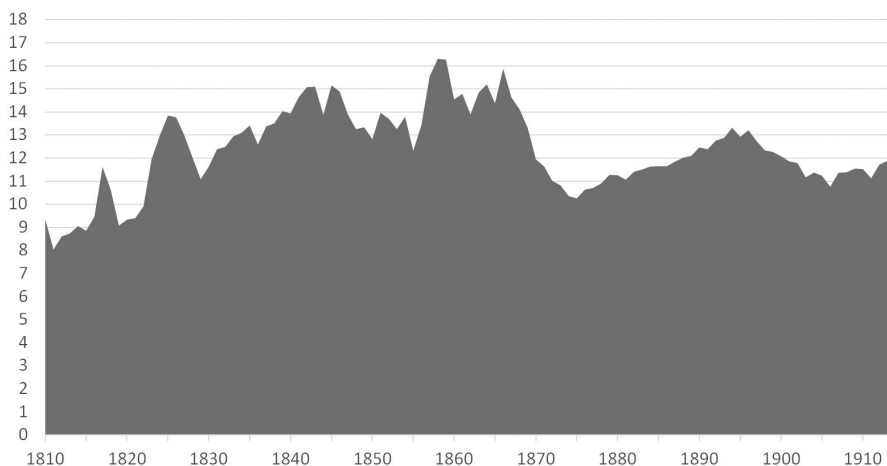
[7] Edward SHORTER, *Illegitimacy, Sexual Revolution and Social Change in Modern Europe*. *Journal of Interdisciplinary History* 12, 1981, pp. 237–272; *Id.*, *The Making of the Modern Family*. New York 1976.

[8] Lawrence STONE, *The Family, Sex, and Marriage in England, 1500–1800*. New York 1977; Randolph TRUMBACH, *The Rise of the Egalitarian Family*. New York 1978.

[9] Ludmila FIALOVÁ, *Změny v charakteru mimomanželské plodnosti v českých zemích od 18. století*. *Demografie* 49, 2007, pp. 230–242, here p. 232; *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha 1996, pp. 172–174.

carried out in individual geographical areas, it appears that at most only about 4 to 5 % of the children were born out of wedlock, especially in the rural areas. In towns, illegitimacy rate was slightly higher, but still far below the rate recorded in Prague, the largest Bohemian city, where in the 18th century 13 to 19 % of births were recorded as illegitimate.^[10] Temporary fluctuations may have occurred during unstable times, especially in wartime.

FIGURE 1. CHANGES IN ILLEGITIMACY RATE IN THE CZECH LANDS (1810–1913)

Source: *Obyvatelstvo českých zemí v letech 1754–1918*. Volume I, pp. 90-100, Volume II, pp. 54-59, Praha 1978.

This situation started to change in the second decade of the 19th century. For this period, for the first time we have statistical data covering the whole country; these data show that an average illegitimacy rate exceeded 10%, continued to grow during the first half of the 19th century and reached its peak (16.3%) in 1858–1859. In the following decades, extra-marital illegitimacy rate decreased, with a stable rate of around 11 to 12% until World War I.^[11]

2. Illegitimate children in the Štáhlavy domain (1741–1830)

As mentioned before, illegitimate births occurring before the start of the 19th century can only be observed by means of microhistorical studies carried out in the individual regions. Although the outcomes of such analyses cannot be generalized to

[10] Ludmila FIALOVÁ, *Změny v charakteru*, p. 233.

[11] *Obyvatelstvo českých zemí v letech 1754–1918*. Volume I, pp. 90-100, Volume II, pp. 54-59, Praha 1978.

the entire population of the Czech lands, they are important nonetheless since they make it possible to reveal regional specificities.^[12] In 1751–1850, the Czech society underwent an extensive change, but it did not take place in a uniform fashion across the particular regions. The modernization of society accompanied, among other things, by less stringent rules governing sexual relationships and consequently by an increased share of children born out of wedlock, took different shapes in rural as opposed to industrial regions. Similarly, this process of change was different in cities and the country as well as between various ethnic or religious communities.^[13]

The following analysis will focus on the social position of mothers who gave birth to at least one illegitimate child in 1741–1830. Geographically, the research is limited to the domain of Štáhlavy in western Bohemia, more exactly, in four local villages (Štáhlavy, Starý Plzenec, Sedlec and Lhůta), whose total population in 1740 was approximately 1100 people, this number having doubled by 1830.^[14] My research is chiefly based on parish registers, which I used to excerpt data on more than 15,000 individuals and to carry out a family reconstruction based on these data.^[15] The parish registers also provided essential information on the social status of people, which was further refined by data contained in land registers started in 1694–1695,^[16] Theresian cadastre,^[17] urbaries from 1719 and lists of population from the first half of the 19th century.^[18]

[12] The study of regional specificities is equally important for the following period. For more on that see Markéta SRBOVÁ, *Regionální diferenciacie nemanželské plodnosti v českých zemích v letech 1881–1913*. Dissertation. Charles University, Faculty of Science. Praha 2003.

[13] Eduard MAUR, *Myšlenkový svět české vesnice na prahu procesu modernizace*. Historický obzor 5, 1994, pp. 209–211; Pavel KLADIWA – Aleš ZÁŘICKÝ (edd.), *Město a městská společnost v procesu modernizace 1740–1918*. Ostrava 2009; Lumír DOKOUPIL – Ludmila NESLÁDKOVÁ – Radek LIPOVSKI, *Populace Rakouského Slezska a severovýchodní Moravy v éře modernizace*. Ostrava 2014.

[14] A more detailed description of the localities studied and of demographic development in Alice VELKOVÁ, *Krutá vrchnost, ubozí poddaní? Proměny venkovské rodiny a společnosti v 18. a první polovině 19. století na příkladu západočeského panství Štáhlavy*. Praha 2009.

[15] Státní oblastní archiv [State Regional Archives (further SRA)], v Plzni [Pilsen], Římskokatolická fara (Vicariate at) Starý Plzenec, sign. 1–9, 12, 15–18, 21, 23, 25, 26, 31, 34, 35, 37, 1651–1938; Římskokatolická fara (Vicariate at) Štáhlavy, sign. 1, 4, 6, 7, 1814–1877.

[16] SRA Prague, Sběrka pozemkových knih [Collection of land registers (further LR)] of Rokycany Nr. 233, 268, 270, 273, 274, 275, 276, 1686–1850; LR of Pilsen Nr. 134, 135, 136, 1694–1850; LR of Blovice Nr. 133–139, 161, 168, 1757–1850.

[17] Národní archiv [National Archives], fond (collection of) Tereziánský katastr, Plzeňsko 61, Štáhlavy a Nebílovy panství, rustikální fase, sign. 2252, Nr. 684, 1719; Kraj Plzeňský (P–S), Štáhlavy a Nebílovy panství, sign. 27, fol. 238–257, 1748; Kraj Plzeňský (R–S), Štáhlavy a Nebílovy panství, sign. 90, fol. 44–86, 1757.

[18] SRA Prague, fond Velkostatek Štáhlavy [Collection of Estate of Štáhlavy], Urbář panství Štáhlavy–Nebílovy [Urbarium of Estate of Štáhlavy–Nebílovy], sign. 6, 1719; Seznam obyvatelstva k předpisu daně z hlavy [List of population for the purposes of capitation tax], sign. 201–204,

The main aim of the present study is to find out more about the circumstances in which women gave birth to their illegitimate child. Clearly, it is difficult to ascertain why the relationships of these women did not end in marriage before the child was born. For most illegitimate births, especially those occurring during the 18th century, no father was in fact entered in the parish register. It is therefore impossible to say whether not being able to marry the child's father was perceived as an unpleasant surprise by the single mother or whether she knew right from the start of the relationship that marriage was impossible (the man was already married or came from a very different social background). One factor which can suggest more about the women's motivation is the age at which they first gave birth. There are theories which claim, in fact, that giving birth to an illegitimate child can be explained as a conscious strategy of those women who gave up on marriage but for some reason wished to have a child.^[19] To confirm such a theory we would have to establish that illegitimate children were more frequently born to women around thirty years of age. At the same time, the mean age of women who had their first child within marriage should be considerably lower than the mean age of single mothers. That is why the difference in the mean age at first birth of single as opposed to married women will be one of the main subjects of this study.

Another indicator which can shed some light on the phenomenon of extramarital pregnancies is whether the single mothers managed to marry later, after they gave birth. Therefore, after analyzing the age at first birth given outside marriage, I will focus precisely on this question, since finding an answer to it may help confirm or disprove whether the possibility of getting married somehow depended on having an illegitimate child. Should it turn out that a significant part of the single mothers did indeed marry later in life, the hypothesis that they were not attractive enough as potential brides when they were younger and childless would have to be refused. Also of importance is the interval between the birth of the child and the marriage, since it can help elucidate sexual behaviour of the women concerned. If the time elapsed between the birth and the marriage were a mere few weeks, it would imply that the mother did in the end marry her child's father. Such cases were probably due to loose morals on the part of the woman, which the community tolerated, rather than to some serious obstacles preventing the marriage. Marriage age of single mothers is another indicator of how difficult it was for them to get married.

1816–1824; Soudpis poddaných [List of Subjects], i. n. 44–49, 1803–1817; Státní okresní archiv Plzeň jih v Blovicech (State District Archives Pilsen-south based in Blovice), fond Farní archiv (collection of Archives of the vicarage) Starý Plzeňec, sign. 3a, Status animarum, 1838.

[19] David Warren SABEAN, *Unehelichkeit: Ein Aspekt sozialer Reproduktion kleinbäuerlicher Produzenten. Zu einer Analyse dörflicher Quellen um 1800*. In Robert M. Berdahl (ed.), *Klassen und Kultur. Sozialanthropologische Perspektiven in der Geschichtsschreibung*. Frankfurt am Main 1982, pp. 54–76, here pp. 69–71.

Was extramarital motherhood a handicap which could be compensated for only by young age? Or was age not the most important factor determining whether the woman could marry even after giving birth out of wedlock?

The research could not be complete without considering whether these women, by engaging in certain types of sexual behaviour, in one way or another transgressed the rules common or acceptable for a given time. For this reason I decided to compare the indicators specified above for both unmarried and married mothers. It is in fact only the comparison of the same indicators for both groups that can help us find out whether completely different underlying circumstances are behind the two models of motherhood. If the data showed that married women gave birth considerably earlier than single mothers, it would mean that extramarital motherhood did in fact concern those women who for some reason failed to meet a certain common standard in partner relations. However, if it turned out that the average age of both groups were similar, it would suggest that sexual behaviour of single mothers did not substantially deviate from the norm and that there was no particular strategy behind giving birth to an illegitimate child.

As was already stated, the period under study, 1741–1830, witnessed fundamental social changes, which undoubtedly influenced sexual behaviour and attitudes to extramarital relationships. In order to verify whether these changes were, in one way or another, reflected in the sample studied, I divided the single mothers into three cohorts based on the years in which they gave birth to their first illegitimate child: 1741–1770, 1771–1800 and 1801–1830.

3. Mothers of illegitimate children in the Štáhlavy domain

Let us now go back to the Štáhlavy domain and to the general situation concerning illegitimate births. As concerns the illegitimacy rate in this region, it was comparable to that in the rest of the Czech lands, i.e. about 5–6% in the 18th century, with a gradual increase from the early 19th century onwards. In 1741–1830, in the four villages studied, a total of 318 women had at least one illegitimate child. Another 57 women came to live there only after their illegitimate child was born. It has to be borne in mind, however, that the actual numbers may have been even higher, since birth records of illegitimate children were far from complete, their mothers were not always easy to identify and also their mobility was probably higher compared to the married ones.

Despite these shortfalls, I tried to find out how often women gave birth to more than one illegitimate child. Based on the data available, this was the case for at least one quarter of all the unmarried mothers. Most often, such mothers had two illegitimate children (15% in the 18th century, up to 20% in the 19th century). Exceptionally, throughout the entire period covered, there were women who had no fewer than five illegitimate children. It appears, however, that the

number of children did not have a significant influence on whether the woman eventually married or not. Both the women who never married and those who later did marry had on average the same number of illegitimate children. To a considerable extent, the reason behind this was a high mortality of illegitimate children – by the time of marriage, a large number of the mothers was childless again.

FIGURE 2: ILLEGITIMACY RATE IN THE ŠTÁHLAVY DOMAIN, WESTERN BOHEMIA (1651-1850)

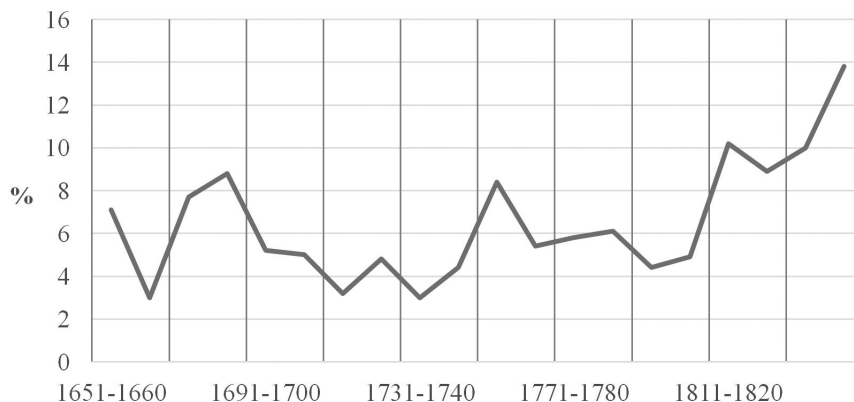

TABLE 1. NUMBER OF ILLEGITIMATE CHILDREN PER WOMAN IN THE ŠTÁHLAVY DOMAIN (1741-1830)

Number of illegitimate children	1741-1770		1771-1800		1801-1830		1741-1830	
	Number of mothers	%	Number of mothers	%	Number of mothers	%	Number of mothers	%
1	62	79.5	61	78.2	116	71.6	239	75.2
2	10	12.8	12	15.4	31	19.1	53	16.7
3	3	3.8	4	5.1	13	8.0	20	6.3
4	1	1.3	1	1.3	-	-	2	0.6
5	2	2.6	0	0.0	2	1.2	4	1.3
Total	78	100.0	78	100.0	162	100.0	318	100.0
Aver.	1.35		1.29		1.40		1.36	

TABLE 2: AVERAGE NUMBER OF ILLEGITIMATE CHILDREN IN RELATION TO WHETHER THEIR MOTHERS MARRIED OR NOT (AFTER THEIR BIRTH) IN THE ŠŤÁHLAVY DOMAIN (1741–1830)

Marriage Yes/No	1741–1770		1771–1800		1801–1830		1741–1830	
	M	A	M	A	M	A	M	A
Did marry	19	1.61	41	1.28	73	1.35	133	1.36
Didn't marry or not known	59	1.27	37	1.32	89	1.45	185	1.37
Total	78	1.35	78	1.29	162	1.40	318	1.36

M – number of mothers; A – average number of illegitimate children

As concerns the age at which women most often had their first illegitimate child, it varied considerably throughout the period in question. In the first cohort, it was unusual for a woman to give birth before she reached 25 years of age (it was the case for 16% of the unmarried mothers), while three quarters of the women had their first illegitimate child between 25 and 34. In the later cohorts, the number of younger unmarried mothers increased, so that in the first three decades of the 19th century, 55% of the mothers were younger than 25 at their extra-marital first birth, the age group of 25–34 accounting for 44%. As for women aged 35+, until the end of the 18th century they accounted for 10%, whereas later there were almost no women in that age group. Altogether, the average age at extra-marital first birth decreased by three years over the period in question (from 27.8 to 24.8), a change which can be attributed mainly to the situation after 1800.

TABLE 3. AGE OF MOTHERS AT EXTRA-MARITAL FIRST CHILDBIRTH IN THE ŠŤÁHLAVY DOMAIN (1741–1830)

Age of mother	1741–1770		1771–1800		1801–1830		1741–1830	
	Number	%	Number	%	Number	%	Number	%
15–19	1	3.2	5	9.6	6	5.8	12	6.4
20–24	4	12.9	13	25.0	51	49.0	68	36.4
25–29	16	51.6	21	40.4	35	33.7	72	38.5
30–34	7	22.6	6	11.5	11	10.6	24	12.8
35–39	3	9.7	6	11.5	1	1.0	10	5.3
40–44	–	–	1	1.9	–	–	1	0.5
Total	31	100.0	52	100.0	104	100.0	187	100.0
Mean	27.8	–	26.8	–	24.8	–	25.9	–
Median	27.0	–	26.0	–	24.0	–	25.0	–

The position of unmarried mothers before they became pregnant can be better understood if we compare the age at which they had their first child to the mean

age at marital first births. In the period studied, the mean age of marital first births did not vary as much as that of extramarital first births. Even here, however, incipient changes can be observed from the early 19th century, given that the mean age at first birth decreased by one and a half years compared to the previous period. This was due firstly to the increased proportion of mothers under 25 (from 56–57% in the 18th century up to 67% in 1801–1830) and also to the decrease in the percentage of mothers over 30 (from 18–21% to 10%). The comparison between the mean age at marital first birth and extra-marital first birth clearly shows that behaviour patterns in the 18th and the 19th century differed. Especially in the first cohort, having an illegitimate child before age 25 was rather exceptional. Only 16% of the single mothers gave birth aged under 25 while for married mothers this was the most frequent age, accounting for 56% of legitimate first births. Compared to that, in 1801–1830, 55% of the single mothers gave birth before they reached 25, a percentage not substantially lower than that of the married women (67%).

TABLE 4. AGE OF MARRIED WOMEN AT FIRST CHILDBIRTH IN THE ŠŤÁHLAVY DOMAIN (1741–1830)

Age of mother	1741–1770		1771–1800		1801–1830		1741–1830	
	Number	%	Number	%	Number	%	Number	%
15–19	18	11.9	20	10.8	33	13.5	71	12.2
20–24	67	44.4	86	46.2	131	53.7	284	48.9
25–29	39	25.8	41	22.0	55	22.5	135	23.2
30–34	14	9.3	25	13.4	18	7.4	57	9.8
35–39	9	6.0	9	4.8	5	2.0	23	4.0
40–44	4	2.6	5	2.7	2	0.8	11	1.9
Total	151	100.0	186	100.0	244	100.0	581	100.0
Mean	25.1	x	25.1	x	23.6	x	24.5	x
Median	24.0	x	24.0	x	23.0	x	23.0	x

There was, on the other hand, no significant difference in the age of marital and extra-marital first birth in the age group 30+. In the second and third cohort, the percentages of mothers in this age group were almost equal in both groups – in 1771–1800 mothers of this age accounted for 20.9% among the married and for 23% among the unmarried mothers, in 1801–1830 for 10.2% and 11.6% respectively.

In order to present a comprehensive overview of sexual behaviour of women in 1741–1830, we also need to focus on pre-marital conceptions. Analyzing the intervals between the wedding and the birth of the first child can tell us of how common pre-marital sexual relationships were.

TABLE 5. LENGTH OF THE INTERVAL BETWEEN WEDDING AND FIRST CHILDBIRTH AMONG MARRIED WOMEN IN THE ŠTÁHLAVY DOMAIN (1741–1830)

Length of the interval	1741–1770		1771–1800		1801–1830		1741–1830	
	Number	%	Number	%	Number	%	Number	%
0–5 months	17	10.4	26	13.9	62	25.8	105	17.8
6–7 months	7	4.3	14	7.5	11	4.6	32	5.4
8 months	14	8.5	10	5.3	15	6.3	39	6.6
9 months	25	15.2	20	10.7	23	9.6	68	11.5
10–11 months	31	18.9	31	16.6	28	11.6	90	15.2
12–23 months	54	32.9	67	35.8	77	32.1	198	33.5
2–5 years	15	9.2	15	8	18	7.5	48	8.1
5–10 years	1	0.6	2	1.1	4	1.7	7	1.2
More than 10 years	–	–	2	1.1	2	0.8	4	0.7
Total	164	100.0	187	100.0	240	100.0	591	100.0

In all three cohorts, one third of the married women had their first child in the second year of their marriage. At the same time, the percentage of women who delivered their first child 9–12 months after the wedding decreased from 34% to 21%. This decrease was counterbalanced by an increase in the number of first births during the first eight months after the wedding, and especially by births within the first six months (from 10% to 26%). The increase in the number of births occurring in the first few months after the wedding, however, was not spread equally over the entire period; it mainly occurred only in the course of the 19th century. It is interesting to note that the mean age at first birth of those women who gave birth within the first eight months after the wedding did not substantially differ from the overall mean age of marital first birth (table 6).

These data suggest that throughout the period in question a gradual change in the women's behaviour took place, in the sense that pre-marital sexual relationships became ever more widespread from the late 18th century on and that younger women engaged in such behaviour. This hypothesis is also supported by the fact that among those women who married during their pregnancy (they had their first child within the first eight months of the wedding), the majority was under 25, and their total percentage further increased over the entire period (from 50% to 71,3%). Equally, the proportion of women who conceived their child before marriage and whose age at first birth was under 20 also increased (from 3 to 11.5%). I believe that these trends are linked to the overall transformation of society. As already mentioned, in the second half of the 18th century extra-marital sexual relationships were de facto decriminalized, which probably led to a more benevolent attitude towards such behaviour, at least in some social groups, so that not only

pre-marital sexual relationships but also a long-term cohabitation of unmarried couples became more widespread and more socially acceptable.

TABLE 6. AGE AT FIRST BIRTH AMONG WOMEN GIVING BIRTH TO THEIR FIRST CHILD DURING FIRST EIGHT MONTHS AFTER WEDDING IN THE ŠTÁHLAVY DOMAIN (1741–1830)

Age at first childbirth	1741–1770		1771–1800		1801–1830		1741–1830	
	Number	%	Number	%	Number	%	Number	%
15–19	1	2,8	2	4,0	10	11,5	13	7,5
20–24	17	47,2	26	52,0	52	59,8	95	54,9
25–29	10	27,8	13	26,0	17	19,5	40	23,1
30–34	7	19,4	6	12,0	6	6,9	19	11,0
35–39	1	2,8	2	4,0	1	1,1	4	2,3
40–44	0	0,0	1	2,0	1	1,1	2	1,2
Total	36	100	50	100	87	100	173	100
Mean age	25,3	x	25,2	x	23,3	x	24,2	x
Median age	24,5	x	24,0	x	22,0	x	23,0	x
Mean age at marriage	24,8	24,0	24,5	24,0	22,9	22,0	23,8	23,0

This phenomenon might also be linked to the transformation of the whole social spectrum occurring in the second half of the 18th century not only in the Štáhlavy domain but also in other Bohemian regions. The originally predominant class of full peasant holders and smallholders became less represented in the general population due to the continuing impartibility of farms and a simultaneous population increase.^[20] It was the group of the landless (houseless lodgers, and especially cottagers) whose numbers continued to grow and where pre-marital sexual relationships were more common than in the families of full peasant holders and smallholders.

Moreover, as concerns the lower social strata, there does not seem to be a substantial difference between the behaviour of future unmarried mothers and those women who were able to get married before giving birth to their first child. Given that in 1801–1830 the mean age at extra-marital first birth was 24.8 years and, simultaneously, the mean age at marriage 23.6 years, the birth of an illegitimate child cannot be interpreted as a sign of abandoning one's hopes of marriage. In

[20] For more on that see Markus CERMAN – Eduard MAUR, *Proměny vesnických sociálních struktur v Čechách 1650–1750*, ČČH 98, 2000, pp. 737–773; Ludmila NESLÁDKOVÁ, *Reprodukce kulturně odlišných skupin obyvatelstva jižní Moravy v novověku na příkladu křesťanů a židů*, Praha 2003, here pp. 64–66, 87–88; Alice VELKOVÁ, *Proměny venkovské společnosti v l. 1750–1850*. Český časopis historický 105, 2007, pp. 809–857.

a situation when half of the unmarried mothers were between 20 and 24 when they gave birth to their first child, it appears more probable that the women in question merely had a relationship with an unsuitable partner who would not or could not marry them. This is a considerable change compared to the situation in the middle of the 18th century. The fact that single mothers from the first cohort had their child most often between the ages 25–29 and that not even the percentage of pre-marital conceptions was very high suggests that pre-marital sexual relations were not very widespread at that time. Also, it appears that it was in fact those women who did not manage to marry at an age common for their peers who were more likely to engage in pre-marital sex. It is also possible that some of these women were persuaded into such relationships by a promise of marriage which in the end was not fulfilled. [21]

Let us now look more closely at what were the chances of an unmarried mother to enter into marriage after she had her child. While doing this type of research it is important to bear in mind that it is often challenging to map out the lives of unmarried mothers since they often tend to disappear from the records after they give birth. Thus, the fact that no record of a marriage exists does not necessarily mean that the woman in question did not marry. I believe that in this respect the most distorted set of data concerns unmarried mothers in the 1741–1770 cohort, since available sources allowing to follow further destinies of these women are scarce. In any event, I considered it more appropriate to analyse only the group of women whose illegitimate child was correctly registered in birth records in the villages covered by my research. As for those unmarried mothers who gave birth to their child elsewhere and who spent only part of their lives in the places in question, finding out more about their lives is very unlikely.

TABLE 7. CHANCES OF UNMARRIED MOTHERS TO ENTER INTO MARRIAGE IN THE ŠTÁHLAVY DOMAIN (1741–1830)

Mother	1741–1770		1771–1800		1801–1830		1741–1830	
	Number	%	Number	%	Number	%	Number	%
Did marry	19	24,4	41	52,6	73	45,1	133	41,8
Didn't marry	6	7,7	9	11,5	17	10,5	32	10,1
Not known	53	67,9	28	35,9	72	44,4	153	48,1
Total	78	100,0	78	100,0	162	100,0	318	100,0

[21] Pavel MATLAS, *Shovívavá vrchnost a neukáznění poddaní?*, p. 94; Jaroslav DIBELKA, *Obranné strategie mužů a žen obviněných z cizoložství na třeboňském panství na přelomu 17. a 18. století*. In Eduard Maur – Alice Velková (edd.), *Rodina a domácnost v 16.–20. století*. AUC – Philosophica et historica 2, 2006. Studia Historica LX, Praha 2010, p. 25.

My research suggests that contrary to what might be expected, entering into marriage after giving birth to an illegitimate child was far from impossible. What is certain is that only 11% of unmarried mothers over the whole period 1771–1830 never married and died single (their mean age at death was 57 years). By contrast, at least 53% of unmarried mothers in the 1771–1800 cohort and 45% of those who gave birth in 1801–1830, did marry in the end. These data suggest that most unmarried mothers eventually married. I will now attempt to answer the question of how much time elapsed between the birth of their child and their marriage.

TABLE 8. LENGTH OF THE INTERVAL BETWEEN EXTRAMARITAL FIRST CHILDBIRTH AND MARRIAGE IN THE ŠTÁHLAVY DOMAIN (1741–1830)

Length of the interval	1741–1770		1771–1800		1801–1830		1741–1830	
	Number	%	Number	%	Number	%	Number	%
0–5 months	6	31,5	6	15,8	7	10,8	19	15,6
6–12 months	1	5,3	3	7,9	6	9,2	10	8,2
1–2 years	3	15,8	7	18,4	12	18,5	22	18,0
2–5 years	3	15,8	11	28,9	12	18,5	26	21,3
5–10 years	3	15,8	6	15,8	14	21,5	23	18,9
>10 years	3	15,8	5	13,2	14	21,5	22	18,0
Not know	0	–	3	–	8	–	11	–
Total	19	100	41	100	73	100	133	100
Mean in years	4,4	x	4,2	x	5,9	x	5,3	x
Median in years	1,2	x	2,6	x	3,8	x	3,0	x

Even in this respect, a change in behaviour patterns seems to have occurred during the 18th century. We can assume that especially in the first three quarters of the 18th century society was much more critical of pre-marital sexual relationships than in the early 19th century. This may be one of the reasons why the largest group of unmarried mothers (32%) was made up of those who probably just did not get married „in time“ and subsequently married within six months after giving birth (table 8). This pattern, however, changes significantly after 1770, when such cases became far less numerous – they accounted for only around one seventh, after 1800 for only one tenth. Unlike the period prior to 1770, after that year women more frequently married no sooner than two years after giving birth. After 1800, the proportion of women who married only after five or more years after giving birth grew substantially (this was the case for 29–31 % of the women from the first and second cohort, but for as many as 43% of the women from the third cohort). To summarize, while in 1741–1770 fifty percent of the women who married did so within fourteen months after giving birth to their illegitimate child

(the average time being 4.4 years), after 1801 fifty percent of the women married only after more than 45 months (the average time being nearly 6 years).

It is precisely the age at marriage where the two groups, i. e. women who, while engaging in pre-marital sex, managed to get married „in time“ and those who did not, varied most substantially. As concerns the age at first birth, there was no major difference – married mothers who conceived their child before the wedding were on average 1.4 years younger when giving birth compared to those women whose child was born as illegitimate. This age gap is probably even narrower, since we cannot exclude that some unmarried mothers had earlier had yet another illegitimate child who did not appear in the analyzed sample. It is the age at marriage where the differences between the two groups of women are most evident.

TABLE 9. AGE AT MARRIAGE OF UNMARRIED MOTHERS IN THE ŠTÁHLAVY DOMAIN (1741–1830)

Age of mother at marriage	Date of childbirth							
	1741–1770		1771–1800		1801–1830		1741–1830	
	Number	%	Number	%	Number	%	Number	%
15–19	1	5,9	0	0,0	0	0,0	1	0,8
20–24	1	5,9	6	16,2	16	24,6	23	19,3
25–29	3	17,6	13	35,1	19	29,2	35	29,4
30–34	4	23,5	12	32,4	13	20,0	29	24,4
35–39	6	35,3	2	5,4	7	10,8	15	12,6
40–44	1	5,9	2	5,4	7	10,8	10	8,4
45–51	1	5,9	2	5,4	3	4,6	6	5,0
Total	17	100,0	37	100,0	65	100,0	119	100
Mean	32,5	x	30,0	x	30,5	x	30,7	x
Median	34,0	x	29,0	x	29,0	x	30,0	x

The mean age at marriage for unmarried mothers exceeded thirty in all three cohorts covered. This was due to a relatively high percentage of older brides – especially those in the 35+ age group, who accounted for one quarter throughout the entire discussed period. By contrast, women whose first child was born within marriage only exceptionally married after 35 years of age (only 3.5%); on the contrary, a whole 25% of them married still before reaching 20. This is to a large extent due to marriages in rich families, where women usually married very young. As concerns unmarried mothers, even though throughout the whole period we can observe a higher percentage of brides in the age groups of 20–24 and 25–29, the same trend also applies to married mothers, where more than fifty percent married at age 20–24 in 1801–1830. In contrast to other married mothers, the group

of mothers who conceived before their wedding but gave birth already within marriage had a substantially lower percentage of brides under 20. Consequently, their age at marriage was a year higher (in the last cohort only six months higher) than the age of all women who first married and then gave birth to their first child. This may also be due to the fact that, as we may assume, pre-marital conception was less frequent among women from higher social classes, who usually married earlier than others.

TABLE 10. AGE AT MARRIAGE OF MARRIED MOTHERS IN THE ŠTÁHLAVY DOMAIN (1741–1830)

Age of mother at marriage	Date of childbirth							
	1741–1770		1771–1800		1801–1830		1741–1830	
	Number	%	Number	%	Number	%	Number	%
15–19	33	21,7	39	21,4	58	24,2	130	22,6
20–24	63	41,4	82	45,1	122	50,8	267	46,5
25–29	31	20,4	38	20,9	44	18,3	113	19,7
30–34	17	11,2	15	8,2	11	4,6	43	7,5
35–39	4	2,6	7	3,8	3	1,3	14	2,4
40–44	4	2,6	1	0,5	2	0,8	7	1,2
Total	152	100	182	100	240	100	574	100
Mean	23,9	x	23,7	x	22,4	x	23,2	x
Median	23,0	x	23,0	x	22,0	x	22,0	x

4. Mothers of several illegitimate children – a microhistorical study

I also took a closer look at the lives of mothers who did not have just one but several illegitimate children. To illustrate similar cases, I chose the story of a mother, daughter and granddaughter, whose lives were in many aspects similar and interconnected.

Rozálie Šlejšková (1723–1776) was born as the first daughter of houseless lodger Šimon Šlejška from Lhůta. Beside her, her parents had four other children, two of them surviving to adulthood. No information could be found about the life of her brother Matěj. Her sister Anna never married and died at the age of fifty in her native village, no records of her ever having a child being available. Unlike Anna, Rozálie had five illegitimate children, all of them born in her native village of Lhůta. The first was born in 1751, when she was 28. Four and half years later she gave birth to twins, followed by two more daughters in two-year intervals. The relative regularity of the births suggests that Rozálie had a stable long-term relationship with a man; nevertheless, no father was registered for any of the children. Only one of these children survived infancy, namely the youngest daughter called

Voršila (1760–1832), who in turn gave birth to four illegitimate children none of whom had a father registered in the birth records.

Unlike her mother, Voršila left her native village before she had her first child and moved to the larger village of Starý Plzenec where she lived until her death. In 1783, at the age of 23 she gave birth to Josef, her first-born. Already twenty-two months later she had her second son. Another son followed five years later and her last son, Josef was born again 22 months afterwards, moreover only one month before her marriage to Josef Suchý, a miner and a houseless lodger about five years her senior. It is possible that even Voršila and her children lived in a relatively stable family environment, as we may infer, among other things, from the fact that her illegitimate children did not die soon after birth, as was quite usual at the time. Both of her sons called Josef lived until the age of five, Dominik, her second-born, died aged 50 and Karel, her third son, enlisted as a soldier at the age of twenty. After Voršila married, aged 33, she had six more children born at surprisingly short intervals. Her first legitimate child was born one year after her wedding, i.e. only 14 months after her previous son was born. The second child was born after another 21 months and the third only a year after that. Her fourth child followed after a three-and-a-half year interval and the fifth just twelve months after the fourth one. Her last child was born after another three and a half years when she was almost 46.

Only one of these legitimate children, Terezie (1802–1849), born in 1802 as penultimate, survived childhood. Voršila became widowed at the age of 54, outliving her husband by almost 18 years. She appears to have spent her widowhood as a houseless lodger, living with her daughter Terezie, who in 1826 at the age of 24 also gave birth to an illegitimate child, a daughter called Anna, who survived to adulthood (in 1848 at the age of 22 she married a bricklayer). In 1831, while her mother was still alive, Terezie gave birth to her second illegitimate child, a son called Vojtěch, who died aged two several months after his grandmother. Even Terezie herself managed to get married eventually, when at 1835 at the age of 32 she married a miner, a little younger than her, who died seven years after they got married.

5. Conclusion

Let us now try to summarize the outcomes of the cohort analysis of single mothers. Most frequently, these women came from lower social strata. Their behaviour leading to pregnancy, however, most likely did not considerably deviate from what was common in society as a whole at that time. I believe in fact that pre-marital sexual relations among houseless lodgers and cottagers were by no means exceptional in the middle of the 18th century, becoming even more frequent from the late 18th century onwards. The fact that in mid-18th century it was still

theoretically possible to be punished for such behaviour made women get married within six months after giving birth to their illegitimate child more often than in the 19th century.

As concerns the chances of unmarried mothers to marry, they do not seem to have changed substantially over the period in question. We may assume that most of these women eventually did marry; what became longer was the interval between birth-giving and marriage – after 1800, 42% of the single mothers married more than five years after the birth of their first child. I believe that this is also due to the fact that after 1800 more couples lived together without necessarily getting married. Some of these couples eventually married, but often only after several years during which they had several illegitimate children. In the 19th century, the percentage of mothers who had more than one illegitimate child began to grow, and those who had three or more children accounted for about one tenth. At the same time, the total proportion of children born outside marriage was on the increase. This trend, however, in my opinion, did not in any way lessen the chances to get married. The mean age at marriage of women in the Štáhlavy region, which in the second half of the 18th century was 25–26 years, dropped below 24 in the first quarter of the 19th century. At the same time, the mean age at which women had their first illegitimate child also dropped: from 27–27.5 in the 18th century to 24.7 after 1800. Given that after 1800 fifty percent of the unmarried mothers were under 25 at the birth of their first child, the increasing proportion of children born out of wedlock was more probably directly linked to a growing number of young women engaging in sexual relationships. To a certain extent, this trend may also be connected with a changing social stratification consisting in a significant increase in the number of the landless.

All these data show that having an illegitimate child at the turn of the 18th and 19th centuries cannot be interpreted as a sign of giving up one's hopes of getting married. I suppose that most women wished to marry and maybe even hoped that their pregnancy might lead to wedding. The fact that a woman did not marry the father of her illegitimate child before she gave birth is, at least in my view, probably more the result of specific circumstances of each of the two partners. Whether a woman gave birth to an illegitimate child or not was also influenced by her social background. If pre-marital sexual relationships were common in her social environment, or if she herself was illegitimate or her aunts or sisters had an illegitimate child, it was more likely that she herself would give birth to a child out of wedlock. On the other hand, although we may assume that in the lower social strata extra-marital relationships were more tolerated than among full peasant holders, a single mother could not expect that life with an illegitimate child would be easy or that she and her child would avoid being condemned by the community. If an unmarried mother did not live in a relatively stable family environment, built either with the help of her partner or her parents, it must have been very challenging for her to reconcile childcare with work necessary for making a living. In

extreme cases killing one's illegitimate child may have been seen as the extreme solution to an otherwise unbearable situation.^[22]

SHRNUTÍ

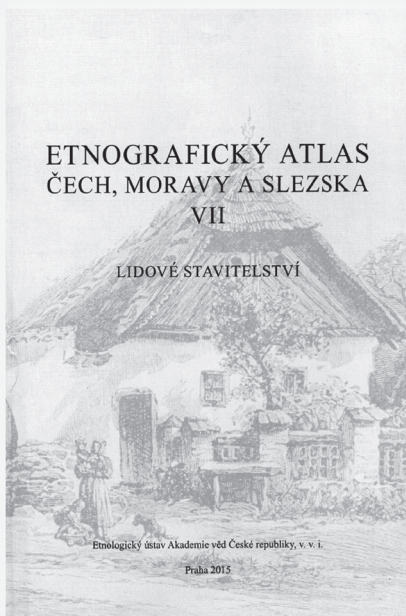
Článek se zaměřuje na svobodné matky ve venkovské společnosti v letech 1741–1830. V tomto období prošla česká společnost významnou změnou, která zasáhla i do oblasti sexuální morálky. Mimomanželské sexuální vztahy byly fakticky dekriminalizovány, zároveň se zvyšoval podíl neusedlých venkovských vrstev, u nichž bývalo navazování předmanželských sexuálních vztahů rozšířenější než u mladých lidí pocházejících ze selských a chalupnických rodin. To vše vedlo k tomu, že i na venkově začal růst podíl dětí narozených mimo manželství. Konkrétní projevy těchto změn jsou v článku ukázány na příkladu západočeského panství Štáhlavy, kde byly sledovány tři generace žen, které zde přivedly na svět nemanželské dítě. Článek se pokouší nalézt odpověď na otázku, zda porod nemanželského dítěte byl či nebyl důsledkem situace, kdy se ženě nepodařilo uzavřít sňatek, v němž by mohla v tomtéž věku jako její vrstevnice porodit manželské děti. Proto byly sledovány klíčové faktory, které porod prvorozeného dítěte provázely: věk žen v době porodu dítěte, jejich schopnost uzavřít i po porodu nemanželského dítěte manželství, interval mezi prvním porodem a vstupem do manželství a sňatkový věk. Aby bylo možné zjistit, jak dalece se sexuální chování svobodných matek lišilo od “normy” reprezentované vdanými ženami, byly výše uvedené aspekty sledovány i u skupiny žen, které své první dítě přivedly na svět až po uzavření sňatku.

Provedená analýza ukázala, že na přelomu 18. a 19. století skutečně dochází k významné proměně sexuálního chování. Zatímco mezi ženami, které přivedly své první nemanželské dítě na svět v letech 1741–1770, nacházíme velmi nízké zastoupení matek mladších 25 let (16 %), pro ženy rodící v letech 1801–1830 bylo naopak typické, že se matkami nemanželského dítěte stávaly před dovršením 25. roku života (z 55 %). Zároveň se v průběhu sledovaného období stále více sblížoval věk svobodných matek při prvním porodu s věkem, v němž své první dítě přiváděly na svět vdané ženy. Kromě toho významně rostl podíl žen, které své první dítě porodily do půl roku po svatbě (z 10 na 26 %). Uvedené výsledky naznačují, že sexuální chování žen, kterým se narodilo nemanželské dítě, se výrazně nelišilo od chování ostatních žen pocházejících ze stejných sociálních vrstev. Předmanželské sexuální vztahy začaly být od konce 18. století u neusedlého obyvatelstva více tolerovány, čímž se stávaly i běžnějšími. Porod nemanželského dítěte tak byl většinou důsledkem konkrétního vztahu, který žena navázala

[22] Alice VELKOVÁ, *Schuld und Strafe. Von Frauen begangene Morde den böhmischen Ländern in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*. München 2012.

a který zřejmě nedopadl podle jejího očekávání. Tento závěr rovněž potvrzuje provedený výzkum, jehož cílem bylo zjistit, zda svobodná matka měla šanci se provdat či nikoli. Přesto, že se nepodařilo dohledat osud všech žen, které se staly matkami nemanželského dítěte, lze konstatovat, že většina z žen, které přivedly na svět nemanželské dítě po roce 1770, se nakonec provdala. I tento fakt tedy odporuje teorii o tom, že nemanželské děti rodily především ty ženy, které již na manželství rezignovaly a které si nedokázaly jinou cestou splnit své mateřské touhy.

František Bahenský – Martin Dohnal – Josef Vařeka – Jiří Woitsch
Etnografický atlas Čech, Moravy a Slezska VII. Lidové stavitelství
Red. J. Woitsch – F. Bahenský

Etnografický atlas Čech, Moravy a Slezska VII. Lidové stavitelství je zaměřen na tradiční venkovskou architekturu, sídla a bydlení, resp. obecně problematiku tzv. stavěného prostředí, tedy na jedno z klasických a dlouhodobě u nás i v zahraničí profilujících témat evropské etnologie. Na základě podrobného studia písemných pramenů z období od konce 18. do počátku 20. století a terénních výzkumů jsou v něm po úvodu obsahujícím rozbor etnokartografického studia stavitelství prezentovány základní strukturální a vývojové rysy lidového stavitelství v českých zemích s přihlédnutím k problematice evropských izolinií venkovského stavitelství. Na 37 mapách a v doprovodných komentářích je pozornost věnována zejména těmto rysům lidového stavitelství: 1) stavební materiál a konstrukce venkovských staveb v 1. polovině 19. století; 2) půdorysná dispozice dvorů venkovských usedlostí v 19. století; 3) dispozice venkovských staveb ve 2. polo-

vině 19. století (počet a funkce dílů, počet traktů, umístění kuchyně, vertikálnita); 4) průběh evropských izolinií v tradiční architektuře přes území českých zemí (např. rozšíření hrázdění, podlomení, výskyt polygonálních stodol); 5) regionální a lokální typologie lidového domu v Čechách, na Moravě a ve Slezsku.

Vydal Etnologický ústav AV ČR, v. v. i., Praha 2015, 103 s., mapová příloha 37 listů, anglické resumé.

ISBN 978-80-87112-99-1
Cena s DPH 290 Kč

Objednávky vyřizuje B. Gergelová: gergelova@eu.cas.cz.

NEMANŽELSKÉ DĚTI V POLIČCE VE DRUHÉ POLOVINĚ 19. STOLETÍ

Eliška Chadimová

Illegitimate children in Polička in the second part of 19th century

Abstract: The central theme of the work is the extramarital birth rate in the east Bohemian town of Polička in the years 1850–1899 based on the processing of data from Catholic registers stored in the State Regional Archive in Zámrsk. The study addresses a number of issues, in particular it compares the proportion of illegitimate children in several villages, it looks into the origin and social status of unmarried mothers and the chances for children to legitimization, and it also compares the infant mortality rate between marital and non-marital births.

Historická demografie 40:2016:2:199–225

Key words: illegitimate children, single mothers, the town of Polička, birth rate, infant mortality, catholic registers

Contact: Mgr. Eliška Chadimová, Univerzita Pardubice, Fakulta filozofická, Ústav historických věd, eliskachadim@seznam.cz

Úvod

Ačkoli je studium problematiky nemanželských dětí velice zajímavé a v poslední době i více frekventované, setkáváme se stále poměrně často pouze s obecně prezentovanými daty za úhrn Čech.^[1] Údaje z jednotlivých regionů a jejich podrobnější zpracování zatím chybí.

Přestože v předchozích letech bylo vydáno několik prací, které se věnují demografickému vývoji určité oblasti (Ústí nad Labem, Libčany, Lochenice, Zdechovice aj.),^[2] je v nich problematice dětí narozených mimo manželství obvykle věnována pouze malá pozornost. V tomto ohledu tvoří v české historiografii velkou výjimku pouze práce Alice Velkové.^[3] Z demografického hlediska se této problematice

[1] Ludmila KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1794–1914*. Praha 1965, s. 336.

[2] Sabina DUŠKOVÁ, *Demografický vývoj Ústí nad Labem v 19. století*. In *Historická demografie* 24, 2000, s. 109–162; Věra KALOUSKOVÁ, *Demografický vývoj farnosti Lochenice v letech 1784–1900*. In *Historická demografie* 30, 2006, s. 67–143; Šárka NEKVAPIL JIRÁSKOVÁ, *Demografický vývoj farnosti Zdechovice v letech 1790–1899*. Diplomová práce. Univerzita Pardubice 2010; Alexandra ŠIKULOVÁ, *Demografický vývoj farnosti Libčany v „dlouhém“ 19. století (1785–1914)*. Diplomová práce. Univerzita Pardubice 2009.

[3] Alice VELKOVÁ, *Nemanželské děti ve venkovské společnosti na přelomu 18. a 19. století*. In Tomáš JIRÁNEK – Jiří KUBEŠ (ed). *Dítě a dětství napříč staletími*. 2. Pardubické bienále. Pardubice 2002, s. 205–227. TÁŽ, *Krutá vrchnost, ubozí poddaní? Proměny venkovské rodiny*

věnuje zvláště studie Ludmily Fialové^[4] a proměnu postoje státu ke svobodným matkám sleduje Daniela Tinková.^[5] O nemanželských dětech a jejich matkách dále pojednávají části několika odborných monografií, nejobsáhleji především práce *Žena v českých zemích*.^[6] Více se v Čechách tato otázka prozatím větší pozornosti netěší.^[7] Oproti tomu zahraniční historiografie se danému tématu věnovala a věnuje mnohem podrobněji.^[8]

Cílem předkládané studie^[9] je ukázat, jaké jsou možnosti výzkumu této problematiky na základě využití církevních matrik při použití metody anonymní excerptce.

V této studii bylo použito dat excerptovaných z katolických matrik Farního úřadu v Poličce. Časově je práce vymezena léty 1850–1899, tedy dobou, kdy podle celozemských údajů podíly narozených nemanželských dětí postupně mírně klesaly.^[10] Ne však všude a zvolené město je toho velmi dobrým příkladem. Polička byla totiž v mnoha ohledech zvláštním městem. Zatímco řada jiných měst zažívala od druhé poloviny 19. století populační, stavební a průmyslový rozvoj, Polička

a společnosti v 18. a první polovině 19. století na příkladu západočeského panství Štáhlavy. Praha 2009.

[4] Ludmila FIALOVÁ, *Změny v charakteru mimomanželské plodnosti v českých zemích od 18. století*. Demografie. Revue pro výzkum populačního vývoje 49, 2007, č. 4, s. 230–242.

[5] Daniela TINKOVÁ, *Ilegitimita a „nová ekonomie života“ v osvětské Habsburské monarchii. Problém svobodných matek a nemanželských dětí mezi sociální kontrolou a sociální péčí na prahu občanské společnosti*. In Historická demografie 27, 2003, s. 133–172.

[6] Milena LENDEROVÁ et al., *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*. Praha 2009.

[7] Např. Pavla HORSKÁ, *K otázce vlivu nemanželských porodů na vývoj plodnosti z hlediska historické demografie*. In Demografie 22, 1980, s. 343–350; Radek LIPOVSKI, *Nemanželské děti ve městě Frýdku na prahu moderní společnosti*. Těšínsko 48, 2005, č. 1, s. 12–16; dále k otázce současného stavu Kryštof ZEMAN, *Nemanželská plodnost – demografický přehled*, in: Dana HAMPLOVÁ (ed.), *Děti na psí knížku? Mimomanželská plodnost v ČR*, Praha 2007, s. 17–27.

[8] David SABEAN, *Unehelichkeit: Ein Aspekt sozialer Reproduktion kleinbäuerlicher Produzenten. Zu einer Analyse dörflicher Quellen um 1800*. In Robert M. BERDAHL et al., *Klassen und Kultur*, Frankfurt am Main, 1982, s. 54–76; Michael MITTERAUER, *Ledige Mütter: zur Geschichte illegitimer Geburten in Europa*. München 1983; Peter LASLETT, *Introduction. Compring Illegitimacy Over Time and Between Cultures*. In Peter LASLETT – Richard SMITH (ed.), *Bastardy and its Comparative History*. London 1980. Jürgen SCHLUMBOHM, *Lebensläufe, Familien, Höfe: die Bauern und Heuerleute des Osnabrückischen Kirschspiels Belm in proto-industrieller Zeit, 1650–1860*. Göttingen 1994.

Nejnověji se tématu věnuje číslo časopisu *Annales de démographie historique*, které je monotematicky zaměřeno na problematiku nemanželských dětí v 19. století. *Annales de démographie historique: L'enfant illégitime et ses parents* 127, č. 1, 2014.

[9] Studie vychází z upravené části diplomové práce. Eliška CHADIMOVÁ, *Populační vývoj města Poličky v letech 1800–1909*. Diplomová práce. Univerzita Pardubice 2015.

[10] Vztáhnout téma na celé „dlouhé“ 19. století (až do roku 1914) nebylo možné kvůli omezené dostupnosti matrik narozených.

ve všech třech těchto ohledech stagnovala a k určitému rozvoji zde došlo až od 90. let, kdy byla do města zavedena železnice. Proto je cílem této práce zjistit, jak (a zda vůbec) se stagnace a pozdější průmyslový rozvoj města odrazil ve změnách podílu narozených nemanželských dětí. A jelikož se Polička skládala ze tří částí (Polička-Město, Horní a Dolní Předměstí)^[11] a v každé žily jiné společenské vrstvy, je možné sledovat i to, zda byly mezi jednotlivými částmi města rozdíly i v legitimitě narozených dětí, případně také jejich matek.^[12]

Nemanželské děti a svobodné matky

Vztah společnosti k nemanželským dětem a jejich matkám zaznamenal během staletí postupnou proměnu. V jednotlivých dobách docházelo k nárůstu či poklesu dětí narozených mimo manželství a zároveň se pozvolna měnil postoj státu a práva k těmto dětem. Svobodné matky a nemanželské děti však velmi dlouho narážely na postoj svého okolí a děti mohl jejich původ svazovat celý život. Aby bylo možné pochopit problematiku svobodných matek a jejich dětí v 19. století, je nutné alespoň stručně zmínit, jaké bylo jejich postavení dříve.

Až do tridentského koncilu hrály rozhodující roli zasnuby. Nejdůležitějším tak nebylo potvrzení manželství církví, ale slib partnerů vstoupit do manželství. Po tomto slibu sexuálnímu styku nic nebránilo, a proto byla předmanželská početí docela běžná.^[13] Tridentský koncil však stanovil, že jedinou formou uzavření manželství je sňatek stvrzený církví. Nemanželské děti a jejich matky začaly být společností daleko více vytlačovány a smilstvo začalo být více trestáno, většinou výpraskem, veřejnými pracemi, vězením či vyhnáním z panství.^[14] Svobodná matka se dostávala do velice složité situace a oprávněně se obávala reakce svého okolí: propuštění ze služby, bídy, hanby, trestu a opovržení. Navíc také věděla, jaký postoj zaujme společnost k ní jako ke svobodné matce a k jejímu dítěti, na které se bude v podstatě dívat jako na nevídanou bytost.^[15]

[11] Takto budou části města uváděny v celé studii: Město = vnitřní město, Předměstí = Horní a Dolní Předměstí. I dnes jsou takto oficiálně úředně nazývány jednotlivé části města.

[12] Obtížnější je však komparace. Prací, které prezentují podíly nemanželských dětí v jednotlivých desetiletích ve druhé polovině 19. století, je bohužel velmi málo. Proto bude Polička srovnána s několika východočeskými farnostmi a s Ústí nad Labem, což je jediné město, pro které máme údaje k dispozici. Ještě v roce 1850 žil v obou městech skoro stejný počet obyvatel (Ústí nad Labem 3349 obyvatel, Polička 3857), poté ale každé město zažilo úplně jiný vývoj. Zatímco Polička stagnovala, v Ústí nad Labem docházelo k bouřlivému průmyslovému rozvoji.

[13] Milena LENDEROVÁ et al., *Žena v českých zemích*, s. 565–566.

[14] Daniela TINKOVÁ, *Ilegitimita a „nová ekonomie života“*, s. 138–141.

[15] O tom, jak velmi se svobodné matky bály společenského opovržení, svědčí i zápisy ve smolných knihách. Například ve smolných knihách Dobrušky Káča Loučimská uvedla: „*Domnívala sem se, že mi bude lehčeji hřích smrtedlněj na duši nýsti, nežli světskou hanbu na rukou.*“ A postavení nemanželského dítěte se zmiňuje třeba výpověď Jíry Jurného: „*Škoda, že sem se na ten svět narodil*

Takové ženy byly vystavené ohromnému tlaku, možnost odjet a skrýt své těhotenství před okolím neměly zdaleka všechny, a tak se často rozhodly svůj problém vyřešit jinak. Buď se snažily své těhotenství přerušit, nebo následně zabily dítě, které porodily.^[16] Jejich situace byla skutečně velmi složitá, i tak ale mohou šokovat metody, pro které se některé svobodné těhotné ženy rozhodly. Těhotenství se snažily přerušit tlacením na břicho, zvedáním těžkých předmětů, skákáním z výšky nebo koupelemi v horké vodě.^[17] Někdy matka své narozené dítě zabila, a jelikož jeho tělíčko bylo hlavním důkazem jejího činu, musela se ho zbavit (hozením do potoka, do studny, na hnojiště, do latríny nebo dokonce pohozením prasatům).^[18]

Nemanželské děti a stát

Od poloviny 18. století začal v Čechách počet dětí narozených mimo manželství stoupat a rostl i jejich podíl z úhrnu všech narozených dětí.^[19] Zároveň se však o problémy svobodných matek a jejich dětí začal více zajímat stát, tedy alespoň teoreticky. Tereziánský hrdelní zákoník (1769) zakazoval veřejně trestat svobodné těhotné ženy, okolí jim mělo zajistit nutnou péči a nesmělo se k nim chovat přísně. Vrchnost měla dohlížet, zda rodiče budoucí matku netrestají, v opačném případě zasáhnout a pomoci jí. Chráněn měl být i domnělý otec dítěte, jeho jméno mohlo být do matriky uvedeno pouze tehdy, pokud o zapsání sám požádal.^[20] Dříve totiž k zapsání do matriky stačilo pouze to, aby jméno otce uvedla matka či někdo z jejího okolí.^[21]

Podstatnější změny nastaly až za vlády Josefa II., na základě dekretu z roku 1782 neměl již nemanželský původ omezovat možnosti jedince ve veřejných službách nebo řemeslech. Pakliže se u svobodné dívky objevily příznaky těhotenství, měla být neustále pozorována a kontrolována, o jejím těhotenství měli být informováni

a že mě matka sviním nedala.“ Alena ŠUBRTOVÁ, *Kontracepce, aborty a infanticida v pramenech k předstatistickému období*. In *Historická demografie* 15, 1991, s. 37. K otázce svobodných matek víc např. Martina HALÍŘOVÁ, *Reflexe svobodné matky ve společnosti*. In Milan VOJÁČEK, *Reflexe a sebereflexe ženy v české národní elitě 2. poloviny 19. století*, Praha 2007, s. 83–86.

[16] Daniela TINKOVÁ, *Hřích, zločin a šilenství v čase odkouzlování světa*. Praha 2004, s. 314–317.

[17] Alena ŠUBRTOVÁ, *Kontracepce, aborty*, s. 33.

[18] Daniela TINKOVÁ, *Hřích, zločin a šilenství*, s. 314–317.

[19] Daniela Tinková uvádí, že k této otázce zaujímají historici rozdílný postoj. Jedním z důvodů mohla být sekularizace a individualizace společnosti, rozklad patrimoniální kontroly, proměna norem a hodnot. Další možný výklad vidí souvislost se zvýšením platu čeledi, což mělo za následek její větší mobilitu. Více Daniela TINKOVÁ, *Ilegitimita a „nová ekonomie života“*, s. 136–137.

[20] Tamtéž, s. 144–147.

[21] Jana MRÁZKOVÁ, *„Přislibují sobě věrnost, lásku a upřímnost až do smrti zachovati.“ Vliv rodiny a „přátel“ na volbu životního partnera – panství Třeboň na konci 18. a počátkem 19. století*. In *Historická demografie* 29, 2005, s. 99.

rodiče či rodina hospodáře a dívce měla být až do porodu poskytnuta potřebná péče. V roce 1783 došlo ke zrovnoprávnění nemanželských dětí s manželskými a od roku 1786 byly na základě občanského zákoníku považovány za manželské ty děti, které se narodily alespoň sedm měsíců po svatbě nebo deset měsíců po smrti otce. Všechny nemanželské děti měly nárok na výživu od svých rodičů, pakliže se k nim přihlásil otec, byla výživa hlavně jeho povinností. Až na základě dvorského dekretu z roku 1790 došlo ke zrovnoprávnění nemanželských dětí i ve věcech dědictví.^[22]

Nemanželských dětem a jejich právům se věnoval i Všeobecný občanský zákoník (1811) v paragrafech 155–171.^[23] Zrovnoprávnění z doby vlády Josefa II. bylo tímto zákoníkem zrušeno. Podle tohoto zákoníku „*děti nemanželské nepožívají stejných práv s dětmi manželskými.*“^[24] „*Nemanželské děti jsou vůbec vyloučeny z práv rodiny a příbuzenstva, nemají nárok ani na rodinné jméno otcovo, ani na jeho šlechtictví, znak a jiné přednosti rodičů, mají rodinné jméno matčino.*“^[25] Zákoník dále stanovoval, jaké povinnosti mají rodiče vůči nemanželským dětem, především v otázce výživy a výchovy: „*Ale také nemanželské dítě má právo požadovati od svých rodičů výživu, výchovu a zaopatření přiměřené jejich jmění a práva rodičů nad ním se vztahují jen potud, pokud to vyžaduje účel výchovy.*“^[26] Výživa dítěte byla především povinností otce, pokud to však nebylo v jeho možnostech, přecházel daný závazek na matku. Pokud matka chtěla, mohla své dítě vychovávat sama, „*bylo-li by se však obávati, že matčíným vychováním blaho dítěte vezme na škodu, jest otec povinen dítě od matky vzíti, a buď u sebe anebo na jiném bezpečném místě a slušném místě je zaopatřiti.*“^[27] I na základě tohoto zákoníku platilo, že otec nemanželského dítěte může být do matriky narozených zapsán pouze tehdy, pokud k tomu sám svolí, vše musel navíc stvrdit duchovní a svědek.^[28]

Ještě před první světovou válkou bylo nemožné, aby nemanželské dítě získalo příjmení svého otce, i když muž své otcovství přiznal a k dítěti se přihlásil. Příjmení otce mohlo podle Všeobecného občanského zákoníku získat dítě jen díky legitimaci, která proběhla sňatkem rodičů. Československý občanský zákoník v otázce nemanželských dětí převzal dřívější ustanovení. Podle novely z roku 1914 byl otec dítěte povinen uhradit matce náklady spojené s porodem a šestineděním.^[29]

[22] Daniela TINKOVÁ, *Ilegitimita a „nová ekonomie života“*, s. 146–149.

[23] Karel SCHELLE – Ilona SCHELLEOVÁ, *Civilní kodexy 1811–1950–1964*. Brno 1993, s. 69–73.

[24] §155. Tamtéž, s. 69.

[25] §165. Tamtéž, s. 72.

[26] §166. Tamtéž, s. 72.

[27] §169. Tamtéž, s. 72–73.

[28] §164. Tamtéž, s. 71.

[29] Milena LENDEROVÁ aj. *Žena v českých zemích*, s. 582.

Nemanželské děti z pohledu historické demografie

Ke zjištění podílu nemanželských dětí dlouho chyběla potřebná evidence, jejich počty nešlo určit zcela přesně, jelikož svobodné těhotné ženy odcházely často rodit do jiného města či vesnice.^[30] Navíc až do roku 1770 byl zápis do matriky placený, což může vysvětlovat zjištění nižšího podílu nemanželských dětí, jejichž matky v naprosté většině případů nepatřily k zámožnějším vrstvám, a proto k placenému zápisu do matriky nemuselo v nějakém případě vůbec dojít.^[31]

V 18. století se v českých zemích každé dvacáté dítě narodilo jako nemanželské.^[32] Podíly těchto dětí se však velmi lišily ve městech a na venkově, kde byl jejich poměr zpravidla nižší. Do měst odcházeli lidé za službou, a také sem přicházely ženy, které nechtěly, aby se o jejich těhotenství doslechlo okolí, a prostředí města jim v tomto ohledu přinášelo větší anonymitu.^[33] Nikdo je zde neznal, čehož mohly využít a vydávat se třeba za ženy vojáků nebo jiné opuštěné vdané ženy.^[34]

Předpokládá se, že zhruba do poloviny 18. století byl podíl nemanželských dětí ve větších městech nižší než 5%. Výjimku představovala Praha, kde již v druhé polovině 17. století bylo nemanželských dětí více jak 5%. V první polovině 18. století se jejich podíl zvýšil na 14% a ve druhé polovině dokonce na 19%. Možností vysvětlení je hned několik: mnoho dívek sem přicházelo za službou, bylo zde větší množství osob, pro které nebylo uzavření manželství snadné (chudina, služebnictvo) a jak již bylo zmíněno, město poskytovalo oproti vesnici větší anonymitu, matka zde mohla porodit v zemské porodnici a novorozeně odložit do nalezince.^[35]

Od počátku 19. století podíly nemanželských dětí v českých zemích stoupaly, v roce 1817 poprvé přesáhly hranici 10%.^[36] Na základě celozemských údajů bylo zjištěno, že podíly dětí narozených neprovdaným matkám rostly hlavně v letech 1810–1842, kdy byl jejich poměr vyšší než 15%. Maxima (16,3%) bylo dosaženo v letech 1865–1866. Tyto rostoucí údaje v první polovině 19. století bývají nejčastěji spojovány s odkladem prvních sňatků. Věk snoubenců při prvním sňatku v průměru vzrostl o dva až tři roky u mužů i u žen a trvale také rostl počet svobodných osob. Po roce 1870 většinou podíl dětí narozených mimo manželství nepřesahoval 13%.^[37] Důležitou roli sehrál i vliv průmyslové revoluce. Vlivem

[30] Milena LENDEROVÁ – Karel RÝDL, *Radostné dětství? Dítě v Čechách devatenáctého století*. Praha 2006, s. 269–270.

[31] Ludmila FIALOVÁ, *Změny v charakteru mimomanželské plodnosti*, s. 232.

[32] Ludmila FIALOVÁ et al, *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha 1996, s. 172.

[33] Milena LENDEROVÁ et al, *Žena v českých zemích*, s. 566.

[34] *Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století*. Praha 1999, s. 47.

[35] Ludmila FIALOVÁ, *Změny v charakteru mimomanželské plodnosti*, s. 232–233.

[36] Pod hranici 10% neklesl podíl nemanželských dětí až do roku 1937.

[37] Ludmila FIALOVÁ, *Změny v charakteru mimomanželské plodnosti*, s. 233–234.

rozvíjející se industrializace se měnil i dosavadní tradiční životní styl, města rostla, zvyšovala migrace a ve městech přibývali především dělníci a dělnice.

Dále podíly narozených nelegitimních dětí ovlivňovala i národnostní skladba obyvatel. V oblastech, kde převažovalo německé obyvatelstvo, tvořily děti neprovdaných matek někdy i více jak jednu třetinu všech narozených dětí.^[38] Například v okresech Jáchymov a Kraslice (kde bylo v roce 1880 sečteno 99,9% obyvatelstva s německou obcovací řečí) tvořily v letech 1881–1882 nemanželské děti 27% narozených.^[39]

Nelze však říct, že by se všechny děti, u nichž bylo v matrice uvedeno, že jsou nemanželské, narodily do neúplných rodin. I nemanželské dítě se mohlo narodit do úplné rodiny, jeho rodiče však nebyli oddáni a pouze spolu žili.^[40] Důvodů mohlo být samozřejmě velmi mnoho, pravděpodobně především ekonomických či osobních. V řadě případů mohlo významnou úlohu sehrát také zákonodárství. Například Všeobecný občanský zákoník (1811) omezil sňatky mezi příbuznými i sňatky čeledi a tovaryšů a od roku 1815 bylo nutné žádat o souhlas ke sňatku, jemuž nemuselo být vždy vyhověno, například kvůli nedostatečnému příjmu nebo zdravotnímu stavu. Konsensus byl v roce 1848 přenesen na obecní úřady, za dvacet let došlo k jeho zrušení.^[41]

Počty a podíly nemanželských dětí i nesezdaných párů se během 19. století samozřejmě měnily, velmi dlouho se však ve společnosti neměnil pohled či názor na děti narozené mimo manželství. Akceptovány příliš nebyly, a pokud někde ano, jednalo se pouze o nižší společenské vrstvy, u nichž nesezdané soužití rodičů (a případně i dítě vzešlé z takového svazku) nebudilo tak velké pohoršení.^[42]

Město Polička ve druhé polovině 19. století

Ještě v první polovině 19. století patřila Polička k největším městům tehdejšího chrudimského kraje a v dané době byla i poměrně moderním městem. Ve 30. a 40. letech 19. století zde probíhala velká přestavba, došlo k předláždění ulic, stavěly se nové silnice a mosty, bouraly se městské brány, byla otevřena nová školní budova a dokonce zde byla zavedena kanalizace. Ve 40. letech žilo v Poličce kolem 4000 obyvatel a rozvoj města by zajisté dále pokračoval. Další vývoj však ovlivnil obrovský požár v roce 1845. Jeho následky byly katastrofální a město se z něj vzpamatovávalo skoro půl století.^[43]

[38] Ludmila FIALOVÁ, *Dějiny obyvatelstva*, s. 174.

[39] Ludmila FIALOVÁ, *Změny v charakteru mimomanželské plodnosti*, s. 234.

[40] Milena LENDEROVÁ et al, *Žena v českých zemích*, s. 570.

[41] Milena LENDEROVÁ – Karel RÝDL, *Radostné dětství?*, s. 269–270.

[42] Milena LENDEROVÁ et al, *Žena v českých zemích*, s. 581–582.

[43] Jindřich RŮŽIČKA, *Dějiny města Poličky*. Hradec Králové 1968., s. 162–164.

Zatímco se okolní města (například Svitavy) zvětšovala a rozvíjel se v nich průmysl, Polička musela v důsledku požáru řešit veliké ekonomické problémy a město začínalo pomalu upadat. Jelikož do Poličky nevedla až do roku 1896 železnice, nebyl zde ani žádný větší průmyslový podnik. Chyběla tu vodní síla, která by poháněla stroje, nebyly tu ani žádné potřebné suroviny a jejich doprava by byla bez železnice velice drahá.^[44]

Takováto situace panovala v Poličce skoro po celou druhou polovinu 19. století. Město stagnovalo, nerozvíjel se zde průmysl a Polička tedy ničím nelákala. Řemesla a zdejší neúrodná pole nedokázala všechny uživit, a proto i odsud odcházeli někteří obyvatelé do zahraničí, například do Spojených států amerických.^[45]

Tento stav trval až do 90. let a odrazil se především v počtu obyvatel. Od roku 1869 do roku 1880 stoupl počet obyvatel pouze o 218 osob (na 4632) a o deset let později dokonce počet obyvatel klesl na 4550 osob.^[46] Ani na počátku 90. let nelze ještě v Poličce hovořit o průmyslu, ten byl totiž stále skoro nepatrný. Bylo zde jen několik malých podniků, které zaměstnávaly pouze pár desítek dělníků: tkalcovská dílna, malá sirkárna, výrobní stavebního materiálu, cihelna, strojárna a slévárna, velkouzenářství, obuvnická dílna a závod na výrobu varhan.^[47]

TABULKA Č. 1. POČET OBYVATEL V POLIČCE VE DRUHÉ POLOVINĚ 19. STOLETÍ

Rok	Polička – město	Horní Předměstí	Dolní Předměstí	Celkem
1850	.	.	.	3857
1869	1903	1623	888	4414
1880	1935	1787	910	4632
1890	1889	1754	907	4550
1900	1942	2045	995	4982
1910	1815	2329	1118	5262

Zdroj: Rok 1850 : *Retrospektivní lexikon obcí Československé socialistické republiky 1849–1970*. Díl 1. Praha 1978, s. 650 (domácí obyvatelstvo); ostatní roky: *Historický lexikon obcí České republiky 1869–2005*. Díl 1. Praha 2006, s. 536 (přítomné obyvatelstvo).

K rozvoji města došlo až po roce 1896, kdy Polička získala železniční spojení se Svitavami. Věřilo se, že díky zavedení železnice dojde v Poličce konečně k rozvoji

[44] Jindřich RŮŽIČKA, *Dějiny města Poličky 1848–1914*. 2. díl. Polička 1980, s. 26. Nevydaná práce uložená v Městském muzeu a galerii v Poličce.

[45] Tamtéž, s. 29–31.

[46] Stanislav KONEČNÝ – Jindřich RŮŽIČKA, *Polička. Věnné město českých královen*. Litomyšl 2010, s. 52.

[47] Tamtéž, s. 50.

průmyslu i k větší výstavbě. Tato očekávání se ale naplnila jen z části, k velkému rozvoji průmyslu zde totiž nedošlo, vybudovány byly spíše menší podniky.^[48]

Mnohem více se zavedení železnice projevilo na počtu obyvatel, který vzrostl, a díky tomu došlo po dlouhé době i k výstavbě domů. Během let 1890–1910 se počet obyvatel v Poličce zvýšil o pětinu (z původních 4550 na 5379 obyvatel). Svou atraktivitu město zvýšilo i tím, že se podařilo dosáhnout, aby byl v Poličce otevřen učitelský ústav (1899). Všechny nové podniky byly zřízeny mimo vlastní Město, což vysvětluje, proč se na Předměstích zvýšil počet obyvatel a vzrostl počet domů a Město (stále uzavřené v hradbách) naopak stagnovalo.^[49]

Děti narozené mimo manželství v Poličce

Metody výzkumu a pramenná základna

Při zpracovávání matrik se pro analýzu porodnosti používají dvě hlavní metody: metoda anonymní excerpcce nebo rekonstrukce jednotlivých rodin. Každá z obou metod dovoluje sledovat jiný problém a ideální je jejich vzájemná kombinace. Výsledky této studie byly získány na základě anonymní excerpcce. Cílem je sledovat především počty dětí narozených mimo manželství a jejich podíl z celkového počtu narozených – bez ohledu na konkrétní jedince. Tato metoda je u nás používána nejčastěji a umožňuje také srovnání s celozemskými daty i s údaji z některých doposud zpracovaných regionů. Zároveň se studie zabývá i několika konkrétnějšími případy, u kterých bylo dohledáno více informací, čímž bylo možné ukázat, že za každým matričným zápisem se skrýval úplně jiný životní příběh a osudy nemanželských dětí a jejich matek se mnohdy významně lišily.

Matriční záznam v knize narozených byl již ve druhé polovině 19. století normativně upraven ve formě rubrik. Do matriky se zapisoval den narození a křtu, číslo domu, jméno dítěte, jeho náboženství, pohlaví a původ, informace o rodičích dítěte a ve valné většině i o prarodičích. Dále byla do matriky uváděna porodní bába, jména kmotrů a i případná smrt dítěte, ovšem pouze za situace, kdy měl farář takovou informaci k dispozici.

Při studiu nemanželských dětí jsou nejdůležitější tři informace: původ dítěte, údaje o matce a případně i o otci a také legitimaci a jejím datu. Do skupiny nemanželských dětí byly započítány všechny porody živých dětí od ledna 1850 do prosince 1899, u kterých byla zaškrtnuta kolonka „nemanželské“, včetně případů, kdy došlo k následné legitimaci. Rozhodujícím kritériem pro výzkum tak byl původ dítěte v době porodu.^[50] U všech těchto záznamů byly následně vyhodnoceny informace o matce dítěte a v případě legitimace rovněž její datum a údaje o otci.

[48] Jindřich RŮŽIČKA, *Dějiny města*, 2. díl, s. 102–103.

[49] Tamtéž, s. 85.

[50] Pojmy nemanželský a ilegitimní vysvětluje Alice VELKOVÁ, *Nemanželské děti ve venkovské společnosti*, s. 208.

Přesto však mají matriční záznamy o nemanželských dětech jeden velký handicap. Již na první pohled bývají mnohem stručnější než záznamy o narození manželských dětí, a to téměř do počátku 20. století. I v této době mohla být a pravděpodobně byla řada takových záznamů ještě stále nepřesná a neúplná. Budoucí matky mohly odcházet rodit do jiného města či vesnice nebo krátce po porodu mohly z města odejít, a proto nemusí být jejich evidence vždy kompletní. Navíc některé informace, například o legitimaci, nemusely být do matriky dodatečně vůbec uvedeny. Otázkou také zůstává, jak to bylo například s úmrtím dětí v případech, že se používá anonymní excerpce a nesleduje se osud každého dítěte zvlášť. Pokud není v matrice narozených dodatečně uveden záznam o úmrtí dítěte, nemusí to nutně znamenat, že dítě přežilo. Mohlo zemřít bez toho, že by zmínku o úmrtí zapsal farář i do matriky narozených, nebo se mohlo také odstěhovat.

Z těchto důvodů je třeba na některé získané výsledky pohlížet jako na neúplné či podhodnocené.

Počet nemanželských dětí

V Poličce se během let 1850–1899 narodilo 7103 živých dětí a u 509 z nich bylo uvedeno, že se jedná o děti nemanželské.^[51] Tyto děti tedy celkově ve sledované době tvořily asi 7% všech živě narozených dětí.

Při porovnání podílů nemanželských dětí v Poličce a úhrnu v českých zemích je patrné, že až do 80. let 19. století byl v Poličce jejich podíl nižší než celozemský průměr, který byl dokonce dvojnásobný než v Poličce. V 80. a 90. letech se ale hodnoty tohoto ukazatele za Poličku začaly hodnotám v českých zemích přibližovat, nárůst je patrný především v 90. letech 19. století.

Jak již bylo naznačeno, Polička byla spíše tradiční venkovské město, počet obyvatel až do 90. let 19. století stagnoval, lidé se sem nestěhovali, nebyly zde žádné větší podniky, město nerostlo a ani se nerozvíjelo. Ke změně začalo docházet až během 90. let, kdy v Poličce došlo k výstavbě dráhy a otevřelo se zde několik nových menších podniků. A právě v tom je možné vidět souvislost nárůstu podílu nemanželských dětí, který se od 90. let začal projevovat. Ve městě

[51] SOA Zámorsk, Sběrka matrik východočeského kraje, Farní úřad Polička, Matrika narozených Dolní Předměstí 1837–1864, inv. č. 7341, sign. 1660; Matrika narozených Dolní Předměstí 1865–1884, inv. č. 7342, sign. 5470; Matrika narozených Horní Předměstí 1837–1862, inv. č. 7343, sign. 1659; Matrika narozených Horní Předměstí 1863–1873, inv. č. 7344, sign. 5473; Matrika narozených Horní a Dolní Předměstí 1873–1890, inv. č. 7345, sign. 5474; Matrika narozených Polička-Město 1837–1857, inv. č. 7346, sign. 1658; Matrika narozených Polička-Město 1858–1871, inv. č. 7347, sign. 5472; Matrika narozených Polička-Město 1871–1888, inv. č. 7348, sign. 5471; Matrika narozených Polička-Město, Horní a Dolní Předměstí 1888–1909, inv. č. 7349, sign. 7585. Byla použita digitalizovaná verze matrik:

URL:<http://vychodooceskearchivy.cz/zamorsk/files/2011/11/8700_Sb%C3%ADrka-matrik-v%C3%BDchodo%C4%8Desk%C3%A9ho-kraje-1587-1949_NAD_190.pdf> [cit. 2013-11-10].

se zvýšil počet pracovních příležitostí a za tímto účelem sem začalo směřovat daleko více lidí, zvláště dělníků a dělnic. Vše se pak projevilo nejen v nárůstu počtu obyvatel, ale pravděpodobně i v nárůstu podílu nelegitimních dětí. V Poličce se změnila dlouholetá sociální struktura, přicházely sem dělnice, pro které mohly být předmanželské vztahy více přijatelné či pro ně bylo obvyklejší žít v nesezdaném vztahu.

TABULKA Č. 2. SKLADBA DĚTÍ NAROZENÝCH V POLIČCE PODLE LEGITIMITY V LETECH 1850–1899

Období	Celkem živě narozených dětí	Z toho manželské	Nemanželské	Podíl nemanželských dětí v %	Podíl nem. dětí v českých zemích v %*
1850–1859	1315	1226	89	6,8	14,2
1860–1869	1397	1298	99	7,1	14,6
1870–1879	1501	1419	82	5,5	10,9
1880–1889	1480	1376	104	7,0	11,5
1890–1899	1410	1275	135	9,6	12,6
Celkem	7103	6594	509	7,2	12,7

* Zdroj: *Obyvatelstvo českých zemí v letech 1754–1918*, Díl I. 1754–1865; Díl II. 1866–1918. Český statistický úřad, Praha 1978.

TABULKA Č. 3. PODÍLY NEMANŽELSKÝCH DĚTÍ Z CELKOVÉHO POČTU NAROZENÝCH V JEDNOTLIVÝCH ČÁSTECH MĚSTA V LETECH 1850–1899 (V %)

Období	Polička-Město	Horní Předměstí	Dolní Předměstí	Polička celkem
1850–1859	4,0	8,8	8,6	6,8
1860–1869	5,5	7,2	9,3	7,1
1870–1879	3,4	7,9	4,1	5,5
1880–1889	5,0	8,6	7,6	7,0
1890–1899	3,8	12,1	12,2	9,6
Celkem	4,4	9,0	8,4	7,2

Ačkoli bylo Město a Horní Předměstí v počtu obyvatel více méně vyrovnané, podíly narozených nemanželských dětí se zde velice lišily, na Horním Předměstí se totiž narodilo skoro 2,5krát více nemanželských dětí než ve Městě. Na Horním Předměstí tvořily nemanželské děti celkově skoro 9% všech živě narozených dětí, naopak ve Městě to byla jen 4%. Při porovnání Dolního a Horního Předměstí zjistíme takřka totožné výsledky, v obou částech města byl podíl dětí, které se narodily svobodným matkám, asi 8–9%.

Podíly nemanželských dětí se v jednotlivých částech města až do počátku 90. let takřka neměnily, ve Městě se rodilo asi 4–5% nemanželských dětí, na Horním

Předměstí 7,5–8,5 % a na Dolním Předměstí přibližně 8 %. K velkému nárůstu pak došlo během 90. let 19. století, kdy na obou Předměstích tvořily nemanželské děti 12% všech živě narozených dětí a dosáhly tak téměř shodného výsledku jako v průměru českých zemí, naopak ve Městě klesl jejich podíl pod 4 %.^[52]

Důvod, proč byly podíly nemanželských dětí na obou Předměstích dvojnásobné než ve Městě, je možné spatřovat v sociální skladbě obyvatelstva v jednotlivých částech města. Ve Městě žily hlavně místní tradiční rodiny, zatímco pro Předměstí bylo typické, že zde bydleli postupně nově příchozí lidé, kteří ve společenském žebříčku zaujíмали spíše nižší místa a předmanželské vztahy zde byly asi více časté i více tolerované.^[53]

TABULKA Č. 4. SROVNÁNÍ PODÍLŮ NAROZENÝCH NEMANŽELSKÝCH DĚTÍ V POLIČCE, V ÚSTÍ NAD LABEM A VE FARNOSTECH LOCHENICE A ZDECHOVICE VE DRUHÉ POLOVINĚ 19. STOLETÍ (V %)

Období	Polička Město	Horní Předměstí	Dolní Předměstí	Polička celkem	Ústí nad Labem	Farnost Lochenice	Farnost Zdechovice	
							katolíci	nekatolíci
1850–1859	4,0	8,6	8,4	6,7	16,7	10,8	18,5	13,6
1860–1869	5,4	7,1	9,2	6,9	18,1	12,8	15,6	10,2
1870–1879	3,4	7,8	4,1	5,4	16,8	6,2	13,0	6,6
1880–1889	5,0	8,5	7,5	7,0	14,8	4,7	11,5	7,7
1890–1899	3,8	12,0	12,1	9,4	.	5,4	11,0	10,3

Zdroj: a) Ústí nad Labem: Sabina DUŠKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 133. (Údaj pro léta 1890–1899 není uveden.) b) farnost Lochenice: Věra KALOUSKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 98. c) farnost Zdechovice: Šárka NEKVAPIL JIRÁSKOVÁ, s. 57.

I při porovnání Poličky s jinými lokalitami je patrné, že v Poličce byly podíly nemanželských dětí nízké, dokonce nižší než v některých venkovských farnostech. Zároveň ve všech třech porovnávaných lokalitách podíly nemanželských dětí od poloviny 19. století klesaly a na konci 19. století dosahovaly spíše minima, v Poličce byl trend zcela opačný.

Nabízí se především srovnání s Ústím nad Labem. Ještě v roce 1850 žil v obou městech takřka stejný počet obyvatel (Ústí nad Labem 3349, Polička 3857).^[54]

[52] Stejná situace panovala v Poličce i v následujícím desetiletí. Během let 1900–1909 tvořily nemanželské děti necelých 9% všech živě narozených dětí a stále se jich více rodilo na Předměstích (Město 3,8%; Horní Předměstí 9,9%; Dolní Předměstí 10 %).

[53] Skladbu obyvatel ve Městě a na Předměstí by však bylo možné podložit pouze na základě studia sčítacích operátů, které však prozatím provedeno nebylo.

[54] Sabina DUŠKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 115; *Retrospektivní lexikon obcí*, s. 650.

Následný průmyslový rozvoj Ústí nad Labem a naopak stagnace Poličky se zřejmě projeví i odlišným vývojem podílu nemanželsky narozených dětí.

Matky nemanželských dětí

Matriční záznamy umožňují udělat si základní představu o tom, kým vlastně neprovdané matky byly: z jakého sociálního prostředí vzešly a odkud pocházely. Mohou naznačit i to, zda se svobodné matky narodily také jako nemanželské. Matriky bohužel neuvádějí věk matek při porodu, který by byl pro výzkum cennou informací.

TABULKA Č. 5. RODINNÝ STAV MATEK NEMANŽELSKÝCH DĚTÍ V POLIČCE V LETECH 1850–1899

Rodinný stav matky	Horní Předměstí		Dolní Předměstí		Polička-Město		Celkem	
	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%
Svobodná	254	94,8	115	90,6	105	92,1	474	93,1
Vdova	12	4,5	12	9,4	9	7,9	33	6,5
Vdaná	2	0,7	–	–	–	–	2	0,4
Celkem	268	100,0	127	100,0	114	100,0	509	100,0

Naprostá většina matek, které v Poličce porodily nemanželské dítě, byla svobodná. Pouze 33 matek z celkového počtu 509 (6,5%) bylo vdovami, bohužel nevíme, o jak mladé vdovy se jednalo či jak dlouho po smrti manžela se jim dítě narodilo. Mezi částmi měst nejsou patrné rozdíly, ve všech třech částech bylo více jak 90% matek svobodných. Vyskytly se ale také dva případy, kdy matka dítěte, které bylo do matriky zapsáno jako nemanželské, byla vdaná. Jednalo se o dvě děti (Antonii, narozená 1890 a Albínu, narozená 1893) jejichž matkou byla Kateřina, manželka Jana Matuchy, dělníka ve Vraclavi. Ten však otcovství u obou dětí popřel, a proto bylo do matriky uvedeno, že ačkoli je jejich matka vdaná a dokládá manželský původ svých dětí, budou děti evidovány jako nemanželské.^[55]

Vzhledem k tomu, že se obvykle předpokládá, že další život dítěte ovlivňoval už jen jeho nemanželský původ, a to včetně možnosti uzavřít sňatek, nabízí se také úvaha, že dívky narozené svobodným matkám čekal podobný osud. Pravděpodobně se tak ale příliš nestávalo. To, že se nemanželské dítě narodilo matce, která také vzešla z nesezdaného svazku, se v Poličce stalo v 7,5% případů. Ostatní nemanželské děti se rodily matkám, které byly manželského původu. Vše však

[55] SOA Zámorsk, Fond Sbirka matrik východočeského kraj – FÚ Polička, Matrika narozených Polička-Město, Horní a Dolní Předměstí 1888–1909, inv. č. 7347, sign. 7585, fol. 20 a 122.

mohlo být (a pravděpodobně bylo) ovlivněno i faktem, že se řada nemanželských dětí nedožila dospělého věku.

Pro někoho však bylo „dědění“ nemanželského původu více než typické. Například cikánka Anna Laubingerová porodila v Poličce v roce 1898 nemanželského syna Jana. Sama Anna však byla nemanželskou dcerou Anny Alžběty Laubingerové, která se narodila svobodné matce Heleně Laubingerové a ta byla rovněž nemanželskou dcerou Barbory Laubingerové, která se však narodila do řádně uzavřeného manželství.^[56] Cikáni velice často žili v nesezdaných svazcích, což pravděpodobně souviselo s jejich životním stylem. Jedná se však o tvrzení, které prozatím nejde blíže pramenně podložit.

TABULKA Č. 6. PŮVOD SVOBODNÝCH MATEK V POLIČCE V LETECH 1850–1899

Původ matky	Horní Předměstí		Dolní Předměstí		Polička-Město		Celkem	
	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%
Manželský	247	92,2	119	93,7	105	92,1	471	92,5
Nemanželský	21	7,8	8	6,3	9	7,9	38	7,5
Celkem	268	100,0	127	100,0	114	100,0	509	100,0

Zbývá ještě odpovědět na otázku, odkud matky nemanželských dětí pocházely a z jakého sociálního prostředí vzešly. Jednak je možné udělat si jistou představu na základě povolání, které bylo u několika svobodných matek v matrice uvedeno. Dále je možné vyjít z informací, které jsou v matrikách uvedeny u otců svobodných matek. V obou případech je ale zjištěný počet nižší.

Povolání či sociální postavení matek nemanželského dítěte bylo uvedeno pouze u 50 z nich, což představuje přibližně 10% z celkového počtu. Je to pouze malý vzorek, ale výsledek jasně ukazuje, že svobodné matky byly ženy z nižších společenských vrstev.

TABULKA Č. 7. SOCIÁLNÍ POSTAVENÍ SVOBODNÝCH MATEK V POLIČCE V LETECH 1850–1899

Sociální postavení matky	Horní Předměstí		Dolní Předměstí		Polička-Město		Celkem	
	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%
Služka	23	82,1	8	72,7	5	45,5	36	72,0
Dělnice	1	3,6	1	9,1	2	18,2	4	8,0
Nádenice	3	10,7	1	9,1	–	–	4	8,0
Švadlena	1	3,6	1	9,1	4	36,3	6	12,0
Celkem	28	100,0	11	100,0	11	100	50	100,0

[56] SOA Zámorsk, Fond Sbirka matrik východočeského kraj – FÚ Polička, Matrika narozených Polička-Město, Horní a Dolní Předměstí 1888–1909, inv. č. 7347, sign. 7585, fol. 235.

Pakliže bylo v matrice zapsáno, jaké bylo sociální postavení matky nemanželského dítěte, jednalo se v 72 % případů o služebnou, ve všech třech částech města bylo toto povolání zastoupeno nejvíce. V několika případech pak bylo uvedeno, že matka dítěte je švadlena, dělnice nebo nádenice.

Jedná se však pouze o velmi malou část zkoumaného vzorku a vyšší vypovídací hodnotu bude mít pravděpodobně studium sociálního postavení otce svobodné matky. Ani zde nelze počítat s celkovým číslem 509, jelikož část matek byla nemanželského původu (7,5%) a u čtyř otců nebylo jejich sociální postavení uvedeno. Výsledný soubor tvoří tudíž 466 otců (což představuje 92% z celkového počtu).

TABULKA Č. 8. SOCIÁLNÍ POSTAVENÍ OTCŮ SVOBODNÝCH MATEK V POLIČCE V LETECH 1850–1899

Sociální postavení otce	Horní Předměstí	Dolní Předměstí	Polička-Město	Celkem	
	%	%	%	počet	%
řemeslník	48,2	40,0	61,2	227	48,7
měšťan	12,2	11,0	17,5	62	13,3
chalupník a domkář	11,0	16,9	1,9	50	10,6
podruh a nádeník	12,9	16,9	5,9	57	12,3
sedlák a rolník	5,0	5,1	2,9	21	4,5
obyvatel	5,7	2,5	1,0	18	3,9
ostatní	5,0	7,6	9,6	31	6,7
celkem	100,0	100,0	100,0	466	100,0

Jelikož by se členěním jednotlivých skupin velmi snižovala statistická průkaznost, byli do jedné kategorie spojeni chalupníci a domkáři a do druhé sedláci a rolníci, ačkoli nešlo o stejné sociální kategorie. K bližší charakteristice sociálního postavení by bylo nutné provést podrobnější studium dané oblasti (například na základě sčítacích operátů).

Podobně je tomu se skupinou „Ostatní“. Byli do ní zařazeni pouze jednotlivci, které nebylo možné přiřadit do jiné skupiny. Tuto skupinu nelze již blíže dělit, jelikož by se tak snižovala vypovídací hodnota

Na první pohled je patrné, že skoro polovina otců spadala do kategorie řemeslník. Tato skupina byla velice početná a obsahovala velké množství rozdílných oborů. Z toho důvodu se i sociální postavení otců značně lišilo. Jiné postavení ve městě měl například jediný zlatník a úplně jiné švec. Nejčastěji uváděné povolání otce svobodné matky bylo tkadlec (42%) a lze konstatovat, že každá pátá svobodná matka v Poličce pocházela z rodiny tkalce. Dalších 13% z této skupiny připadalo na obuvníky.

Druhou nejpočetnější kategorií byla kategorie měšťan. Do této skupiny spadalo asi 13% otců svobodných matek, ve Městě tvořili více jak 17%. Poslední dvě kategorie, které tvořily více jak 10%, jsou skupiny, ve které byli zastoupeni chalupníci, domkáři a podruzi. Právě zde je patrný rozdíl mezi Městem a Předměstími.

Neznáme sociální postavení u 18 otců, u kterých bylo napsáno pouze to, že se jedná o obyvatele. Jednalo se vždy o muže ze vzdálenějších míst a označení bylo použito pravděpodobně u otců, u kterých se nejspíše nevědělo, jakého jsou sociálního původu.

Celkem 21 svobodných matek (4,5%) pocházelo z rodin sedláků nebo rolníků. Na jednu stranu by bylo možné konstatovat, že takovéto problémy se nevyhýbaly ani lepším rodinám. Na druhou stranu by bylo nutné vzít ohled na konkrétní rodinnou a ekonomickou situaci dcer sedláků a rolníků, k čemuž by však bylo nutné dělat rekonstrukce rodin a posoudit jednotlivé případy. Například Alice Velková uvádí případ Barbory Bastlové, která byla dcerou sedláka Josefa Bastla. Otec však brzy zemřel a zanechal po sobě vdovu s několika dětmi. Barbora později odešla do služby, kde porodila nemanželského syna.^[57]

Sledovat konkrétní ekonomickou a rodinnou situaci matek nemanželských dětí by v případě Poličky bylo velmi složité. Pouze na základě studia matričních záznamů o nemanželských dětech jsem však došla k závěru, že minimálně 35% otců svobodných matek již nežilo, a tak mohla být jejich ekonomická situace značně problematická. Skutečné číslo bude pravděpodobně mnohem vyšší a asi záleželo na konkrétním zapisovateli, zda byl i tento údaj do matriky uveden. Několikrát jsem totiž zaznamenala případ, kdy žena porodila více nemanželských dětí, a v jednom případě bylo uvedeno, že se jedná o *dceru zemřelého*, ale v následujícím záznamu už nebylo zmíněno, že by její otec zemřel. Proto lze údaj o tom, že 35% otců svobodných matek již nežilo, chápat jako minimum.

Do skupiny „ostatní“ bylo zařazeno 31 mužů, které nešlo přiřadit k žádné jiné skupině, např. hajný, voják, dráb, pohrabáč, četník, cestář, malíř, strážník, soudní sluha nebo sluha v nemocnici. Jedná se o skupinu sociálně velice pestrou, opět ale můžeme vidět, že tito muži zajisté nepatřili k váženým občanům ve městě.

Mezi otci svobodných matek nebyl žádný učitel, lékař, lékárník, inženýr, právník, obchodník nebo majitel podniku. I dívky z těchto společenských vrstev mohly otěhotnět ještě před svatbou, ze strany jejich rodin byla pravděpodobně snaha situaci okamžitě vyřešit, například rychle zorganizovaným sňatkem.

Ještě je nutné odpovědět na důležitou otázku, a to odkud svobodné matky pocházely. K tomu lze opět využít údajů o otcích svobodných matek.^[58] Tento údaj byl uveden u 459 otců a výsledek je jednoznačný. Přímo v Poličce žilo více jak 74% otců. Pokud by byla vzata v úvahu pomyslná hranice 10 km (kterou lze nazvat jako blízké okolí města), je možné konstatovat, že odtud pocházelo dalších 11 % otců. Z toho tedy vyplývá, že naprostá většina svobodných matek žila v Poličce

[57] Alice VELKOVÁ, *Nemanželské děti ve venkovské společnosti*, s. 216.

[58] Údaj o místě narození matky dítěte je v matrikách uváděn až během druhé poloviny 90. let, a proto tento údaj nelze využít. Je tedy nutné vycházet z údajů o bydlišti otce matky nemanželského dítěte.

nebo v blízkém okolí, odkud mohly do Poličky přijít například za službou nebo sem přišly pouze porodit.

Celkem 15% otců žilo buď mimo Poličku, nebo v obci, která leží dále než 10 km. Pakliže by byl tento okruh rozšířen na 20 km, zjistíme, že zde žilo dalších 8% otců. Ze vzdálenosti větší jak 20 km od Poličky pocházelo jen 7% otců, tedy přibližně každý 14. otec. Za jakým účelem přišly dcery těchto mužů do Poličky, však pouze pomocí anonymní excerpce zjistit nelze.

Třikrát se v Poličce během zkoumaného období stalo, že by otec matky nemanželského dítěte pocházel z místa, které leží mimo území dnešní České republiky. Jeden otec pocházel z dnešního Maďarska, jeden z Itálie a jeden z Polska (viz příloha č. 1).

Legitimace

V Poličce se během let 1850–1899 narodilo 509 dětí, které byly v matrikách uvedeny jako děti nemanželské. Z nich byly 173 následně legitimovány, což je zhruba třetina.

TABULKA Č. 9. LEGITIMACE NEMANŽELSKÝCH DĚTÍ V POLIČCE V LETECH 1850–1899

Legitimování dítěte	Horní Předměstí		Dolní Předměstí		Polička-Město		Celkem	
	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%
uznáno	87	32,5	38	29,9	48	42,1	173	34,0
neuznáno	181	67,5	89	70,1	66	57,9	336	66,0
celkem	268	100,0	127	100,0	114	100,0	509	100,0

I u legitimace je problémem její neúplná evidence, a tak lze zjištěné hodnoty chápat jako hodnoty minimální. Legitimovaných dětí mohlo být ve skutečnosti více, avšak informace o jejich uznání nemusela být do matriky dodatečně uvedena. Na tento problém narazila například Alexandra Šikulová. Zjistila, že během posledních třiceti let 19. století došlo v libčanské farnosti k legitimaci pouze 1–5% dětí, ale v letech 1905–1914 bylo zde uznáno už více jak 37% nemanželských dětí. Tento velký výkyv vysvětluje právě tím, že legitimace dětí nebývala farářem zaznamenávána.^[59] V Poličce k takto značným výchylkám nedocházelo, přesto je však možné některé nižší hodnoty přikládat neúplné evidenci.

[59] Alexandra ŠIKULOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 117–119.

TABULKA Č. 10. SROVNÁNÍ PODÍLŮ LEGITIMOVANÝCH DĚTÍ V POLIČCE A VE FARNOSTI LOCHENICE (V %)

Období	Horní Předměstí	Dolní Předměstí	Polička-Město	Polička celkem	Farnost Lochenice
1850–1859	29,5	26,1	36,4	30,3	15,1
1860–1869	32,6	50,0	39,2	39,4	34,4
1870–1879	44,0	23,1	36,8	39,0	41,2
1880–1889	30,8	33,3	53,5	37,5	15,4
1890–1899	27,8	17,9	41,1	26,6	14,8
Celkem	32,4	29,9	42,1	34,0	x

Největší šanci na uznání mělo dítě narozené ve Městě, kde bylo uznáno každé druhé až třetí narozené nemanželské dítě. Naopak nejméně byly děti legitimovány na Dolním Předměstí, stalo se tak u necelých 30%.

Zároveň je možné, že legitimovat nemanželské dítě mohlo chtít daleko více otců, ale že mnozí to kvůli vysoké úrovni kojenecké a dětské úmrtnosti nestačili udělat.

TABULKA Č. 11. PODÍLY LEGITIMOVANÝCH DĚTÍ DLE DÉLKY INTERVALU V POLIČCE V LETECH 1850–1899 (V %)

Interval (roky)	Horní Předměstí	Dolní Předměstí	Polička-Město	Celkem
1	35,3	34,4	21,1	31,2
2	25,0	25,0	28,9	26,1
3	7,4	9,4	21,0	11,6
4	10,3	15,6	10,5	11,6
5	7,4	3,1	5,4	5,8
6 a více let po narození	14,6	12,5	13,1	13,7

Ačkoli ve Městě docházelo k legitimování dětí nejvíce, musely si na to děti či jejich matky nejdéle počkat.^[60] Celkově byly nemanželské děti v Poličce uznány nejčastěji během dvou let od narození. V této době došlo k uznání více jak 55% legitimovaných dětí (třetina byla uznána během jednoho roku, čtvrtina během druhého roku). Přibližně každé sedmé až osmé legitimované dítě si na své uznání muselo počkat šest a více let.

Nejrychleji byly nemanželské děti legitimovány na Předměstích. Do jednoho roku zde bylo uznáno skoro 35% legitimovaných dětí, čtvrtina během dalšího

[60] Ani v tomto případě nemohlo být počítáno se všemi uznanými dětmi, jelikož u několika legitimovaných dětí nebylo poznamenáno datum, kdy k legitimaci došlo, a proto nemohly být do tabulky 12 započítány. Bohužel se jedná o skoro 20% dětí, což může zjištěné výsledky poněkud zkreslit.

roku a zbývajících 40% muselo na své uznání počkat déle. Ve Městě byla situace poněkud odlišná, děti zde byly nejčastěji legitimovány do dvou let od svého narození, do roka došlo k uznání pouze pětiny legitimovaných dětí.

Nejsložitější otázkou asi zůstává, kdo děti legitimoval. Byl to jejich skutečný otec nebo muž, který si vzal svobodnou matku a sňatkem uznal i její dítě? Osobně bych se přikláněla k tomu, že děti uznané do jednoho roku od narození byly poměrně často uznávány svým otcem, u mnoha se tak stalo jen pár týdnů či dnů po porodu. U ostatních dětí je však nalezení odpovědi na tuto otázku skoro nemožné. Je pravděpodobné, že více jak pět let po porodu došlo k legitimování manželem matky dítěte a nikoli přímo jeho otcem. Jistotu ale nemáme.

Některé případy ale mohou být velice sporné, za všechny bych zde zmínila alespoň jeden, i když časově poněkud přesahuje rámec této studie.

Šestapadesátiletý sluha u soudu Rudolf Antes legitimoval v roce 1906 v Poličce sedm dětí, jejichž matkou byla Františka Vilhelmová, hospodyně u soudního písaře. Jednalo se o Rudolfa (nar. 1892), Ferdinanda (nar. 1894), Bedřicha (nar. 1896), Huberta (nar. 1898), Josefa (nar. 1900) a o dvojčata Aloise a Antonína (nar. 1903). Na první pohled se situace může zdát jasná: Rudolf Antes si v roce 1906 vzal Františku Vilhelmovou a následně tímto sňatkem uznal i několik jejich dětí, jejichž otcem asi nebyl. Proč by se také ke svému vlastnímu synovi doznal až po 14 letech. Zarážející je ale jiná věc. Rudolf Antes byl vdovcem a ovdověl pouhý měsíc předtím, než si vzal Františku Vilhelmovou. Nemohl být tedy Rudolf Antes vlastním otcem všech těchto dětí a legitimoval je, až když jeho první žena zemřela? Pro tuto verzi hovoří i fakt, že Františka Vilhelmová svého prvního syna pojmenovala Rudolf. Může jít o náhodu, ale toto jméno bylo v matrikách mezi ostatními to méně obvyklé.

V tomto konkrétním případě bych se přikláněla k tomu, že děti byly uznány svým vlastním otcem, ačkoli si na to musely počkat poměrně dlouho. Navíc Františka Vilhelmová rodila děti takřka pravidelně každé dva roky, jelikož mezi Josefem (1900) a dvojčaty Aloisem a Antonínem (1903) porodila v roce 1902 ještě mrtvě narozeného chlapce a další dítě porodila v roce 1906. Tehdy porodila dceru Boženu, která však do 9 dnů zemřela.^[61] Františka tedy rodila velice pravidelně, za 12 let porodila minimálně osmkrát a její děti tedy s největší pravděpodobností vzešly z dlouhodobějšího svazku. I proto je možné usuzovat, že jejich otcem byl právě Rudolf Antes, který měl s Františkou Vilhelmovou zřejmě dlouholetý vztah.

Přihlášení otcové

Stejně jako u svobodných matek je možné udělat si na základě matričních údajů představu, kým byli otcové, kteří legitimovali nemanželské dítě, a to jakého byli

[61] SOA Zámorsk, Fond Sbirka matrik východočeského kraj – FÚ Polička, Matrika narozených Polička-Město, Horní a Dolní Předměstí 1888–1909, inv. č. 7347, sign. 7585.

původu, jaké bylo jejich sociální postavení a odkud pocházeli. Ani zde nejde určit přesnější věk, jelikož datum narození rodičů bylo v matrikách uváděno až během druhé poloviny 90. let.

Muži, kteří se v Poličce přihlásili k nemanželským dětem, byli v naprosté většině manželskými syny.^[62] Rozdíly mezi Městem a Předměstími jsou zcela minimální, nejvíce otců nemanželského původu bylo na Dolním Předměstí, nejméně ve Městě. Pokud se muž nemanželského původu rozhodl legitimovat nemanželské dítě, jednalo se jen o každého 12. až 13. otce.

TABULKA Č. 12. PŮVOD OTCŮ, KTERÍ SE PŘIHLÁSILI K NEMANŽELSKÉMU DÍTĚTI V POLIČCE V LETECH 1850–1899

Původ otců	Horní Předměstí		Dolní Předměstí		Polička-Město		Celkem	
	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%
Manželský	80	92,0	31	88,6	45	93,8	156	91,8
Nemanželský	7	8,0	4	11,4	3	6,2	14	8,2
Celkem	87	100,0	35	100,0	48	100,0	170	100,0

V tomto případě bylo možno získat sociální status přímo pro dotyčné muže, nebylo nutné ho odvozovat z postavení jejich otců, jako tomu bylo u matek. I když je možné, že ne všichni muži, kteří se přihlásili k nemanželskému dítěti, již svého sociálního postavení dosáhli (například tovaryši).

Pokud se k nemanželskému dítěti přihlásil otec a v matrice bylo uvedeno jeho sociální postavení,^[63] jednalo se ve většině případů o řemeslníka. Tato kategorie byla nejvíce zastoupena ve všech třech částech města a celkově do ní spadá přes 63% přihlášených otců. Otcové v této skupině byli nejméně zastoupeni na Dolním Předměstí, i tak v ní však byl zastoupen každý druhý zdejší přihlášený otec. S nižším výskytem osob v této skupině na Dolním Předměstí má pravděpodobně souvislost vysoký podíl mužů, kteří byli většinou řemeslnickými pomocníky. Zároveň je možné uvést, že každý pátý muž, který v Poličce legitimoval nemanželské dítě, byl kalcem a skoro každý desátý obuvníkem.

Ostatní kategorie zde byly zastoupeny méně a jejich poměr byl téměř vyrovnaný. Mezi přihlášenými otci byli tři rolníci. Měšťané a chalupníci tvořili více jak 5% otců a skoro každý sedmý otec byl ještě pomocníkem či tovaryšem.

Pokud se muž rozhodl legitimovat v Poličce narozené nemanželské dítě, bydlel ve více než čtyřech pětinách případů přímo v Poličce. Tento údaj však může být zkreslen například odchodem svobodné matky z města a tím, že případná legitimace dítěte, a tedy ani přihlášený otec, již nemuseli být do matriky doplněni.

[62] I v tomto případě mohl být počet otců nemanželského původu ovlivněn tím, že řada dětí narozených mimo manželství zemřela již v dětském věku.

[63] Sociální postavení přihlášených otců v matrice bylo uvedeno v naprosté většině případů, nepodařilo se mi ho zjistit jen u 9% otců.

Rozhodně však nemanželské děti nelegitimovali muži, kteří by žili v blízkém okolí Poličky (do okruhu 10 km). V této vzdálenosti žilo pouhých šest přihlášených otců (asi 4%). Ve vzdálenosti větší jak 10 km od Poličky žilo zbývajících 11 % otců (viz příloha č. 2).

TABULKA Č. 13. SOCIÁLNÍ POSTAVENÍ PŘIHLÁŠENÝCH OTCŮ V POLIČCE V LETECH 1850–1899 (V %)

Sociální postavení přihlášeného otce	Horní Předměstí	Dolní Předměstí	Polička-Město	Celkem
řemeslník	63,9	54,4	68,9	63,3
chalupník, domkář	6,0	–	–	3,1
měšťan	3,6	9,1	2,2	4,4
rolník	1,2	3,1	2,2	1,9
pomocník a tovaryš	15,6	24,1	6,7	14,9
státní správa	7,2	3,1	8,9	6,8
ostatní	2,4	6,1	11,1	5,6
celkem	100,0	100,0	100,0	100,0

Otce jsem rozdělila do osmi kategorií a i zde jsem do poslední kategorie zařadila povolání, která nezapadala do jiné skupiny (byl to například hajný, herec nebo voják). Oproti sociálnímu postavení otců svobodných matek byly některé kategorie upraveny (vypuštěn byl například sedlák, jelikož jím nebyl žádný přihlášený otec). Navíc jsem přidala kategorii zaměstnanci ve státní správě. Zařadila jsem do ní úředníky a finančníky, jedná se celkem o 11 osob.

Kojenecká úmrtnost nemanželských dětí

Úmrtnost dětí byla v 19. století mnohonásobně vyšší než dnes. Uvádí se, že v českých zemích byla každá druhá zemřelá osoba ještě v dětském věku. Situace se mírně zlepšila až na přelomu 19. a 20. století.^[64] Obrovská byla především úmrtnost kojenců, do jednoho roku zemřela skoro čtvrtina všech živě narozených dětí, přibližně desetina se nedožila ani jednoho měsíce,^[65] pěti let pak třetina dětí.^[66]

Také v Poličce byla většina zemřelých dětí ještě v kojeneckém věku. Ačkoli se úmrtnostní situace ve druhé polovině 19. století zlepšovala, byla stále velmi kritická. Ve sledované době zemřelo v Poličce během prvního roku života skoro

[64] Olga NOVÁKOVÁ, *Úmrtnost kojenců a mladších dětí v 19. a 1. polovině 20. století*. Demografie 45, 2003, s. 177.

[65] Ludmila KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva*, s. 129–130.

[66] Olga NOVÁKOVÁ, *Úmrtnost kojenců*, s. 178–179.

59 % všech dětí, které se nedožily 15 let. A byly to právě nemanželské děti, které měly na kojenecké úmrtnosti značný podíl.^[67]

TABULKA Č. 14. SROVNÁNÍ POČTU ŽIVĚ NAROZENÝCH DĚTÍ A ZEMŘELÝCH MANŽELSKÝCH A NEMANŽELSKÝCH DĚTÍ VE VĚKU DO 1 ROKU V POLIČCE V LETECH 1850–1899

Období	Počet živě narozených dětí				Počet dětí zemřelých do 1 roku			
	Město	Horní Předměstí	Dolní Předměstí	celkem	Město	Horní Předměstí	Dolní Předměstí	celkem
Manželské děti								
1850–59	525	455	246	1226	107	100	52	259
1860–69	479	546	273	1298	93	120	62	275
1870–79	558	580	281	1419	125	153	47	325
1880–89	532	554	290	1376	143	120	72	335
1890–99	426	568	281	1275	87	117	70	274
Celkem	2520	2703	1371	6594	555	610	303	1468
Nemanželské děti								
1850–59	22	44	23	89	6	17	2	25
1860–69	28	43	28	99	4	15	7	26
1870–79	19	50	13	82	9	19	3	31
1880–89	28	52	24	104	5	17	7	29
1890–99	17	79	39	135	6	51	32	89
Celkem	114	268	127	509	30	119	51	200

Svobodná matka nemohla svému dítěti dopřát takové podmínky jako řada vdaných žen. O své dítě musela většina z nich po porodu pečovat úplně sama, všechny problémy, jako špatná hygiena nebo nedostatečná výživa, byly v těchto případech ještě znásobeny. Navíc řada svobodných matek musela řešit existenční problémy již během těhotenství, kromě nemocí mohly trpět i podvýživou. To vše se ve výsledku nejspíše odrazilo na faktu, že úmrtnost nemanželských dětí byla

[67] SOA Zámorsk, Sběrka matrik východočeského kraje, Farní úřad Polička, Matrika zemřelých Dolní Předměstí 1837–1871, inv. č. 7377, sign. 1679; Matrika zemřelých Dolní Předměstí 1872–1917, inv. č. 7378, sign. 7591; Matrika zemřelých Horní Předměstí 1837–1866, inv. č. 7379, sign. 1678; Matrika zemřelých Horní Předměstí 1872–1912, inv. č. 7380, sign. 7592; Matrika zemřelých Polička-Město 1837–1871, inv. č. 7381, sign. 5475; Matrika zemřelých Polička-Město 1872–1924, inv. č. 7382, sign. 7625.

v Poličce skoro dvojnásobná než dětí manželských. Z manželských dětí zemřela do roka přibližně pětina (22 %), a to ve všech třech částech města. Nemanželské děti měly šanci na přežití prvního roku života mnohem menší.

Na základě anonymní excerpce vychází tabulky č. 15 a č. 16 pouze z porovnání narozených nemanželských dětí a zemřelých nemanželských kojenců v časovém období leden 1850 až prosinec 1899. Nejsou zde tudíž srovnávány dva shodné soubory, neboť narozené v průběhu roku 1899 mohlo zemřít až v následujícím kalendářním roce. Jelikož jsou výsledky prezentovány za jednotlivá desetiletí, nebude zkresení příliš vysoké.

TABULKA Č. 15. KVOCIENT KOJENECKÉ ÚMRTNOSTI MANŽELSKÝCH A NEMANŽELSKÝCH DĚTÍ V POLIČCE V LETECH 1850–1899 (V ‰)

Období	Město	Horní Předměstí	Dolní Předměstí	celkem
Manželské děti				
1850–59	203,8	219,8	211,4	211,3
1860–69	194,2	219,8	227,1	211,9
1870–79	224,0	263,8	167,3	229,0
1880–89	268,8	216,6	248,3	243,5
1890–99	204,2	206,0	249,1	214,9
Celkem	220,2	225,7	221,0	222,6
Nemanželské děti				
1850–59	272,7	386,4	87,0	280,9
1860–69	142,9	348,8	250,0	262,6
1870–79	473,7	380,0	230,8	378,0
1880–89	178,6	326,9	291,7	278,8
1890–99	352,9	645,6	820,5	659,3
celkem	263,2	444,0	401,6	392,9

Celkově činila úmrtnost nemanželských dětí do jednoho roku asi 37 %. Šanci na dožití se prvních narozenin měly tak děti narozené mimo manželství skoro poloviční oproti dětem manželským. V jednotlivých desetiletích zde však docházelo k velikým výkyvům, které mohly být způsobeny i rozdílným počtem narozených nemanželských dětí nebo nedokonalou evidencí. Až do konce 80. let byla situace poměrně stabilní. Manželských dětí umírala asi pětina, nemanželských o 5–10 % více. Zásadní změna však nastala na konci 19. století. V této době v Poličce nejen velmi výrazně stoupl počet nelegitimních dětí, zároveň se zvýšila jejich úmrtnost. Pokud se v této době narodilo v Poličce neprovdané matce dítě, byly jeho šance

na přežití prvního roku dokonce ještě menší než 1:1. Obrovská byla především úmrtnost na Předměstích, na Horním Předměstí překročila kojenecká úmrtnost nemanželských dětí hodnotu 60 %, na Dolním Předměstí to bylo dokonce 80 %. Vůbec nejvyšší byla úroveň v 90. letech na Dolním Předměstí, kde se šance na život nemanželského dítěte velmi rychle blížila nule. Důvodem mohl být stoupající počet dělnic, které v té době do Poličky přicházely, a jejich horší sociální podmínky (případně migrace matek s dětmi).

Právě výše uvedené hodnoty kojenecké úmrtnosti mohly způsobit velmi rozdílné počty a podíly legitimovaných dětí. Například v letech 1890–1899 bylo na Dolním Předměstí uznáno pouze 18 % dětí. V této době ale úmrtnost nemanželských kojenců překročila hranici 80 %. Mohlo se totiž stát, že v případě, kdy otec chtěl dítě legitimovat, zemřelo ještě před tím, než se proces legitimace skončil.

Největší šanci na uznání měly děti ve Městě. I zde sehrála bezesporu velmi důležitou roli také úroveň úmrtnosti dětí, jelikož v této části města byla kojenecká úmrtnost nemanželských dětí nejnižší.

Závěrem

Podíl dětí narozených mimo manželství byl v Poličce ve druhé polovině 19. století nízký, ani nepoloviční než činil průměr českých zemí, a vzrostl až po výstavbě železnice a otevření několika průmyslových podniků, kde získávali uplatnění i lidé z okolí. Díky otevření menších továren přicházelo do Poličky více lidí, kteří zřejmě pozměnili zdejší tradiční sociální strukturu. Jednalo se zřejmě spíše o osoby níže sociálně postavené, u nichž mohlo být narození nemanželského dítěte případně život v nesezdaném svazku obvyklejší. Že došlo na konci 19. století ve městě k řadě změn, se projevilo i na zvýšení úrovně kojenecké úmrtnosti nemanželských dětí. Pokud se v této době narodilo nemanželské dítě, mělo jen malou šanci na přežití prvního roku života.

Jednoznačně se ukázalo, že nemanželské děti se rodily hlavně ženám níže sociálně postaveným, což bylo vidět především při srovnání podílů nemanželských dětí ve Městě a na Předměstích. Mezi otci svobodných matek nebyl žádný učitel, lékař, inženýr, lékárník, právník, obchodník nebo majitel podniku. I dívky z těchto vyšších společenských vrstev mohly otěhotnět ještě před oddavkami, ze strany jejich rodin byla pravděpodobně velká snaha nenadálou situaci rychle vyřešit.

Přibližně třetina nemanželských dětí v Poličce byla následně legitimována, nejčastěji se tak stalo rok až dva od jejich narození. Přihlášení otcové byli většinou řemeslníky či řemeslnickými pomocníky a naprostá většina z nich žila v Poličce.

Velmi těžko se však hledá odpověď na zásadní otázku: z jakých svazků pocházely tyto děti? Jednalo se převážně o svazky náhodné a lze tedy nemanželské děti chápat jako děti nechtěné, nebo se tyto děti rodily do úplných rodin, avšak rodiče spolu pouze žili, nebyli oddáni, a proto byla u jejich dítěte vyznačena kolonka nemanželské?

Veškeré případy by musely být posouzeny individuálně na základě studia většího množství pokladů, aby bylo možné si na takovou otázku vůbec odpovědět. Zjištěný fakt, že více než třetina dětí byla nakonec uznána, svědčí však o tom, že určitě nelze na všechny tyto děti pohlížet stejně a zároveň je vidět, že pro mnoho žen nemuselo být nemanželské dítě překážkou toho, aby se provdaly – ať už za otce dítěte či za jiného muže.

SUMMARY

The central theme of the work is the relatively marginal problem of extramarital births. The study presents the results obtained through the anonymous excerption of data from registers of the Catholic parish in Polička. Chronological delineation of the work is between the years 1850–1899, that is, the period when according to the data for the whole of the Czech Lands the proportion of illegitimate children decreased gradually. But not everywhere, and the chosen city is a good example of this. The study addresses a number of issues related to the topic. What could have influenced the proportion of extramarital births, which social status had the unmarried mothers, what were the chances of children to legitimization and who were the men who legitimized them.

Extramarital natality was in Polička in the second half of the 19th century low (7 %), slightly above the half of the average for the Czech Lands. The unmarried mothers came mostly from artisan families settled in Polička or its surroundings. About one third of the illegitimate children were later legitimized, most often year or two years after they were born. Also the fathers who claimed responsibility were mostly artisans or artisan assistants and preponderant majority were living in Polička.

The most important question was not answered. Were the extramarital unions mostly coincidental, and the illegitimate children were essentially unwanted children, or were the families in essence “complete”, so that the parents cohabited without being married, but the children were wanted?

All of the cases should be evaluated individually on the basis of the study of wide spectrum of sources in order to answer such question. The fact that more than one third of the children was in the end legitimated proves that we cannot lump all cases of extramarital births together. It was also proved that for many women illegitimate child was no hindrance to marrying (either the father of the child, or some other man).

PŘÍLOHA Č. 1: MÍSTNÍ PŮVOD OTCŮ SVOBODNÝCH MATEK*

Obec	Okres	Km	%	Obec	Okres	Km	%
Banín	SY	17	0,2	Osík	SY	16	0,2
Borová	SY	10	0,7	Pohora	SY	7,5	0,2
Borovnice	ZR	9	0,4	Pomezí	SY	4	1,9
Bystré	SY	12	0,2	Polička	SY	x	74,6
Bystřice n. P.	ZR	28	0,2	Proseč	CR	18	1,1
Dolní Újezd	SY	14	0,4	Příbram	PB	228	0,2
Františky	CR	15	1,5	Pustá Rybná	SY	16	1,3
Hamry	SY	17	0,4	Rokytnice	RK	78	0,2
Herálec	ZR	30	0,7	Rožínka	ZR	31	0,2
Horní Jelení	PU	48	0,2	Sádek	SY	5	1,5
Janov	SY	27	0,2	Sebranice	SY	8	0,4
Jedlová	SY	7	0,4	Sedliště	SY	23	0,4
Jelínek	SY	5	0,2	Semín	PU	89	0,2
Jimramov	ZR	12	0,2	Skuteč	CR	31	0,4
Kamenec	SY	4	2,9	Stašov	SY	11	0,2
Karle	SY	15	0,2	Střitěž	SY	6	0,2
Korouhev	SY	8	0,4	Sulkovec	ZR	17	0,2
Krucemburk	HB	40	0,2	Široký Důl	SY	7	0,4
Kunvald	UO	73	0,2	Telecí	SY	16	0,7
Kvíc	KD	223	0,2	Tengőd	Maďarsko	446	0,2
Lezník	SY	5	0,2	Těšín	KI	205	0,2
Lhotka u Terešova	RO	259	0,2	Treviso	Itálie	811	0,2
Litomyšl	SY	19	0,2	Trstěnice	SY	19	0,2
Luže	CR	36	0,2	Turnov	SM	147	0,2
Lysice	BK	40	0,2	Ústí nad Orlicí	UO	48	0,2
Makov	SY	21	0,2	Vendolí	SY	13	0,2
Medyka	Polsko	613	0,2	Vícenice	TR	80	0,2
Modřec	SY	5	0,2	Vlkov	ZR	59	0,2
Oldřiš	SY	10	1,5	Vraclav	UO	40	0,4
Olšany	SY	19	0,2				

*Pro identifikaci dnes nepoužívaných názvů bylo použito práce: Antonín PROFOUS, *Místní jména v Čechách. Jejich vznik, význam a původní změny*. Díly I-IV. Praha 1949–1957. U obcí ležících mimo území dnešní ČR použito: Google Maps: URL: <<https://maps.google.cz/>> [cit. 2014–3–15].

Použité zkratky okresů. BK: Blansko; CR: Chrudim; HB: Havlíčkův Brod; KI: Karviná; KD: Kladno; PB: Příbram; PU: Pardubice; RO: Rokycany; RK: Rychnov nad Kněžnou; SM: Semily; SY: Svitavy; TR: Třebíč; UO: Ústí nad Orlicí; ZR: Žďár nad Sázavou.

Pro zjištění vzdálenosti mezi Poličkou a příslušnou obcí použito: Mapy.cz: URL: <<http://www.mapy.cz/>> [cit. 2014–3–15]. Použitý údaj odpovídá nejkratší vzdálenosti, v tabulce uvedeno ve sloupci Km (= kilometrů).

% = podíl z celkového počtu, u něhož byl původ otců svobodných matek uveden.

PŘÍLOHA Č. 2: BYDLIŠTĚ UVEDENÉ U PŘIHLÁŠENÝCH OTCŮ*

Obec	Okres	Km	%
Benátky	SY	21	0,6
Blatiny	ZR	26	0,6
Bohuňovice	SY	25	0,6
Bystré	SY	12	1,3
Chmelík	SY	13	0,6
Choceň	UO	37	0,6
Kamenec	SY	4	1,3
Kolín	KO	122	0,6
Krouna	CR	20	0,6
Libochovice	LT	236	0,6
Lubná	SY	10	0,6
Pardubice	PU	72	0,6
Polička	SY	x	84,4
Pomezí	SY	4	0,6
Předměstí u Svojanova	SY	20	0,6
Sádek	SY	5	1,3
Svitavy	SY	17	1,3
Svratka	ZR	26	0,6
Vídeň	Rakousko	207	0,6
Vysoké Mýto	UO	35	0,6
Zářečí n. Svitavou	SY	30	0,6

*Pro lepší orientaci jsou v tabulce uvedeny zkratky bývalých okresů. CR: okres Chrudim; KO: okres Kolín; LT: okres Litoměřice; PU: okres Pardubice; SY: okres Svítavy; UO: okres Ústí nad Orlicí; ZR: okres Žďár nad Sázavou.

Pro zjištění vzdálenosti mezi Poličkou a příslušnou obcí použito: Mapy.cz: URL: < <http://www.mapy.cz/>> [cit. 2014–3-15]. Použitý údaj odpovídá nejkratší vzdálenosti.

VÝVOJ PÔRODNOSTI VO FARNOSTI DETVA V ROKOCH 1781–1920^[1]

Ján Golian

The development of births in the parish of Detva in the years 1781–1920

Abstract: The case study describes the analyze of births in the catholic parish of Detva in the central Slovakia in the years 1781–1920. The research was established on the analyze church registers of baptisms. Researched population lived in the town of Detva, while the majority of it occupied on the surrounding solitudes (*lazy*). Almost the entire population consisted from Catholics (98 %) and similarly dominant position of ethnicity had Slovaks (97%). The aim of study is to make a summary of development of births and the results to compare with another region of Austria-Hungary empire.

Historická demografie, 2016.40:2:227–256

Key words: parish of Detva, church register, births, population development, crude birth rate, non-marital fertility, multiple births, posthumously births seasonality of births, demography transition

Contact: Mgr. Ján Golian, PhD., Archív Banskobystrickej diecézy, Kapitulská 21, 974 01 Banská Bystrica; email: goliannes@gmail.com

Úvod

Text približuje vývoj pôrodnosti v rímsko-katolíckej farnosti Detva v rokoch 1781–1920. Farnosť ležala na území dnešného Slovenska v regióne Podpoľanie, na úpätí sopečného masívu Poľana. Centrum farnosti bolo v mestečku Detva, ale väčšina jej veriacich žila na okolí, v roztratených osadách nazývaných „*lazy*“. Drvivá väčšina populácie žijúcej v regióne boli katolíci (98 %) a podobné miesto z hľadiska národnej príslušnosti predstavovali Slováci.^[2] Detvania sa živili najčastejšie ako poľnohospodári, hoci pôvodne do regiónu prichádzali ako drevorubači, sklári či remeselníci.

Heuristika príspevku je položená na výskume cirkevných matrik, z ktorých údaje sú dopĺňané ďalšími cirkevnými a štátnymi prameňmi. V texte sa venujeme analýze základnému demografickému procesu – pôrodnosti – odzrkadľujúcemu sa v matrikách pokrstených. Ich analýza a štatistické spracovanie bolo dopĺňané sociálno-antropologickými a národopisnými dobovými „*ego*“ prameňmi. Prípadová

[1] Text je pokračovaním príspevku: Ján GOLIAN, *Vývoj sobášnosti vo farnosti Detva v rokoch 1781–1920*. *Historická demografie* 40, 2016, č. 1, s. 49–92.

[2] *A Magyar Szent korona országainak. 1910. évi népszámlálás*. I. Kötet. Budapest, 1912.

štúdiá do demografického obrazu populácie zo stredného Slovenska má ambíciu zaujať postoj k širším populacionistickým teóriám a istým spôsobom zadefinovať tak miesto detvianskeho obyvateľstva v stredo európskom priestore. Preto boli výsledky z Podpoľania komparované nielen s výsledkami slovenských výskumov, ale aj so závermi z krajín z oboch strán línie Johna Hajnala (Česká republika a Poľsko verzus Maďarsko a Rumunsko).

Narodenie dieťaťa bolo spoločnosťou *ancien régime* vnímané ako dar od Boha. V kresťanskom prostredí bolo nevyhnutnosťou, aby narodené dieťa bolo zaradené do cirkevného spoločenstva sviatosťou krstu. V obdobiach s vysokou pôrodnou úmrtnosťou bolo nevyhnutné byť pripravený za každých okolností na náhly krst, ktorý mal zabezpečiť miesto vo večnosti. Ešte predtridentskou inštrukciou zo Svätej Stolice mali byť deti krstené podľa zásady *quam primum*, to znamená čo najrýchlejšie.^[3] V priebehu 19. storočia sa však aj v slovenských rodinách upúšťalo od krstov, ktoré sa konali hneď po narodení dieťaťa. Najmä v rodinách zo sociálne vyšších vrstiev sa čakalo na vhodnejší termín (blízky sviatok patróna dieťaťa), pozvanie a prípadný príchod významnejších krstných rodičov či duchovného a prirodzene na prípravu slávnosti – krstín.

Krst bol najdôležitejšou sviatosťou v živote veriacich kresťanských cirkví, a práve jej iniciačný rozmer sa nedal ničím iným nahradiť. Sviatosť bola významnou udalosťou v celej rodine, a potom ako bolo novorodeniatko pokrstené, spočívala zodpovednosť za jeho ďalší život nielen na rodičoch, ale sčasti aj na krstných rodičoch.^[4] Takto vznikalo element duchovného príbuzenstva, z ktorého sa v stredo-európskej kresťanskej spoločnosti najviac vážilo *kmotrovstvo*.

V matrikách boli zapisované krsty detí, teda nie ich narodenia. V skoršom období časový rozdiel medzi narodením a krstom bol minimálny (práve podľa spomínanej zásady *quam primum*). V prípade, že dieťa bolo „núdzovo“ pokrstené pôrodnou babičkou ihneď po narodení, údaj v matrike bol dopísaný dodatočne a teda čas narodenia dieťaťa a jeho krstu sa takmer vôbec nelíšili. Z praktických hľadísk a hlavne na základe ustálených pravidiel v texte používame termín narodenia, ten je odvodzovaný od krstov, ktoré sú v matrike evidované.

[3] Inštrukcia bola definovaná synodou v Miláne z roku 1565, ktorá bola vedená miestnym arcibiskupom Karolom Boromejským. Cezary KUKLO, *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*. Warszawa 2009, s. 317.

[4] Pri vykonávaní sviatosti sa dobou vyprofilovali rôzne úlohy jednotlivých zainteresovaných osôb. Okrem hlavného krstného rodiča *levans* vznikla aj rola vedľajšieho kmotra *patrinus* a podobne aj miesto pre prizvaných svedkov *testis*. Týmto spôsobom sa v matrikách pokrstených objavovalo viacej mien, ako sme zvyknutí zo súčasnej praxe. Miroslava MELKESOVÁ, *Křtiny a úvod ve venkovském prostředí raného novověku*. Historický obzor 14, 2003, č. 11–12, s. 263.

Rozbor prameňov a základné charakteristiky detvianskeho obyvateľstva

Výskumu narodení vo farnosti predchádza základná analýza primárneho prameňa historickej demografie – cirkevných matrik. Pred samotnou excerpciou údajov z matrik sme prameň podrobili prvotnému pohľadu, v ktorom sme zisťovali vonkajší stav kníh, prípadné nezapísované obdobia, úpravu (doplňované či mazané záznamy) a podobne. Po tomto rozbere sme pre vytvorenie obrazu o vierohodnosti prameňa vypočítali údaj indexu maskulinity. Celkovo sme v prameni analyzovali 58 551 zápisov krstov. Za celé obdobie 140 rokov bol bez väčších odchýliek index maskulinity v hodnote 101. Hoci sa jeho stredná hodnota pohybuje na úrovni 104 až 107^[5], pri väčších populáciách nad 10 000 obyvateľov, kam zaraďujeme aj detviansku farnosť, sa fluktuácia jeho výsledku štatisticky zvyšuje.^[6]

Najstarší zväzok knihy matriky pokrstených detvianskej farnosti evidoval krsty od roku 1697.^[7] V jej ďalšom zväzku, od 70. rokov 18. storočia boli zápisy krstov vedené v tabuľkových rubrikách. Matrikár zapisoval deň a mesiac, meno pokrsteného, mená rodičov, meno krstného otca a do poslednej rubriky meno krstnej matky.^[8] Od marca 1786 prvýkrát sledujeme pri menách pokrstených evidované aj číslo domu, odkiaľ pochádzali. Tieto čísla sa však ešte neuvádzali pri všetkých zápisoch, avšak až o rok neskôr, od februára 1787, bolo za poslednú rubriku v matrike dopisované aj číslo domu, resp. konskripčné číslo „N[u]m[er]u s.“^[9] V priebehu januára 1790 sa v tabuľke zápisu ako prvý uvádzal deň mesiaca, kedy bolo dieťa pokrstené, potom meno kňaza, meno pokrsteného, mená rodičov, miesto – časť farnosti, odkiaľ rodina pochádzala (väčšinou však stále zostávalo všeobecné pomenovanie Detva), číslo domu, mená krstných rodičov a v poslednej rubrike ich pôvod, teda tiež časť farnosti.^[10] Reformy vo vedení matriky boli naplnením jozefínskeho intimátu o vedení farských kníh z roku 1784.^[11]

Pokračovanie matriky pokrstených nachádzame v ďalšom zväzku, vedenom v rokoch 1792 až 1825. V novej knihe matriky sledujeme v mesiacoch jún a júl 1794 na prvý pohľad stopy nedôsledného vedenia zápisov. Medzi dňami 10. jún

[5] Eduard MAUR, *Základy historickej demografie*. Praha 1978, s. 90–91.

[6] Anouch CHAHNAZARIAN, *Historical trends in the sex ratio at birth*. s. 4. [online]. [cit. 2014–02–12]. Dostupné na internete: <https://jscholarship.library.jhu.edu/bitstream/handle/1774.2/934/WP90-01_Sex_Ratio.pdf>

[7] Štefan OTRUBA, *Zbierka cirkevných matrik 1593 – 1952*. Banská Bystrica 1983, s. 130.

[8] Štátny archív Banská Bystrica (ďalej ŠA BB), Fond Zbierka cirkevných matrik (ďalej ZCM), *Matricula Baptisatorum 1697 – 1716*, s. 406.

[9] Tamže, s. 615.

[10] Tamže, s. 649.

[11] Eduard MAUR, *Vývoj matričného zápisu v Čechách*. Historická demografie 6, 1972, s. 47.

až 10. júl spomínaného roku boli do matriky zapísané len tri krsty.^[12] Predpokladaný znížený počet pokrstených sa však v mesiaci jún neprejavil, keďže v prvých desiatich dňoch mesiaca bolo pokrstených až 14 detí, čo bol dekadný nadpriemer. Nezodpovedanou otázkou teda zostáva, prečo počas 30 dní detviarsky kňaz matriku pokrstených takmer neotvoril, aby tam zapísal nový krst. V marci 1811 v matrike nachádzame okrem zmeneného rukopisu aj zhoršenú úpravu vedenia knihy. Okrem menej čitateľného písma sa stretávame aj s chýbajúcimi údajmi týkajúcimi sa najmä neuvádzania rodných priezvisk matiek pokrstených detí, čo spôsobil príchod nového farára do farnosti Jozefa Móczaya.

Od roku 1826 do roku 1842 je matrika vedená v novej knihe.^[13] V tomto zväzku sa forma vedenia zápisov nemenila s výnimkou opätovného uvádzania pôvodu, teda časti farnosti, odkiaľ pochádzali krstní rodičia dieťaťa.^[14] Od mesiacov júl a august 1829 boli informácie o rodičoch pokrstených detí doplnené o vierovyznanie a sociálne postavenie. V matrike nachádzame aj stopy neskoršej úpravy v podobe tlačенých poradových čísel zapísaných krstov. Túto zmenu datujeme do roku 1830. Vo februári 1832 bola samostatná rubrika s pôvodom rodiny krstného dieťaťa vynechaná a tento údaj bol uvádzaný ďalej pri mene krstenca. Od mája nasledujúceho roku boli pred jednotlivé zápisy vpisované poradové čísla. Toto doplnenie údajov evidentne pochádzalo z mladšieho obdobia. Nebolo uvádzané v tlačenej podobe pečiatkami, ako pri starších zápisoch, ale vpisované rukou. Na konci roka 1840 sa stretávame s ďalším prvkom neprehľadného vedenia matriky. Od mesiaca október matrikár namiesto dovtedajšieho viditeľného oddelovania jednotlivých mesiacov v matrike nevynechával voľný riadok s názvom mesiaca, ale mesiace oddelil zle viditeľnou dvojitou čiarou. Pre bádatela táto zmena môže znamenať menšie komplikácie, našťastie táto zmena trvala len do konca roka a od nasledujúceho roka bolo rozlíšenie mesiacov zreteľnejšie. V matrike sa na konci roka 1840 prvý krát objavil súčet pokrstených, osobitne chlapcov „*Pueri*” a dievčat „*Puella*”.^[15] Súčty sa v nasledujúcom roku objavovali po každom mesiaci do októbra 1841.

Zápisy novej knihy matriky pokrstených, od roku 1843, boli vedené v maďarskom jazyku, v dôsledku zákonných zmien o vedení verejných listín z roku 1840.^[16] Prvýkrát bola matrika vedená v predtlačenej knihe, do ktorej sa vpisoval

[12] ŠA BB, ZCM, *Matricula Baptisatorum 1792–1825*, s. 44–45.

[13] Okrem záznamov o pokrstených farníkoch boli od druhej strany knihy uvádzané obežníky biskupského úradu. Š. Otruba, *Zbierka*, s. 131.

[14] ŠA BB, ZCM, *Matricula Baptisatorum 1826–1842*, s. 1.

[15] Tamže, s. 280.

[16] Zákonný článok 6/1840 § 7 hovoril: „aby sa aj tam, kde sa zhromaždeniu nekáže v maďarskom jazyku, do troch rokov od ukončenia tohto snemu matriky viedli v maďarskom jazyku.“ Pozri: Angelika DONČOVÁ, VI. zákonný článok o maďarskom jazyku. In Dušan ŠKVARNA – Peter ŠOLTĚS (eds.), *Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov IX*. Bratislava 2008. s. 113.

deň a mesiac zápisu, meno kršteného, mená jeho rodičov s poznámkou o vierovyznaní a prípadne aj sociálnom pôvode, regionálny pôvod, mená krstných rodičov a meno vysluhovateľa sviatosti. Za týmito informáciami boli už mimo tabuľky neskôr dopisované rozdielnym rukopisom a atramentom poradové číslo krstu v roku.^[17] V júni 1843 sa pri zápise mena kršteného dieťaťa popri maďarskom ekvivalente uvádzala aj jeho latinská forma, a tiež aj informácia o legitímnosti či nelegitímnosti dieťaťa. Od roku 1851 bola opätovne matrika vedená v latinskom jazyku.

Od roku 1853 do mája 1866 boli záznamy o pokrstených vpisované v poradí už do šiestej samostatnej knihy. Latinsky predtlačená matričná kniha priniesla tiež nový spôsob evidencie. Najväčšou zmenou v matrike bola dvojstranová evidencia, teda jeden zápis bol vedený v oboch častiach dvojstránky knihy. Na ľavej strane bolo uvádzané poradové číslo záznamu v kalendárnom roku, dátum narodenia, dátum krstu, meno kršteného, pohlavie a údaj o manželskom, resp. nemanželskom pôvode. Na pravej strane matriky boli zaznamenané mená rodičov so sociálnou a konfesionálnou príslušnosťou, miesto pôvodu s číslom domu, mená krstných rodičov, rovnako so sociálnym zaradením a vierovyznaním a na záver strany bol priestor pre poznámky.^[18] Od júna 1866 bola v nasledujúcich desiatich rokoch matrika pokrstených vedená v ďalšej samostatnej knihe. Matrika bola vedená v knihe rovnakého typu ako bol predchádzajúci zväzok.

V rokoch 1876–1880 bola matrika vedená opäť s novými rubrikami. V knihe boli predtlačené aj riadky. V predchádzajúcich dvoch knihách riadky predtlačené neboli, a tak záležalo na matrikárovi ako prehľadne bude zápisy viesť a koľko ich zapíše na jednu dvojstránku. Detvianski zapisovatelia uvádzali spravidla 10 až 12 zápisov na jednu stranu. V novej matrike s predtlačenými riadkami sa mohlo vpísať na jednu dvojstránku „len“ 9 záznamov o krstoch. Matrika uvádzala na ľavej strane poradové číslo zápisu, dátum narodenia a dátum krstu, meno pokrsteného, záznam o pohlaví a legitímnosti a mená rodičov so sociálnym a konfesionálnym zaradením. Na pravej strane bolo uvádzané bydlisko rodičov, mená krstných rodičov s informáciou o spoločenskom postavení a konfesii a meno osoby, ktorá krst vykonala. Z dôvodov vysokej detskej úmrtnosti bola v matrike vytvorená nová rubrika pre rok a deň úmrtia dieťaťa. Na záver zápisu o krste mohol zapisovateľ vpísať poznámky.^[19] Ďalšie matričné knihy s rovnakou predtlačou a jazykom boli vedené v rokoch 1880 do septembra 1886 a nasledujúca do konca roka 1892.

Od roku 1893 bola matrika pokrstených vedená v novej knihe s maďarsko-latinskou predtlačou. Uvádzané rubriky neboli obsahovo zmenené, s výnimkou vymenenia poradia. Na ľavú stranu matriky, za údaje o legitímnosti, bola uvádzaná

[17] ŠA BB, ZCM, *Matricula Baptisatorum 1843–1852*, s. 1.

[18] ŠA BB, ZCM, *Matricula Baptisatorum 1853–1866*, s. 1.

[19] ŠA BB, ZCM, *Matricula Baptisatorum 1876–1880*, s. 1.

informácia o smrti dieťaťa s dňom a rokom. Na pravú stranu sa tak presunuli mená rodičov s informáciami o ich zamestnaní a vierovyznaní.^[20] Forma evidencie krstov sa v matrike do konca sledovaného obdobia už nemenila, avšak zmeny nastávali opäť v jazyku. Od roku 1907 bola matrika opäť pomaďarčená. Po vzniku Československej republiky, od roku 1919, bola matrika vedená v slovenskom jazyku.

Údaje z cirkevných matrik v našej analýze detvianskeho obyvateľstva prirodzene dopĺňali najmä údaje o počte veriacich aj nekatolíkov z kanonických vizitácií banskobystrického biskupstva z rokov 1781, 1805 a 1828.^[21] K ďalším zásadným prameňom cirkevnej proveniencie patrili diecézne schematizmy, ktoré v priebehu 19. storočia vizitácie nahradili. A podobne dôležitým prameňom bola aj farská kronika *Historia domus*, ktorá sa žiaľ dochovala až od roku 1909.^[22] Okrem nich bola analýza dopĺňovaná Jozefínska regulácia farností z konca 80. rokov 18. storočia^[23] a obecnými kronikami Detvy a Hriňovej.^[24] Údaje z cirkevných prameňov boli komparované a verifikované v publikovaných spracovaniach sčítaní obyvateľstva z rokov 1869–1921.^[25]

Predstavené pramene poskytujú na prvý pohľad kontinuálne informácie o veľkosti detvianskej populácie. Špecifikum tejto problematiky však predstavoval charakter osídlenia, ktorý vo väčšej miere spočíval v lazničkom, t.j. roztratenom spôsobe života farníkov na opustených samotách. Dobovým tvorcom štatistík robilo problémy už samotné identifikovanie počtu ľudí žijúcich vo farnosti. Na začiatku výskumného obdobia, v roku 1781 podľa kanonickej vizitácie žilo vo farnosti 4 000 osôb.^[26] V období konca 18. storočia sa nám počet obyvateľov rekonštruuje trochu spletito, ale Jozefínske sčítanie obyvateľstva aj jeho farská regulácia hovorí

[20] ŠA BB, ZCM, *Matricula Baptisatorum 1893–1897*, s. 1.

[21] Archív farského úradu Detva (ďalej A FÚD), *Visitatio Canonica. Ecclesiae et Parochiae Detvensis A. 1781*; Diecézny archív Banská Bystrica (ďalej DA BB), Fond Kanonické vizitácie (ďalej KV). *Visitatio Canonica. Ecclesiae et Parochiae Detvensis*. (1805); *Visitatio Canonica. Ecclesiae et Parochiae Detvensis*. (1829).

[22] A FÚD, *Historia Domus farnosti Detva*, s. 9.

[23] Magyar Országos Levéltár (ďalej MOL), Helytartótanácsi levéltár. Számvevőség. Pfarr-Regulierung 1786–1789 Besztercebányai egyházmegyé – Neusoler Dioecesis Allerhöchst resolvirter Pfarr-Regulierungs Vortrag. Sign. C 104, A 31–33.

[24] Archív Mestského úradu Detva, *Kronika obce Detva*. Archív Mestského úradu Hriňová, *Kronika obce Hriňová*.

[25] *Az 1869 évi népszámlálás vallási adatai*. KHS Levéltár 2005. *A Magyar korona országáiban az 1881. év elején végrehajtott. népszámlálás*. II. Kötet. Budapest. 1882.

A Magyar korona országainak. helységnévtára, 1892.

A Magyar korona országainak 1900. évi népszámlálás. 42. Kötet. Budapest, 1904.

A Magyar Szent korona országainak. 1910. évi népszámlálás. I. Kötet. Budapest, 1912.

Statistický lexikón obcí v republike Československej III. Slovensko. Praha : SÚS, 1927.

[26] A FÚD, *Visitatio Canonica Ecclesiae et Parochiae Detvensis A. 1781*, s. 17; 23.

o stálom raste detvianskej populácie – 4 502 v roku 1789.^[27] Podľa diecézneho schematizmu v roku 1813 žilo vo farnosti o vyše 1 000 obyvateľov viac – 5 682 a v nasledujúcom období farnosť stále populačne rástla. Na konci 20. rokov žilo na Podpoľaní už vyše 7 000 osôb a do polovice 40. rokov sa v Detve nachádzalo 8 413 ľudí. V roku 1845 sa pod vplyvom nepriaznivej hospodárskej situácie z farnosti vysťahovalo takmer 1 000 obyvateľov do oblasti južného Uhorska. Detva populačne dosiahla svoje maximálne hodnoty za ďalších 10 rokov. Stalo sa tak aj napriek rozsiahlej neúrode a hladomoru a dvom vlnám cholerovej epidémie.^[28]

Od polovice 60. rokov údaje v cirkevných schematizmoch udávali o detvianskej populácii nemeniaci sa počet obyvateľov, ten kolísal na čísle okolo 9 000. Vzhľadom na to, že miestny farár Jozef Troszt pôsobiaci na Podpoľaní v rokoch 1864–1888 neaktualizoval počet svojich veriacich pri jeho udávaní do schematizmov, až do konca 80. rokov nemáme aktuálny stav veriacich vo farnosti. Pre toto azda najzaujímavejšie obdobie sme museli použiť metódu lineárnej interpolácie. Aktuálny stav o populačnej veľkosti detvianskej farnosti máme až z roku 1891, keď bolo vo farnosti spočítaných 13 763 osôb.^[29] V období pred prvou svetovou vojnou počet Detvanov vo farnosti ešte rástol, v prvej dekáde 20. storočia nakrátko presiahol hranicu 15 000, následne však klesol. Nešlo ani o dôsledok prvej svetovej vojny, ktorý sa nám v dobových štatistikách nepodarilo odhaliť. I napriek takto skompletizovanému stavu zisteného počtu obyvateľov, treba k údajom, o ktorých pramene hovoria zaujať zdržanlivejší postoj. Vo viacerých prípadoch sa potvrdilo, že územie katolíckej farnosti a katastra obce sa nezhodujú. Preto pri ďalších postupoch treba brať ohľad aj na toto špecifikum regiónu, ktoré nám znemožňuje dôkladnejšie miestnu populáciu analyzovať.

Absolútne počty narodených a hrubá miera pôrodnosti

Populačné zmeny v podpolianskom mikroregióne môžeme pomerne dôsledne sledovať v hodnotách počtov narodených detí. „Dlhé“ 19. storočie na území Slovenska môžeme do veľkej miery porovnať s charakteristikami obdobia *ancien régime*, v ktorom obyvatelia podľa Louisa Henryho svoju prirodzenú plodnosť nejakoby neobmedzovali a neregulovali. Manželské páry teda neriešili otázky, či a kedy počať ďalšieho potomka. V prípade, že ich už mali viacero, správali sa rovnako,

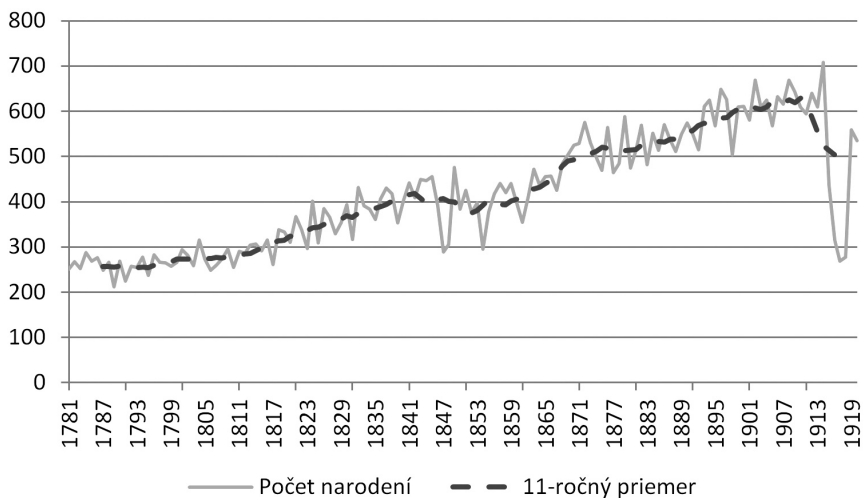
[27] MOL, Helytartótanácsi levéltár. Számvevőség. Pfarr-Regulierung 1786–1789 Besztercebányai egyházmegyé – Neusoler Dioecesis Allerhöst resolvierter Pfarr-Regulierungs Vortrag. Sign. C 104, A 31.

[28] DA BB, Fond Cirkevné schematizmy (ďalej CS), *Schematismus Almae Dioecesis Neosoliensis pro Anno MDCCCXLIV*, s. 55; *Schematismus Almae Dioecesis Neosoliensis pro Anno MDCCCXLIV*, s. 55.

[29] DA BB, CS, *Schematismus Dioecesis Neosoliensis pro Anno 1889*, s. 36–37; *Schematismus Dioecesis Neosoliensis pro Anno 1891*, s. 36.

ako keby nemali žiadne dieťa.^[30] Analýzou krstných matrik v stoštyridsaťročnej perióde pozorujeme postupný nárast počtu narodených v detvianskej farnosti s niekoľkými etapami stagnácie či poklesu (Graf 1). Tieto javy v najvýraznejšej miere ovplyvňovala rastúca detvianska populácia a ďalšie endogénne a exogénne činitele.

GRAF Č. 1. POČET NARODENÍ VO FARNOSTI DETVA V ROKOCH 1781–1920 V 11-ROČNÝCH PRIEMEROCH

Zdroj: Cirkevné matriky farnosti Detva.

Na začiatku skúmanej periódy demografických premien detvianskej populácie sledujeme istú stagnáciu počtu narodených detí. V posledných dvoch dekádach 18. storočia nachádzame roky, v ktorých sa narodilo podpriemerne málo detí (najvýraznejšie to vidíme v rokoch 1789, 1791 a 1795). Približne od začiatku 19. storočia začali počty narodených vzrastať, čo bolo dôsledkom nárastu počtu sobášov vo farnosti. Tieto roky boli však stále sprevádzané badateľnými výkyvmi počtu narodených.

Od druhej dekády 19. storočia do polovice 40. rokov sledujeme postupný nárast počtu narodených v detvianskej farnosti. Tento nárast úzko súvisel so vzrastajúcim počtom obyvateľstva. V rokoch druhého desaťročia 19. storočia čiastočný pokles počtu pokrstených indikuje dôsledky hospodárskej nestability krajiny a štátneho bankrotu z predchádzajúceho obdobia. Tieto ekonomické činitele negatívne vplývali na počty narodení, a to najmä z dôvodu odkladania sobášov. Zákonite po

[30] Massimo Livi BACCI, *Populace v evropské historii*. Praha 1998, s. 133.

tomto období zníženia počtu narodených detí nasledovalo obdobie kompenzácie. Zložité obdobie obilnej konjunktúry a hospodárskych dôsledkov bolo prekonané až na prelome druhej a tretej dekády storočia. Jedným z pravdepodobných príkladov vplyvu vonkajších vplyvov na počet narodených vo farnosti sme sa stretli pod vplyvom prvej vlny cholerovej epidémie. V roku 1831 sme v matrikách sledovali výrazný prepád zapísaných krstov. Zatiaľ čo v predchádzajúcom roku sa narodilo 394 detí, v roku epidémie iba 317. Následnú kompenzáciu plodnosti zavřšil rok 1832, keď sa v detvianskej farnosti narodilo už 431 detí.

Od polovice 30. rokov v nasledujúcej dekáde počet narodených podľa údajov z diecéznych schematizmov neustále rástol. Súviselo to tiež s rastom populácie, ktorý bol ovplyvňovaný pomerne pokojným obdobím bez výrazných destabilizačných celospoločenských faktorov.^[31] Tento trend vyvrcholil v roku 1845, kedy bolo v matrike zapísané dovtedajšie lokálne maximum pokrstených, 456 detí. V nasledujúcom roku ich bolo už o 65 menej, v roku 1847 iba 289 a o rok neskôr 305. Pokles počtu narodených bol priamo spojený s hospodárskym a ekonomickým prepadom krajiny, úzko súvisiacim s neúrodou a zemiakovou plesňou. Orientácia poľnohospodárstva na pestovanie jednej plodiny, ktorá tvorila dominantnú časť potravy, spôsobila pri neúrode tejto plodiny ničivé dôsledky v podobe hladomoru, opakujúceho sa v slovenských dejinách niekoľkokrát.^[32] Prepuknutím rozsiahleho hladomoru spôsobil masívny odliv detvianskeho obyvateľstva, kedy v roku 1845 odišlo z detvianskej farnosti vyše 1000 duší.^[33] Tento krok prirodzene znížil aj počet sobášov, hlavne tých protogamných, čo sa prirodzene odzrkadlilo na nižšej plodnosti. Vzápätí sledujeme vo farnosti značnú populačnú kompenzáciu, keď v roku 1849 počet pokrstených detí vzrástol na 476.

Pod vplyvom oslabenej početnosti detvianskej farnosti sa počty narodených detí ešte do polovice 50. rokov 19. storočia neustále pohybovali na nižších hodnotách. Za tento stav mohla aj celková hospodárska stagnácia krajiny. S negatívnou kondíciou krajiny a hospodárskymi dôsledkami revolúcie sa najhoršie vysporadúvalo vidiecke obyvateľstvo, ktoré bolo odkázané na výsledky poľnohospodárskej činnosti. Opakujúce sa neúrodné roky i naďalej vyvolávali až kritickú hospodársku a sociálnu situáciu ústiacu do hladomorov.^[34] Negatívne dopady sociálnej nestability v 50. rokoch ešte zvýraznila cholerová epidémia, ktorá mala nepriamy vplyv na nižšie počty narodených aj v Detve.^[35] Na druhej strane, však i napriek týmto

[31] Vladimír MATULA a kol., *Dejiny Slovenska II. (1526–1848)*. Bratislava 1987, s. 560.

[32] Roman HOLEC, *Poľnohospodárstvo na Slovensku v poslednej tretine 19. storočia*. Bratislava 1991, s. 105.

[33] DA BB, CS, *Schematismus Dioecesis Neosoliensis pro Anno MDCCCXLV*, s. 55.

[34] Milan PODRIMAVSKÝ, *Dejiny Slovenska III. (od roku 1848 do konca 19. storočia)*. Bratislava 1992, s. 180.

[35] Pokles pôrodnosti sa neobjavil len na Podpoľaní, ale išlo o nadregionálny fenomén stredo- európskej spoločnosti vyvolaný hlbokou krízou a značnou mierou vysťahovalectva. Lumír DO-

neprajným okolnostiam sa detvianska populácia dokázala „stavať na nohy“ a do roku 1855, teda za desať rokov, dokázala dobehnúť svoj predchádzajúci populačný stav.

Od druhej polovice 50. rokov 19. storočia sledujeme v nasledujúcich dvoch dekádach výrazný rast počtu narodených. Čiastkový pokles sledujeme v rokoch 1860 a 1861. Toto zastavenie dynamizujúceho rastu počtu narodených bolo dôsledkom poklesu uzavretých sobášov v predchádzajúcich rokoch, v ktorých sa výrazne znížilo množstvo protogamných zväzkov. Počet narodených v detvianskej farnosti dosiahol v roku 1872 s počtom 575 svoje lokálne maximum, čo bolo o dve stovky viacej detí ako sa rodilo v polovici 50. rokov. Enormný rast počtu narodených zastavil v nasledujúcom roku krach viedenskej burzy, čo malo negatívny hospodársky dopad na celú krajinu. V tomto roku klesol počet narodených detí o 45 (530) a v nasledujúcich dvoch rokoch sa ich narodilo ešte menej (498, resp. 469) Zvýšením nezamestnanosti a narastaním cien sa zväčšovali aj nároky na vystrojenie svadobnej hostiny. Pokles prvých sobášov sa prejavil aj na zníženom počte narodených počas celej dekády. Nižší počet narodených sa objavoval do konca 70. rokov (s výnimkou roku 1879). Od nasledujúcej dekády tieto počty dlhodobo vzrastali, avšak nie takým tempom ako v predchádzajúcich desaťročiach.

Úvodné dve dekády 20. storočia sa vyznačovali rastom počtu narodených až do vypuknutia prvej svetovej vojny. Najviac detí sa narodilo na Podpoľaní v prvom roku svetovej vojny (708). Výraznejší pokles narodených sme zaznamenali od apríla druhého roku vojny, kedy klesol počet narodených na 436, v roku 1916 na 316. V ďalšom roku počet pokrstených v detvianskej matrike klesol na lokálne minimum – 269 a v poslednom roku vojny na 277. V prvom povojnovom roku sa zvýšil počet narodených na 559 a v roku 1920 na 535. V roku 1919 sa výrazne zvýšil počet narodených až od septembra, čo dokazuje celkový ich súčet v posledných štyroch mesiacoch 265 detí, 47 % z celého roka. Nastala výrazná kompenzácia sobášov, a tým pádom aj narodených detí, ktoré boli logickým vyústením najväčšej populačnej krízy skúmaného obdobia. Tento nárast narodení sa vyznačoval krátkou, ale veľmi silnou intenzitou, ktorá doznela v priebehu 20. rokov.

Popisované náhle zmeny v počtoch narodených a trendy demografických procesoch v detvianskej farnosti nám bližšie približuje hrubá miera pôrodnosti. Nakoľko sú údaje o počte osôb žijúcich vo farnosti neisté, výpočet odhadov hrubej miery prinášame v Tabuľke č. 1, do ktorej boli zahrnuté výpočty koncov skúmaných dekád.

KOUPIL – Ludmila NESLÁDKOVÁ, *Charakteristické rysy vývoje úmrtnosti obyvateľstva českých zemí v 19. století*. Historická demografie 12, 1987, s. 196.

TABULKA Č. 1 ODHAD HRUBEJ MIERY PÔRODNOSTI PODĽA DÁT Z MATRÍK A ÚDAJOV ZO SCHEMATIZMOV A SČÍTANIA LUDU (PÄTROČNÉ PRIEMERY OKOLO ROKU UVEDENÉHO V STĽPCI ROK)

Rok	Podľa schematizmov (‰)	Podľa sčítaní obyvateľstva (‰)
1790	57,2	
1800	59,0	
1810	52,3	
1820	53,1	
1830	49,4	
1840	49,4	
1850	48,9	
1860	46,8	
1869	50,3	49,8
1880	44,6	51,9
1890	39,8	44,4
1900	40,2	45,2
1910	49,2	43,4
1921	32,2*	32,0*

*Narodení priemer za roky 1918–1920

Zdroj: Cirkevné matriky farnosti Detva.

Z tabuľky je na prvý pohľad zrejmé, že v detvianskej farnosti podľa dostupných prameňov sa pohybovala úroveň hrubej miery pôrodnosti na vysokých hodnotách. Údaje z konca 18. storočia smerujúce k 60 ‰ prekračovali aj tie najvyššie údaje z iných slovenských regiónov.^[36] V závere 70. rokov 18. storočia sa vo Zvolenskej stolici pohybovala hodnota pôrodnosti na úrovni 50,5 ‰. Tento údaj patril k tým nižším hodnotám ako bol priemer celej slovenskej populácie (53,5 ‰).^[37] Na území západného Slovenska bola zistená hrubá miera pôrodnosti v tom istom období na úrovni 58,5 ‰. Následne od 80. rokov 18. storočia začal síce mierny, ale trvalý pokles pôrodnosti na území Slovenska.^[38] Ani do polovice 19. storočia

[36] Poznámka redakcie: Úroveň hrubej miery pôrodnosti je na konci 18. storočia a v prvých dekádach 19. storočia pravdepodobne vyššia tiež v dôsledku podhodnotenia počtu obyvateľov získaných z cirkevných prameňov.

[37] Ján SVETONĚ, *Vývoj obyvateľstva na Slovensku*. Bratislava 1969, s. 69–70.

[38] Mária KOHÚTOVÁ a kol., *Hospodárske dejiny Slovenska 1526 – 1848*. Bratislava 2006, s. 95.

hrubá miera neklesla, jej úroveň sa stále pohybovala okolo 50 %.^[39] Pre ilustráciu, v českých krajinách bola priemerná hrubá miera pôrodnosti v prvej štvrtine 19. storočia výrazne nižšia, pohybovala sa na úrovni 40 %.^[40]

V závere „dlhého“ storočia sa hrubá miera natality detvianskej farnosti klesla na úroveň okolo 40 %. Jej hodnota bola síce stále vysoká, ale v kontexte uhorskej spoločnosti zapadala do dobových reálií.^[41] Podľa maďarských štatistických ročníkov sa hrubá miera pôrodnosti na Slovensku na prelome storočí pohybovala na úrovni 43,7 až 39,7 %.^[42] Ján Svetoň pokúšajúc sa priblížiť zmeny v slovenskej populácii na prelome 19. a 20. storočia poukazoval na stály pokles pôrodnosti. Podľa jeho výpočtov v rokoch 1881 až 1900 klesla hrubá miera natality z 43 % na 41 %.^[43] V rokoch prvej dekády 20. storočia dokonca klesla v Uhorsku^[44] aj v západnej časti rakúskej monarchie^[45] na úroveň 35 %. Vývoj pôrodnosti z poslednej dekády bol poznamenaný vojnovým konfliktom, počas ktorého klesla hrubá miera pôrodnosti na hodnotu 19 % (1917 a 1918).^[46] Intenzívna kompenzačná vlna po ukončení vojnového konfliktu zvýšila celoslovenskú pôrodnosť na 34,8 %.^[47] Teda v roku 1920 vzrástla na 33 % a v nasledujúcich rokoch jej miera

[39] Pre porovnanie v meste Brezno dosahovala hrubá miera pôrodnosti hodnoty v roku 1836 42 % a v Mýte pod Ďumbierom okolo 61 %. V osadách Braváčovo 73 %, v Beňuši 55 %, v Čiernom Balogu 70 %. Július ALBERTY, *Formovanie robotníckej vrstvy v obvode Brezna*. Martin 1981, s. 25; 56; 75; 77; 80.

[40] Ludmila FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha 1998, s. 166

[41] Pre porovnanie v uhorských stolicích Pešť-Pilis-Solt-Kiskun a Urdvárhely ležiacich v dnešnom Rumunsku, v ktorých podiel slovenského obyvateľstva v druhej polovici tvoril približne 4 % sa pohybovala hrubá miera narodení podľa moderných sčítaní obyvateľstva 1869–1910 na úrovni 48,6 % až 38,6 %, resp. 39,7 %, až 35,2 %. Péter ÓRI – Levente PAKOT, *Demographic Transition in the Carpathian Basin. Pest-Pilis-Solt-Kiskun and Udvarhely Counties in the late 19th and Early 20th centuries*. In *Demographic Changes in the Time of Industrialization (1750–1918)*. Cluj-Napoca 2009, s. 284.

[42] Adam WANDRUSZKA – Peter URBANITSCH (ed.), *Die Habsburgermonarchie 1848 – 1918. Band III Die Völker des Reiches*. Wien 1980, s. 419.

[43] J. Svetoň, *Vývoj obyvatelstva*, s. 75.

[44] Celouhorská hrubá miera natality od polovice 19. storočia do vypuknutia prvej svetovej vojny stále klesala zo 45 % na 35 %. Siegfried GRUBER, *Demographic Change and the Family*. In *Demographic Changes in the Time of Industrialization (1750–1918)*. Cluj-Napoca 2009, s. 181.

[45] Už na sliezsko-moravskom území, v politickom okrese Místek sa v prvých piatich rokoch 20. storočia pohybovala na úrovni medzi 36 % až 39 %. V časti Krnov klesala pod hranicu 30 %. Lumír DOKOUPIL – Ludmila NESLÁDKOVÁ – Radek LIPOVSKI, *The Family and Household in the Ostrava Region as a Nascent Industrial Center According to Historical Census Data*. In *Families in Europe between the 19th and 21st Centuries*. Cluj-Napoca 2009, s. 196.

[46] V celoslovenskom prepočte predstavovala hrubá miera pôrodnosti vo vojnových rokoch úroveň 14 až 18 %. Branislav ŠPROCHA – Pavol TIŠLIAR, *Plodnosť a celková reprodukcia obyvateľstva Slovenska v rokoch 1919 – 1937*. Bratislava 2008, s. 17

[47] J. Svetoň, *Vývoj obyvatelstva*, s. 80.

vzrástla o ďalšie 4 promilové body.^[48] Do tohto kontextu zapadal aj vývoj v detvianskej farnosti.

Nemanželské narodenia

Narodenia detí mimo manželstva spôsobovali v kresťanskej spoločnosti pohoršenie a v mnohých prípadoch aj prejavy otvoreného nesúhlasu s nemravným spôsobom života. Pôvod nemanželských počatí podľa cirkevného práva delíme do dvoch základných kategórií. Ak slobodné dievča počalo dieťa so slobodným mužom, išlo o prípad smilstva a existovala možnosť následného sobáša a prípadnej legitímácie takéhoto potomka. V týchto prípadoch aj sociálne prostredie presviedčalo či silne motivovalo takýto pár uzavrieť sviatosť manželstva.^[49]

Iným prípadom bola situácia, ak žena počala dieťa s cudzím ženatým mužom, alebo ak k počatiu došlo, hoci už sama bola vydatá. Takáto udalosť bola označená ako cudzoložstvo, z ktorého podobného východiska ako pri smilstve už nebolo. V prípadoch, keď sa na svete objavil dôkaz cudzoložstva slobodného dievčaťa, nezostávalo mladej matke často nič iné, ako stráviť celý život v úlohe nevydatej ženy, resp. sa vydať za vdovca alebo príslušníka nižšej sociálnej vrstvy.^[50]

Rastúcim vplyvom sekularizácie, ochabovaním religiozity či iných sprievodných javov sociálnej modernizácie sa podiel nemanželských detí v spoločnosti neustále zvyšoval. I napriek tomu potomkovia z nelegitímnych zväzkov a najmä ich matky bývali spravidla diskriminované, ostrakizované a sociálne marginalizované.^[51] V detvianskej farnosti boli slobodné matky donútené nechať si ostriať vlasy, aby ich hanba bola na verejnosti zvýraznená.^[52] Okrem toho nemanželské deti boli

[48] B. Šprocha – P. Tišliar, *Plodnosť*, s. 18.

[49] Možno povedať, že v mnohých regiónoch Slovenska bolo predmanželské sexuálne spoluzitie mladých párov spoločnosťou tolerované. Nežiaducim „ovocím“ boli nemanželské tehotenstvá, ktoré sa mali rýchlo vyriešiť sobášom. Objavovali sa však i prípady, keď v týchto prípadoch zasiahli rodičia mládenca, ktorí mu nedovolili vziať si za manželku *prespanku*. Oľga DANGLOVÁ, *Symboly panenstva v svadobnom obrade na Slovensku*. Slovenský národopis 37, 1989, č. 1–2, s. 65. V oblasti detvianskych lazov sa však stretávame aj s takým pohľadom na dievky, ktoré sa prespali, že ich rodičia prezentovali s hrdosťou, ako tie, ktoré sú už na niečo „súce“. Takýto pozitívny pohľad je však raritou proti väčšinovému – negatívne názoru. Milan LEŠČÁK (ed.), *Slovenské svadby. Z dotazníkov akcie Matice Slovenskej 1942*. Bratislava 1996, s. 157.

[50] Josef GRULICH, *Populační vývoj a životní cyklus venkovského obyvatelstva na Jihu Čech v 16. až 18. století*. České Budějovice 2008, s. 196.

[51] Jan KOK, *Family Systems as Frameworks for Understanding Variation in Extra-Marital Birth. Europe 1900–2000*. In *Families in Europe between the 19th and 21st Centuries*. Cluj-Napoca 2009, s. 15.

[52] Karol Anton MEDVECKÝ, *Detva*, Ružomberok, 1905, s. 173–174.

pod tlakom už vo svojom prenatálnom vývoji a neraz negatívne dôsledky sociálneho prostredia si vyžiadali tú najkrutejšiu daň.^[53]

Teoretické predpoklady sú doložené výskumami, ktoré hovoria o miere nemanželských narodení, teda o pomere nelegitímnych detí zo všetkých živonarodených detí. Na západe Európy, vo Francúzsku, sa v priebehu 19. storočia zastúpenie nemanželských detí pohybovalo v rozmedzí 7,24 – 8,84 %.^[54] V regióne Dolného Sliezska, ktoré patrilo tiež k západoeurópskemu typu rodiny, tvorili nemanželské narodenia od 6 % do 8 % zo všetkých narodených detí.^[55] Podiel nemanželských narodení podľa Danuty Daszkiewicz-Ordyłowskej zvyšovali najmä exogénne vplyvy, ako vojnové konflikty a politicko-spoločenské nepokoje.^[56] Vo vidieckych oblastiach českých krajín sa podiel nemanželských narodení pohyboval na úrovni 1 až 4 % zo všetkých narodení. Vo farnostiach pražského Nového mesta sa v polovici 18. storočia pohyboval až na úrovni jednej štvrtiny zo všetkých narodených.^[57] Pre porovnanie v Dubnici nad Váhom, ktorá patrila do oblasti východoeurópskeho typu rodiny, tvorili v 19. storočí nemanželské deti od 3,15 % do 8,86 % zo všetkých živonarodených detí.^[58] Nižšie hodnoty nemanželských narodení v rovnakom období dosiahol pomer v obci Rabča na hornej Orave (3,32 %) a ešte nižšie zastúpenie bolo zistené, pravdepodobne z dôvodov podregistrácie, vo farnosti Lúčky pri Kremnici, Turičky pri Poltári a Lukáčovce pri Nitre – 1,17; 1,12 a resp. 0,76 %.^[59] Podľa výskumu A. Fauve-Chamoux v niektorých oblastiach Uhorska tieto deti tvorili len 3,4 %, v Sedmohradsku 3,9 % a v Chorvátsku 4,8 %.^[60]

[53] Olga NOVÁKOVÁ, *Úmrtnost kojenců a mladších dětí v 19. a 1. polovině 20. století*. Demografie 45, 2003, č. 3, s. 185–186.

[54] Antoinette FAUVE-CHAMOUX, *Family formation, marital cohabitation and house system in a changing socio-economic context. Some introductory perspectives*. In Demographic Changes in the Time of Industrialization (1750–1918). Cluj-Napoca 2009, s. 138.

[55] Jerzy SPYCHAŁA, *Urodzenia w parafii Strzelce Opolskie w latach 1766–1870*. In Śląskie Studia Demograficzne 2, Urodzenia. 1995, s. 19.

[56] Danuta DASZKIEWICZ-ORDYŁOWSKA, *Urodzenia w parafii toszeckiej w latach 1789–1877*. In Śląskie Studia Demograficzne 2, Urodzenia. 1995, s. 30.

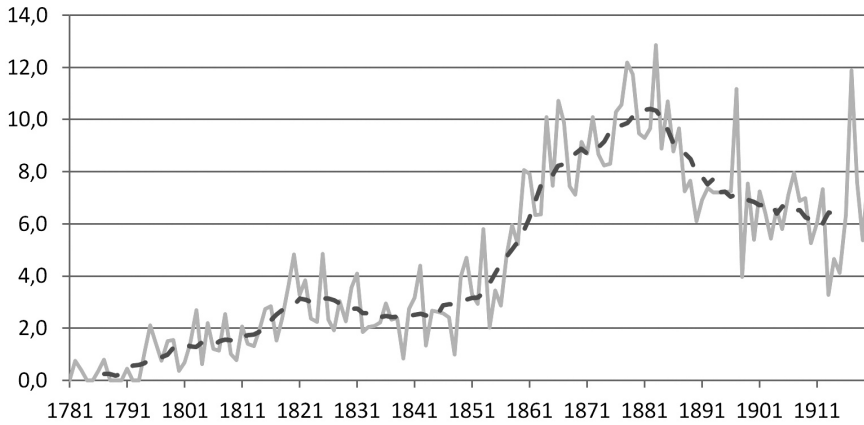
[57] Lumír DOKOUPIL a kol., *Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století*. Praha 1999, s. 47–48.

[58] Libor BERNÁT, *Obyvatelstvo dubnickej farnosti v 17. – 19. storočí vo svetle matrik*. Kežmarok 2009, s. 43; 54. Podľa údajov F. Rothenbachera predstavoval podiel nemanželských detí v Uhorsku okolo roku 1900 8–9 %. Franz ROTHENBACHER, *The European Population since 1945*. New York 2005.

[59] Ján GOLIAN, *Historicko-demografická analýza krstných matrik farností Lúčky a Turičky v 18. a v 19. storočí*. [Diplomová práca] Ružomberok 2010, s. 110, 114; Janka STRIŠKOVÁ, *Demografický vývin farností Rabča, Rabčice, Sihelné, Oravská Polhora v rokoch 1766 – 1895*. [Diplomová práca] Ružomberok 2011, s. 37; Stanislava ZEMKOVÁ, *Demografický vývoj farnosti Lukáčovce*. [Diplomová práca] Ružomberok 2010, s. 22.

[60] A. Fauve-Chamoux, *Family formation*, s. 138.

GRAF Č. 2. PODIEL NEMANŽELSKÝCH NARODENÍ MEDZI ŽIVONARODENÝMI DEŤMI VO FARNOSTI DETVA V ROKOCH 1781–1920

Zdroj: Cirkevné matriky farnosti Detva.

Nemanželské deti v populácii detvianskej farnosti tvorili za celé obdobie výskumu spolu 5,36 % všetkých narodení. Koncom 18. storočia sa však medzi narodeniami detí vyskytovali nemanželské deti len veľmi sporadicky (Graf 2). V tomto období v mestskom prostredí podiel nemanželských detí rástol a o sociálne marginalizované slobodné matky sa snažil štát starať spomínanými josefínskymi reformami.^[61] V 80. rokoch tvorili podiel okolo 0,25 %, čo naznačovalo nedôslednú registráciu nemanželských narodení.^[62] Na druhej strane je však pravdepodobné, že v tomto období bol pomer nelegitímnych detí naozaj výrazne nízky. V detvianskej farnosti sa podľa matrik narodili traja chlapci a tri dievčatá nemanželského pôvodu. Pri pôrode však umreli ďalší traja chlapci a jedno dievča, ktorí mali status v matrike ako *illegitimus* resp. *illegitima*, avšak tieto prípady nemohli byť zarátané medzi živonarodené deti. Už v ďalšej dekáde sledujeme dôslednejšiu registráciu nemanželských detí. Matrika pokrstených sa o nich presnejšie zmieňuje od roku 1794.^[63] V poslednej dekáde 18. storočia sa narodilo 24 nemanželských

[61] L. Fialová a kol., *Dějiny obyvatelstva*, s. 172.

[62] Podregistrácia nemanželských detí nebola ničím výnimočná. Matky často chodili rodiť nemanželské deti mimo svojho trvalého bydliska, aby svoj „hriech“ utajili. Podregistrácii nelegitímnych detí napomáhali aj samotní zapisovatelia matrik. Duchovní najčastejšie nemanželské dieťa zosnulé pri narodení, alebo krátko po ňom, zapísali len do matriky pochovaných a nie do matriky pokrstených, kde by sa táto evidencia mala viesť. Alica VELKOVÁ, *Nemanželské deti ve venkovské společnosti na přelomu 18. a 19. století*. In T. JIRÁNEK – J. KUBEŠ (eds.), *Scientific Papers of the University of Pardubice*, Series C, Supplement 5. Pardubice 2003, s. 206.

[63] Prípadnú zmenu vo vedení matriky či zmenu duchovných, ktoré by nový trend mohli vysvetliť neevidujeme.

detí, čo na prelome storočí predstavovalo vyše 1 % všetkých živonarodených detí. V prvej tretine 19. storočia sledujeme postupný nárast podielu nemanželských detí na vyše 3 %. Od konca 20. rokov do polovice 40. rokov nastáva vo farnosti ich badateľný pokles. Ten jednoznačne vysvetliť nemožno, azda iba stabilizáciou pomerov, alebo čiastočne ako výsledok nedôslednej registrácie. Napr. v roku 1839 sa narodili iba 3 deti nezákonného pôvodu, kým v predošlých rokoch ich bolo 3 až 4 násobne viac.

Podiel nemanželských detí postupne začal narastať od polovice 40. rokov 19. storočia. Obdobie neúrody zemiakov, hladomoru a následnej vlny cholerovej epidémie výrazne destabilizovalo aj miestnu spoločnosť. Na konci 40. rokov podiel nemanželských narodení opäť vzrástol približne na 3 %.^[64] V nasledujúcej dekáde, ktorá bola poznačená ďalšou vlnou cholerovej epidémie, sa zastúpenie nemanželských detí výrazne zvyšovalo. Od tohto obdobia až do polovice 80. rokov podiel nemanželských detí každoročne narastal. Vo viacerých rokoch sa narodili nemanželské až desatina všetkých detí. V roku 1863 sa v detvianskej farnosti miestni duchovní stali svedkami zaujímavej situácie. Do matriky pokrstených 17. mája zapisovali 7 dievčat, z ktorých bolo až 5 nemanželských.^[65] V roku 1878 a 1883 nemanželské narodenia prekročili hranicu 12 % všetkých živonarodených detí.^[66] Takto vysoké zastúpenie nemanželských narodení v spoločnosti prevyšoval aj hodnoty v iných regiónoch Uhorska. Vo východnej časti krajiny, v Sedmohradsku, kulminovali nemanželské narodenia od polovice 60. do konca 70. rokov a tvorili podiel pohybujúci sa medzi 6,4–8,6 %.^[67]

Jednoznačne vysvetliť fenomén vysokého počtu nemanželských detí na Podpoľaní by bolo veľmi komplikované. Jedno z možných vysvetlení nám odкрýva matrika sobášených, kde sa stretávame s uzatváraním sobášov po rokoch spoločného života a s rozšíreným fenoménom nezosobášených zväzkov. Cirkevne revidované neposvätené spolužitia prostredníctvom uzatvorených manželstiev takto narodené deti spätne legitimizovali. Avšak zrejme stále zostávalo značné percento farníkov, ktorí žili bez uzatvorenia manželstva. Podľa kanonického práva

[64] V tomto období vyvrcholil podiel nemanželských narodení v českých krajinách. Priemerne dosahovali tieto deti podiel 14 % medzi všetkými živonarodenými deťmi. L. Fialová a kol., *Dějiny obyvatelstva*, s. 174.

[65] Tento výrazný nepomer nezmiernila ani neskoršia legitimácia jednej z nich. ŠA BB, ZCM, *Matricula Baptisatorum 1853–1866*, s. 264.

[66] V druhej polovici 19. storočia sa podiel nemanželských detí na Dolnom Sliezsku podľa výskumu vo farnosti Witków Śląski pohyboval na úrovni až 11,3 %, z čoho 4 percentuálne body tvorili matky vo vdovskom stave. Počty nemanželských narodení kulminovali už v 60. rokoch, kedy tvorili podiel 14 %. Katerzyna ILUK, *Ludność parafii Witków Śląski w latach 1851–1898*. In Śląskie Studia Demograficzne. tom 4. Wrocław 1998, s. 39.

[67] Ioan BOLOVAN – Sorina Paula BOLOVAN, *From Tradition to Modernisation. The Romanian Family in Transylvania in the Modern Era (1850–1918)*. In *Demographic Changes in the Time of Industrialization (1750–1918)*. Cluj-Napoca 2009, s. 156.

sa síce rodilo vysoké percento nemanželských detí, ale pravdepodobne výrazný podiel z nich žil v kompletných rodinách bez uzatvoreného platného sobáša.

Nový detviansky farár, Štefan Pitrof, ktorý podnikol kroky na cirkevné vysporiadanie sa s konkubinárnymi zväzkami a ich nemanželskými deťmi začal priamo znižovať mieru nemanželských detí už na konci 80. rokov 19. storočia. Ich podiel náhle klesol na 7 % a ďalej už výrazne nerástol.^[68] Zastúpenie nemanželských detí postupne stále klesalo až do vypuknutia prvej svetovej vojny. V jej „predvečer“ tvoril podiel detí narodených mimo kompletných rodín okolo 6 %. Nestály čas „veľkej“ vojny prirodzene zvýšil aj počet nemanželských narodení. V roku 1917 sa ich v matrike objavilo až 11,9 % zo všetkých živonarodených detí. Nemanželské narodenia v čase tak veľkých spoločenských zmien ako bola svetová vojna rapídne vzrastali vo väčšine európskych krajín. V západnej časti Rakúsko-Uhorska dosahoval pomer nemanželských narodení takmer hodnoty z 80. rokov 19. storočia, čo je totožné so stavom v detvianskej farnosti. Celkový pomer nemanželských narodení vo všetkých rakúskych krajinách predstavoval až 25 % živonarodených detí.^[69] Po prvej svetovej vojne a podiel nemanželských narodení ustálil a celoslovensky predstavoval 6 až 7 % zo všetkých živonarodených detí.^[70]

Legitimácia detí

Vysoká miera nemanželských narodení bola v matrikách pokrstených detí na Podpoľaní zmierňovaná vlnou legitimovania mnohých nezákonných detí. V týchto zápisoch, kde boli deti pôvodne definované ako nemanželské, bolo spočiatku uvedené len meno matky dieťaťa. V neskoršom období, najčastejšie po uzatvorení manželstva ich biologických rodičov, bol tento nezákonný status zmenený. K menu matky bol dopísaný aj otec dieťaťa, ktorý sa takto právne priznal k svojmu potomkovi. Legitimovanie potomkov bolo v populácii s vyššou mierou nemanželských detí bežnou praxou. Tieto prípady dokazovali, že zvýšené zastúpenie nemanželských narodení nebolo dôsledkom uvoľňujúcich sa mravov

[68] Aj v tomto období sa však objavili výnimky, keď v roku 1897 bolo pokrstených vo farnosti až 70 nemanželských detí, ktoré predstavovali 11,18 % všetkých živonarodených detí.

[69] Extrémne hodnoty nemanželských narodení boli zistené v alpských obciach Gloednitz a Gurktal, kde ich podiel dosahoval dokonca 60 %. Hoci ich zastúpenie bolo tak vysoké, stále boli odsudzovaní paradoxne minoritným okolím a miestami diskriminovaní a šikanovaní. Catherine SUMNALL, *There's no such thing as sin in the Alps. Some reflection on the historical geography of illegitimacy in Carinthia after 1868*. In *Demographic Changes in the Time of Industrialization (1750–1918)*. Cluj-Napoca 2009, s. 198–209; Catherine SUMNALL, *Micro-Geographies of Illegitimacy and Social Change in the Gurk Valley, 1870 to 1960*. In *Families in Europe between the 19th and 21st Centuries*. Cluj-Napoca 2009, s. 259; Catherine SUMNALL, *The Hill Are Alive With The Sound Of Bastards! Illegitimacy and its Reception in the Gurk Valley, Austria, c. 1880 to 1940*. In *Many paths to Happiness?* Amsterdam 2010, s. 570–573.

[70] B. Šprocha – P. Tišliar, *Plodnosť*, s. 70–71.

obyvateľstva, ale išlo o potomkov zo stabilizovaných konkubinátov. Tie vznikali spravidla v období, keď cirkevná alebo úradná moc obmedzovala možnosti uzatvoriť právoplatný sobáš. Potom, ako tieto prekážky pominuli, prišiel čas na dodatočné uzatvorenie sobášov a legitimovanie dovtedy nemanželských detí.^[71]

Pri tomto fenoméne sa teda stretávame aj so základným terminologickým rozlíšením problematiky nemanželských a nelegitímnych, resp. ilegítimných detí. Oba používané termíny nemôžeme stotožňovať a obsahovo prekrývať. Nemanželské deti boli potomkovia, ktorí sa narodili mimo manželstva. Na druhej strane, ich legitimita bola v mnohých prípadoch dočasným javom a prípadným sobášom rodičov boli legitimované. Vo vzťahu k svojej matke neboli ilegítimnými, a hoci by sa nikdy nevydala za ich otca, zostávali jej legitímnymi potomkami a následne aj dedičmi. Otázkou zostávalo, či aj deti z dlhotrvajúcich nemanželských zväzkov boli svojimi súčasníkmi stále označované za nelegitímne, keďže takýto spôsob života bol najmä v 19. storočí značne rozšírený. Mnoho detí bolo síce splodených mimo manželského zväzku a neskôr legitimované sobášom ich rodičov, no napriek tomu zostávali v očiach spoločnosti vnímané ako nemanželské.^[72]

Od roku 1861 sa v matrikách pokrstených stretávame s poznámkami o legitimovaní nemanželských detí. Do konca 19. storočia prebehla silná vlna týchto zmien spoločenského statusu už nielen u novorodencov, ale aj starších detí a vo výnimočných prípadoch aj dospelých osôb. Legitimácie teda prebiehali s rôznym časovým odstupom od narodenia dieťaťa. Išlo o dôsledky už spomínaného silného trendu ukončovania konkubinátov v 90. rokoch 19. storočia.

Počas 40-ročnej etapy (1861–1900) bolo v detvianskej farnosti dodatočne legitimovaných spolu 285 osôb. Z celkového počtu nemanželských detí narodených v týchto štyroch dekádach (1 790) tvorili tieto legitimácie 15,9 %.^[73] Medzi legitimovanými deťmi bolo 154 chlapcov a 131 dievčat. Legitimovanie potomkov prebiehalo postupne, avšak najsilnejší podiel tvorili tie deti, ktorých rodičia uzatvorili manželské zväzky v prvej polovici 90. rokov. Až 14 pôvodne nemanželských detí z roku 1876 bolo neskôr uznaných za manželské. O deväť rokov neskôr bolo takýchto detí až 16. Začiatkom 90. rokov trendy legitimácie detí postupne klesali z dôvodu prebiehajúcej revízie nemanželských zväzkov. V tomto období nové konkubinátne zväzky nevznikali a aj vďaka tomu klesal pomer nemanželských detí.^[74] V mladších matrikách sa s legitimovaním detí opäť stretávame len spo-

[71] Milena LENDEROVÁ – Karel RÝDL, *Radostné dětství? Dítě v Čechách devatenáctého století*. Praha 2006, s. 270.

[72] A. Velková, *Nemanželské děti*, s. 208.

[73] Na dolnom Sliezsku v druhej polovici 19. storočia bolo 13 % nemanželských detí neskôr legitimovaných v západnej časti Habsburskej monarchie 15 %. K. Iluk, *Ludność*, s. 40; M. Lenderová – K. Rýdl, *Radostné dětství?*, s. 270.

[74] V našom výskume žiaľ nemáme kompletnú štatistku koľko nemanželských detí sa rodilo do konkubinátov a tento pomer si vieme predstaviť len odhadom vďaka legitimácii týchto detí.

radicky, napr. v roku 1904 boli legitimovaní len dvaja chlapci a v nasledujúcich štyroch rokoch len dve dievčatá.

Trend legitimovania detí na Podpoľaní pravdepodobne úzko súvisel s činnosťou detvianskeho farára Pitrofa, ktorý sa takto vysporiadaval s rozšíreným konkubinátnym spôsobom života svojich farníkov. Nachádzame súvis medzi poklesom počtu nemanželských detí, a teda aj legitimáciou a so zavedením civilnej matriky v roku 1895. V nej mohli byť zapisovaní obyvatelia nepatriaci do farnosti, ale žijúci v regióne Podpoľania. Ich počet však vzhľadom na silne religiózne obyvateľstvo pravdepodobne nepredstavoval vysoký podiel.

Viacpočetné pôrody

V najstarších cirkevných matrikách nemali viacpočetné narodenia spravidla nijaké osobitné označenie. Od 17. storočia sa stretávame so záznamami dvojičiek, pri ktorých sa v matrike medzi ich krstné mená vsúvala spojka *et*. Pri nejednoznačnom zapisovaní však mohlo ísť aj o deti, ktoré dostali pri krste viacero mien. Dvojičky teda jednoznačne označovala spomínaná spojka, či už od 18. storočia častejšie vyskytujúce sa označenie *gemini* resp. *gemelli*.^[75] Označenie narodenia dvojičiek bolo často krát zreteľné aj z udelenia krstných mien novorodencom. Deti najčastejšie dostávali mená podľa svätcov, ktorí mali v deň ich narodenia, či v nejaký blízky deň, cirkevný sviatok. Pri narodeniach dvojičiek sa táto prax zvyčajne neprejavovala, hoci výber ich mien sa často spájal s cirkevnými sviatkami. Mená dvojičiek sa najčastejšie vyberali podľa svätcov a biblických hrdinov, ktoré spolu súviseli. Pri zmiešaných pároch dvojičiek boli jednoznačne najčastejšie krstené deti menami *Adam* a *Eva*. V niektorých lokalitách táto kombinácia mien dosahovala polovičný podiel všetkých dvojičiek zmiešaného pohlavia.^[76]

V detvianskyh matrikách sa stretávame s prípadmi, kedy tieto najstaršie biblické mená dostávali aj trojičky. Adam, Eva a Martin sa narodili 27. júla 1806 rodičom Jánovi a Kataríne Lalikovcom a o 92 rokov neskôr sa narodili tiež Adam, Eva a ich mŕtvorodený brat.^[77] Pri dvojičkách – chlapcoch sa často objavovali bratia pokrstení ako *Peter* a *Pavol*, *Ján* a *Jakub* či *Filip* a *Jakub*. Veľmi často sa objavovalo meno *Adam* v kombinácii s iným menom. Medzi dvojičkami – dievčatami

V rumunských katolíckych farnostiach sa v druhej polovici 19. storočia rodilo približne 5 % nemanželských detí do konkubinátnych zväzkov, z toho asi polovica bola neskôr legitimovaná. J. Kok, *Family Systems*, s. 25.

[75] Radek LIPOVSKI, *Lidé poddanských měst Frýdku a Místku na sklonku tradiční společnosti (1700 – 1850)*. Ostrava 2013, s. 135.

[76] Vo farnosti Rabča dostalo túto kombináciu mien 38 párov, z celkového počtu 79 párov, zmiešaných dvojičiek. J. Strišková, *Demografický vývin*, s. 31.

[77] ŠA BB, ZCM, *Matricula Baptisatorum 1792–1825*, s. 234; DA BB, DCM, *Matricula Baptisatorum 1898*, č. z. 209–211.

sme v matrikách našli *Máriu a Magdalénu, Máriu a Teréziu* a mnoho mien v kombinácii s menom *Eva*. Niektoré výskumy uvádzajú, že dvojčičky sa rodili častejšie ženám už v zreľšom veku okolo 37 až 38 rokov.^[78]

Viacpočetné narodenia na Podpoľaní tvorili nezanedbateľnú časť v prirodzenom pohybe obyvateľstva. Za 140 rokov sa narodilo v detvianskej farnosti spolu 786 párov dvojčičiek, z ktorých sme aspoň jedno dieťa klasifikovali ako živonarodené (Tab. 2). Tento počet viacpočetných narodení mohol byť ešte vyšší, ale vyskytlo sa viacero prípadov, kedy sa obe deti narodili mŕtve, resp. umreli pri pôrode, a tak ich nebolo možné zaradiť medzi živonarodené deti.^[79]

Narodenia dvojčičiek tvorili v detvianskej farnosti podiel 1,36 % zo všetkých pôrodov živonarodených detí. Celkový pomer týchto narodení tvoril nižšie zastúpenie ako výskumy z iných regiónov Slovenska. Vo farnostiach Rabča a v Lúčkach sa podiel narodených dvojčičiek v 18. a 19. storočí pohyboval medzi 2,18 % až 2,46 %. Vyšší pomer sa objavil vo farnosti Turičky a Lukáčovce – do 3,28 %.^[80] V dubnickej farnosti tvorili narodenia dvojčičiek v 19. storočí od 2,09 % do 2,29 % všetkých pôrodov.^[81] Ostatné výskumy však ukazujú, že podiel narodení dvojčičiek sa pohybuje približne v hodnotách okolo 1,9 % zo všetkých narodení. Vo výskumoch poľských oblastí Dolného Sliezska sa pomer dvojčičiek pohyboval v hodnotách od 1,3 % do 2,2 %.^[82]

Na Podpoľaní v 80. rokoch 18. storočia tvorili narodenia dvojčičiek 1,6 % zo všetkých pôrodov, avšak v nasledujúcom období tento podiel klesol. Výraznejšie vzrástol v druhej dekáde 19. storočia na 1,74 % a následne pomer viaccrakých detí medzi živonarodenými klesal. Zaujímavé je sledovať postupný pokles pomeru narodených detí z viaccrakých narodení od 80. rokov 19. storočia do konca sledovaného obdobia. Príčinou je dôslednejšia evidencia mŕtvorodených detí, ktorá počet týchto detí štatisticky znižovala. Na Podpoľaní pripadalo jedno narodenie dvojčičiek na 74 klasických pôrodov. V druhom desaťročí 19. storočia bol tento pomer dokonca 1:58.

[78] J. Spychała, *Urodzenia*, s. 19.

[79] Takýto prípad napríklad z roku 1886, kedy sa chlapec z dvojčičiek narodil mŕtvy a jeho sestra Mária umrela tiež, po 18 dňoch života. ŠA BB, ZCM, *Matricula Baptisatorum 1880–1886*, s. 174.

[80] J. Golian, *Historicko-demografická*, s. 94, 96; J. Strišková, *Demografický vývin*, s. 30; S. Zemková, *Demografický vývoj*, s. 24.

[81] L. Bernát, *Obyvateľstvo dubnickej*, s. 42; 53.

[82] J. Spychała, *Urodzenia*, s. 19; D. Daszkiewicz-Ordylowska, *Urodzenia*, s. 29; Pelagia KWAPU-LIŃSKA, *Urodzenia w parafii Kochłowieckiej w latach 1801–1900*. In *Śląskie Studia Demograficzne 2, Urodzenia*. 1995, s. 37.

TABULKA Č. 2. ABSOLÚTNE POČTY DVOJČIAT A ICH POMER NA CELKOVOM POČTE PÔRODOV VO FARNOSTI DETVA V ROKOCH 1781–1920

Roky	Kombinácie dvojčiat			Trojičky (ch+d)	Podiel z celkového počtu pôrodov (%)
	chlapci	chlapec a dievča	dievčatá		
1781–1790	10	14	17		1,60
1791–1800	8	14	11		1,29
1801–1810	12	18	8	2+1	1,40
1811–1820	13	20	19	0+3, 0+3	1,74
1821–1830	12	14	14	3+0	1,14
1831–1840	19	23	16	3+0	1,51
1841–1850	13	21	20		1,35
1851–1860	23	22	13		1,48
1861–1870	20	25	22	0+3	1,50
1871–1880	27	29	21	1+2, 1+2	1,51
1881–1890	20	28	20	2+1, 3+0	1,28
1891–1900	24	25	30	2+1	1,37
1901–1910	22	27	21	3+0	1,14
1911–1920	11	24	16		1,04

Zdroj: Cirkevné matriky farnosti Detva.

Index maskulinity pri viacpočetných narodeniach spravidla vykazuje iné hodnoty ako pri zvyčajných narodeniach. Zvyčajná hodnota 104–107 nemôže byť dosiahnutá z jednoduchého dôvodu, lebo spravidla narodenia dvojčiek tvoria príliš malú skupinu na vyvodenie štatisticky nezaťažených výsledkov. V detvianskej farnosti sa chlapcov – dvojčiek narodilo spolu 234 párov a dievčat 248, zmiešaných párov bolo 304. Medzi dvojčkami sa teda narodilo viac dievčat a index maskulinity dosiahol hodnotu 94,8. Ukazovateľ pomeru zastúpenia pohlaví v populácii aj v iných slovenských farnostiach kolísal od 80,8 (Rabča) až po 110,4 (Turičky). Výnimku tvorila farnosť Lukáčovce, kde bol rozdiel zastúpenia oboch pohlaví minimálny a tvoril ho len jeden pár dvojčiek.^[83] Na území dnešného Poľska sa stretávame až s extrémnymi hodnotami indexu maskulinity – do 134,3 čo spôsobila malá výskumná vzorka, z ktorej výsledky skreslili celkový obraz.^[84]

[83] Ján GOLIAN, *Narodenie dvojčiek, požehnanie či utrpenie?* In *AntropoWebzin* 8, 2012, č. 3, s. 99.

[84] J. Spychała, *Urodzenia*, s. 19; D. Daszkiewicz-Ordyłowska, *Urodzenia*, s. 29; P. Kwapulińska, *Urodzenia*, s. 37

Na Podpoľaní boli pomerne časté pôrody trojičiek. Počas skúmaného obdobia sa detvianskym ženám podarilo priviesť na svet pri jednom pôrode *trimelli* až 12 krát. Index maskulinity týchto narodení predstavoval hodnotu 125. Takto narodené deti sme zarátali k deťom narodených z viacrakových pôrodov. Štatisticky podložené genetické výskumy hovoria, že jedno narodenie trojičiek pripadá na 80², teda 6 400 pôrodov, čo predstavuje 0,016 % zo všetkých narodení.^[85] V detvianskej farnosti sa takto narodilo 12 trojíc detí z celkového počtu 57 759 pôrodov, čo predstavuje 0,021 %, táto hodnota potvrdzuje relevantnú úroveň narodení trojičiek.

Pri výbere mien pre trojičky sa v detvianskej farnosti vyskytol zaujímavý prípad, kedy dva prípady narodených trojičiek s rozdielom 11 rokov dostali rovnaké mená. Synovia *Adam*, *Ondrej* a *Ján* sa narodili 7. mája 1829 rodičom Matejovi a Kataríne Roikovcom a následne rovnako pokrstených synov porodila Anna Balassová svojmu manželovi Matejovi 30. novembra 1840.^[86]

Pôrody pohrobkov

V matrikách pokrstených sa stretávame s prípadmi narodených detí, ktoré prišli na svet po smrti svojho otca. Do týchto okolností narodené deti pocítili ťažkosť života už vo svojom prenataálnom vývoji, keď sa ich matka zvyčajne trápila a strachovala, čo bude s ňou a s jej dieťaťom. Po smrti otca, živiteľa rodiny, sa tehotná matka dostávala do veľmi ťažkej situácie. V rodinách východoeurópskeho typu, matka spravidla nežila na hospodárstve sama, teda jej zosnulý manžel nebol jediný živiteľ. V tomto prípade neprinášala takáto situácia také hrozivé následky ako tomu bolo na západe Európy. V západoeurópskom type rodiny v prípade smrti živiteľa nezostávalo nič iné, len sa rýchlo opätovne vydať, alebo svoju usadlosť narýchlo prenajať alebo predať. Ani predajom sa však problém neriešil. Tehotná žena, často so svojimi ďalšími deťmi potrebovala i naďalej svoj domov a živobytie.

V matrikách farnosti Detva sa deti označované ako *posthumus* resp. *posthuma* objavovali kontinuálne v celom období, ktoré skúmame. Za 140 rokov sa do neúplnej rodiny narodilo spolu 38 detí, z nich bolo 18 chlapcov a 20 dievčat. Celkovo tieto narodenia tvorili 0,06 %. Detvianske polosiroty boli privádzané na svet častejšie v spoločensky náročných obdobiach, kedy obyvateľstvo čelilo vážnym situáciám. Dva prípady narodenia detí, ktorých otcovia už neboli medzi živými, sme zaznamenali v roku 1828 a ďalšie dva v roku 1832. V prvom spomínanom roku sa dokonca chlapci Matej a Martin narodili v priebehu štyroch dní (20. a 24. februára) a okrem týchto okolností mali spoločné aj priezvisko, Luptak. Matejov otec, Matúš, umrel ako 30-ročný 18. decembra 1827, kedy jeho

[85] P. Kwapulińska, *Urodzenia*, s. 37.

[86] ŠA BB, ZCM, *Matricula Baptisatorum 1826–1842*, s. 62; s. 278.

manželka bola v siedmom mesiaci tehotenstva.^[87] O úmrtí Martinovho otca Martina Luptaka matrika pochovaných mlčí. Druhý spomínaný rok interpretujeme v optike zvýšenej úmrtnosti v dôsledku prvej cholerovej epidémie z roku 1831. Martin, syn zosnulého Samuela Majerskeho, sa narodil 17. januára 1832 a je teda vysoko pravdepodobné, že smrť jeho otca mala na svedomí cholera. Druhý chlapec Juraj Dedos, syn Márie Fekiacsovej, sa narodil až 11. septembra 1832 a s vysokou pravdepodobnosťou možno povedať, že jeho otec nebol obeťou cholery. Juraj totiž bol splodený začiatkom kalendárneho roka, kedy si už cholera nevyberala svoje obeť. O pohreboch oboch otcov sa matrika pochovaných nezmieňuje.

V roku 1851 sa narodil Jozef Juracska, ktorý dostal meno na pamiatku svojho zosnulého otca, učiteľa z lazú Piešť. Dorota, dievčenským menom Adamszká, priviedla na svet svojho syna na sviatok sv. Valentína. Jozef Juracska starší umrel ako 41-ročný 27. septembra 1850, kedy bola jeho manželka vo štvrtom mesiaci tehotenstva.^[88] Následne, 29. mája toho istého roku, sa ako polosirota narodila Mária Gaboriková. Dcére zosnulého Matúša a Márie, pochádzajúcich z časti Kriváň, uplynulo šesť mesiacov od svojho počatia, keď jej otec, ako 38-ročný, 27. februára nečakane umrel.^[89] V rokoch 1891–1895 prišlo na svet v detvianskej farnosti spolu až 9 detí, ktorých narodenia sa ich otcovia nedožili. Z nich dvaja chlapci a jedno dievča sa narodili v roku 1894. Vilhelm Krkoska, syn zosnulého 42-ročného Jozefa a Anny rod. Kucbelovej, sa narodil 24. januára, dva mesiace po smrti svojho otca.^[90] O štyri mesiace neskôr, 22. mája, priviedla na svet syna Anna rod. Stieranková z Krivca. Jej potomok dostal meno po 31-ročnom nebohom otcovi Pavlovi Luptakovi Človekovi, ktorý umrel 13. februára na tuberkulózu.^[91] V závere roka, 26. novembra, sa narodila Margaréta Ostrihonová, ktorej sa nedožil jej 36-ročný otec Matúš. Bolesť jeho manželky Márie sa po manželovej smrti 17. augusta narodením potomka nezahojila, totižto aj jej dcéra po siedmych dňoch života umrela.^[92]

Sezónny priebeh pôrodnosti

Sezónnosť narodení ukazuje nakoľko skúmaná populácia dodržiavala cirkevné nariadenia a odporúčania o sexuálnej zdržanlivosti v období adventu a veľkého pôstu. V prípade obmedzovania plodnosti v mesiaci december, cez advent, by sme mali očakávať pokles počtu narodených v septembri, čo sa však na Podpoľaní

[87] ŠA BB, ZCM, *Matricula Defunctorum 1826–1842*, s. 26.

[88] ŠA BB, ZCM, *Matricula Defunctorum 1843–1852*, s. 231.

[89] Tamže, s. 243.

[90] ŠA BB, ZCM, *Matricula Defunctorum 1890–1894*, s. 169.

[91] Tamže, s. 178.

[92] ŠA BB, ZCM, *Matricula Baptisatorum 1893–1897*, s. 138.

nepotvrdilo. Ak by sa veriaci detvianskej farnosti vo veľkom pôste zriekli manželského života, pokles počtu narodených sa mal prejavíť v mesiacoch december a január. Matriky pokrstených nám však potvrdili presne opačný trend. S kontrastnou situáciou sa poľskí historickí demografi stretli napr. vo farnosti Strzelce Opolskie, kde cirkevné odporúčania boli viac-menej dodržiavané.^[93] Nižší počet splodených detí v prvých troch mesiacoch roka bol ešte v 18. storočí podľa Josefa Grulichá tiež dôsledkom klimatických podmienok, ktoré do veľkej miery ovplyvňovali život najmä vidieckeho obyvateľstva. Populácie trpiace na nepríjemnú a dlhú zimu boli v tomto období napádané chorobami a zvýšenou úmrtnosťou, čím sa prirodzene ich plodnosť znižovala.^[94]

V detvianskej farnosti pripadal najväčší počet narodených na prelom kalendárnych rokov, ktorý bol viditeľný od novembra až do februára (Graf 3).^[95] V tomto čase narodené deti boli počaté v jarných mesiacoch – od marca do júna. Táto skutočnosť bola ovplyvnená fašiangovým obdobím, kedy sa pred začatím pôstu kumuloval počet uzatvorených manželstiev. V protogamných zväzkoch boli deti počaté najčastejšie v prvých mesiacoch po uzatvorení sobáša. Uvádzané tendencie boli umocňované aj zvýšenou jarnou sexuálnou aktivitou spôsobovanou najmä teplejším počasím. V druhej a tretej dekáde 19. storočia sa táto tendencia ešte zintenzívňovala, kedy januárové narodenia predstavovali až desatinu zo všetkých. V sezónnosti narodení by sme mohli nájsť sčasti tiež odpoveď na nesúmernú sezónnosť uzatvárania manželstiev na Podpoľaní, kedy sa v priebehu 19. storočia novembrové zväzky vyšplhali miestami až na 75% podiel.^[96] Výsledok tohto nerovnomerného praktizovania možno hľadať v sezónnosti narodení. Matriky pokrstených nám však tento fenomén nereflektujú, keďže mesiace august / september až október / november, kedy by sa dali očakávať deti z týchto manželstiev, predstavovali najmenší podiel v sezónnosti narodení.

Príčinu možno hľadať azda v spoločnom menovateľovi, ktorým bol vrchol roľníckych prác na poliach, kedy sa zbierala úroda. V tomto náročnom období zákonite klesala aj šanca na počatie dieťaťa. V 40. rokoch 19. storočia podčiarkoval nevýrazné zastúpenie narodení v týchto mesiacoch ešte menší počet v auguste, kedy sa narodila iba 1/20 zo všetkých detí. Vidíme, že na plodnosť obyvateľstva výraznejšie vplývala ľudská prirodzenosť, ako predpisy cirkevnej disciplíny.

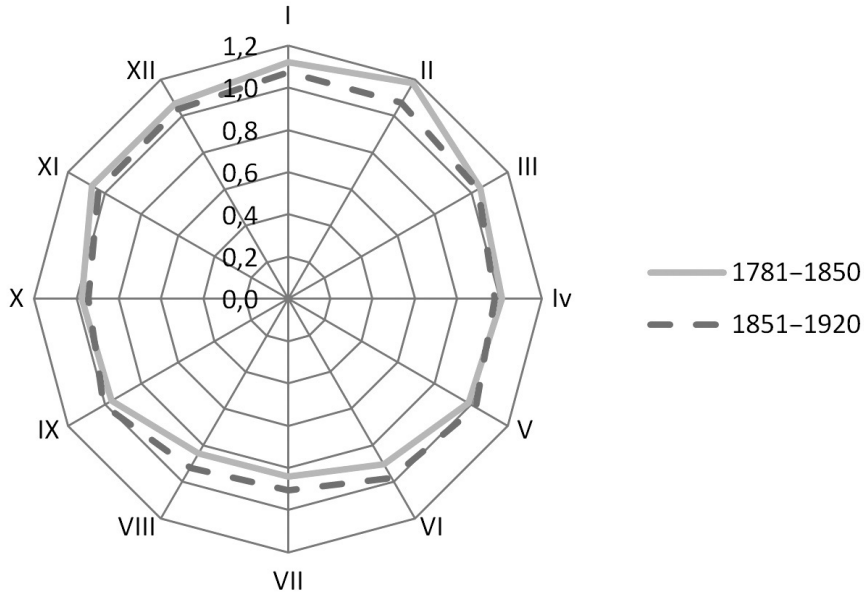
[93] J. Sychała, *Urodzenia*, s. 9.

[94] J. Grulich, *Populační vývoj*, s. 153.

[95] Najčastejšie narodenia na prelome kalendárnych rokov sa objavovali na oboch stranách Hajnalovej línie. V týchto mesiacoch sa najviac detí rodilo aj vo farnosti Dubnica nad Váhom, Lúčky, Turičky a na druhej strane aj v sliezskej farnosti Kochłowice. L. Bernát, *Obyvatelstvo dubnickej*, s. 41; 52; J. Golian, *Historicko-demografická*, s. 36–37; P. Kwapulińska, *Urodzenia*, s. 38–39.

[96] Problematika je predstavená v texte: J. Golian, *Vývoj sobášnosti*, s. 84–85.

GRAF Č. 3. SEZÓNNOŠŤ NARODENÍ VO FARNOSTI DETVA V ROKOCH 1781–1850 A 1851–1920 (PRIEMER NA JEDEN DEŇ AKTUÁLNEHO MESIACA)

Zdroj: Cirkevné matriky farnosti Detva.

Minimá v počte narodených sme zistili v letných mesiacoch, hlavne júl a august.^[97] Deti narodené v týchto mesiacoch boli počaté v októbri a novembri.^[98] Rozsiahlejšie výskumy dokazujú, že sezónnosť narodení mala v jednotlivých obdobiach dynamický priebeh. V 17. storočí sa najviac detí rodilo v mesiacoch február a marec, ku ktorým sa frekvenčne pridávali augustové a októbrové narodenia. V priebehu 18. storočia sa podiel skorých letných narodení presunul na marec a apríl, z ktorých v polovici nasledujúceho storočia dominoval už štvrtý mesiac v roku. Medzitým sa narodenia v letných mesiacoch vytrácali a ich dominancia úplne zanikla.^[99]

[97] Podobné výsledky v rovnakých mesiacoch sa s najnižšou frekvenciou narodení stretávame v letných mesiacoch aj v iných roľníckych oblastiach stredného Slovenska, v katolíckej farnosti Lúčky a v evanjelickej farnosti Turičky. J. Golian, *Historicko-demografická*, s. 36–37.

[98] Pre porovnanie v západoeurópskom type rodiny, vo farnosti Witków Śląski v rokoch 1851–1898 jarno-letné mesiace máj až september predstavovali najsilnejšie vlny počtu narodení. Je to absolútny opak v trendoch nie len detvianskej populácie, ale i ďalších komparovaných výskumov. K. Iluk, *Ludnosť*, s. 31–32.

[99] Ludmila FIALOVÁ, *Sezónnosť demografických událostí v českých zemích v 17. až 20. storočí*. Demografie 37, č. 1, 1995, s. 11.

Záver

Na počty narodených a hrubú mieru natality pôsobili v detvianskej farnosti i exogénne činitele. V súvislosti s týmito premenami boli do veľkej miery počty narodených vo farnosti ovplyvňované tiež zmenami v sobášnosti a v počtoch uzatvorených manželstiev. Počty narodených v prvom štvrtstoročí skúmaného obdobia vzrastali len veľmi pozvoľne. Hospodársky úpadok krajiny v prvej dekáde 19. storočia nedovoľoval výraznejší nárast populácie. Ani v ďalšom období počty narodených výraznejšie nerástli. Tento jav súvisel s ekonomickým úpadkom celej krajiny, čo malo neraz za následok odchod mladého obyvateľstva z regiónu. Masívny odchod z Podpoľania sme zaznamenali v polovici 40. rokov 19. storočia, za ktorým stála neúroda a hladomor. V matrikách pokrstených sa tento jav zvýraznil nižším počtom narodených detí. Z tohto populačne upadajúceho obdobia sa obyvateľstvo konsolidovalo až takmer do polovice 60. rokov, kedy začali opäť narastať počty narodených. Vzrastajúci počet narodených zastavila až prvá svetová vojna, ktorá zmenila existujúci spôsob demografického správania sa.

Prípady nemanželských detí na Podpoľaní sa častejšie objavovali až začiatkom 19. storočia. Do polovice 50. rokov sa ich podiel medzi všetkými živonarodenými deťmi pohyboval okolo 3 %. Výrazné zmeny nastali v 60. až 80. rokoch 19. storočia, kedy nemanželské deti tvorili v niektorých obdobiach až nad 12 %. Tento vysoký podiel úzko súvisel s rozšíreným trendom konkubinálnych zväzkov, z ktorých deti boli nelegitímne. Miera nemanželských narodení potvrdzuje, že na Podpoľaní bol tento spôsob života tolerovaný. Zásahmi cirkevnej hierarchie sa tieto zväzky dodatočne legitimovali a tým sa znížil aj podiel nemanželských detí na 6 až 7 %. Zo všetkých nemanželských narodení sa legitímácie dočkalo 15,9 % detí.

V detvianskej farnosti sa v 140-ročnej epizóde celkovo narodilo takmer osemsto párov dvojčiek a dvanásť prípadov trojičiek. Narodenia dvojčiek predstavovali 1,36% podiel zo všetkých pôrodov. Medzi týmito pôrodmi mierne prevládali dievčenské narodenia (index maskulinity 94,8), ktoré potvrdili, že v tomto ukazovateli väčšiu váhu mali genetické a „prírodné“ zákonitosti, ako väčšinové, štatistické. V matrike pokrstených sme sa stretávali i s prípadmi, kedy sa narodenia detí nedožili ich otcovia. Pohrobkovia sa rodili častejšie v spoločensky nestabilnejších rokoch (napr. začiatok 30. rokov poznačených cholerovou epidémiou). Až deväť takýchto narodení sme zaznamenali v prvej polovici 90. rokov 19. storočia bez toho, že by za nimi stála vlna epidemiologického ochorenia, ktorá by spôsobila úmrtia ich otcov. Sezónnosť narodení nielen v detvianskej farnosti bola do vysokej miery ovplyvňovaná sezónnymi pohybmi sobášnosti v mikroregióne. Uzatvárané sobáše pred pôstom do značnej miery ovplyvňovali zvyšujúce sa podiely narodených na začiatku kalendárneho roka. Najmenej detí sa rodilo v letných mesiacoch júl až august. Tieto boli splodené v mesiacoch október a november, kedy vrcholila sezónna práca na poliach. Výrazný vplyv odporúčaní sexuálnej zdržanlivosti v mesiacoch pôstu sme podľa sezónnosti narodení v detvianskej farnosti nezaznamenali.

Analýza krstných matrík detvianskej farnosti potvrdila predpokladané zmeny a náznaky prichádzajúceho demografického prechodu v spoločnosti strednej Európy v závere 19. storočia. Do veľkej miery prekvapil podiel nemanželských narodení vo farnosti a následný trend legitimovania niektorých týchto detí. Tento výskumný problém nám otvára dvere k hlbšej analýze narodení v slovenskej spoločnosti 19. storočia.

SUMMARY

The article resumes the analyze of birth church registers in the Detva's Roman Catholic parish, in central Slovakia, in the years 1781 – 1920. The Detva's population was analyzed on the basis of records from the parish registers. In the parish lived about 4 000 people on the end 18th century. During the all analyzed period grew the number of population to over 15 000 parishioners before the First World War. In 140 years period were in Detva over 58 000 baptisms, which were the subject of our research. The article deals the crude birth rate, non-marital fertility and their legalizations, multiple births, posthumously births and seasonality of these phenomena. The analyse reveals the consequences of social factors on population changes in Middle-Slovak society. The demographic behavior of the population reflects endogenous and exogenous factors that stemmed in the Hungarian or all Europe.

In Detva's parish we still watching the increase the number of births and increasing of crude birth rate. The short break of this phenomenon was appeared in 40s and 50s of the 19th century, when the parish was emigrated around 1 000 inhabitants. In the second half of „long“ century is observable the decline of crude birth rate. The people were born less children, under the influence of later concluding marriage. In the catholic parish was shock a high non-marital fertility especially from 60s to 80s of the 19th century. This was o consequence the high number of concubinages in Detva's parish. Upon arrival of the new priest in the late 80s of the 19th century were these children by catholic marriage their parents retrospectively legalized. In Detva appeared also cases of children born which fathers were dead already. Posthumous children were born more often in socially non-stable period (eg. the beginning of 30s of the 19th century was affected by cholera epidemics).

The most similar parallels with the Middle-Slovak (Detva's parish) population we found by the historical populations of present-day Hungary, Romania and Albania. Common successions and social system, similar to common law, relatives identical employment structure and political developments in Kingdom of Hungary formed the features in common east-part Austro-Hungarian empire. Compared to Cisleithanian part, for example in Bohemia, Moravia, Silesia and Austria, we find significant differences in population behavior that are close to the western European type of family stratification according to the concept of European marriage pattern from John Hajnal.

PRÍLOHA 1. POČTY ŽIVONARODENÝCH DETÍ PODĽA POHLAVIA A LEGITIMITY
VO FARNOSTI DETVA V ROKOCH 1781–1920

Rok	Chlapci	Dievčatá	Súčet	Z toho nemanželské deti		
				chl.	d.	sp.
1781	125	126	251	0	0	0
1782	120	147	267	0	2	2
1783	119	133	252	1	0	1
1784	150	138	288	0	0	0
1785	141	128	269	0	0	0
1786	147	129	276	1	0	1
1787	127	122	249	1	1	2
1788	125	141	266	0	0	0
1789	104	108	212	0	0	0
1790	143	126	269	0	0	0
1791	123	101	224	1	0	1
1792	148	109	257	0	0	0
1793	131	124	255	0	0	0
1794	130	147	277	2	1	3
1795	113	124	237	2	3	5
1796	144	139	283	3	1	4
1797	141	125	266	2	0	2
1798	129	136	265	3	1	4
1799	139	119	258	3	1	4
1800	139	127	266	0	1	1
1801	147	147	294	0	2	2
1802	134	148	282	2	2	4
1803	137	122	259	1	6	7
1804	148	168	316	1	1	2
1805	142	131	273	3	3	6
1806	126	122	248	2	1	3
1807	132	128	260	1	2	3
1808	117	157	274	5	2	7
1809	141	154	295	0	3	3
1810	141	114	255	0	2	2
1811	138	152	290	3	3	6
1812	139	147	286	2	2	4
1813	158	146	304	0	4	4

Rok	Chlapci	Dievčatá	Súčet	Z toho nemanželské deti		
				chl.	d.	sp.
1814	173	134	307	2	4	6
1815	155	137	292	6	2	8
1816	158	158	316	4	5	9
1817	129	132	261	1	3	4
1818	172	166	338	5	3	8
1819	177	156	333	8	4	12
1820	136	175	311	9	6	15
1821	185	182	367	6	6	12
1822	172	166	338	7	6	13
1823	171	125	296	4	3	7
1824	204	197	401	4	5	9
1825	164	145	309	13	2	15
1826	185	200	385	7	2	9
1827	186	180	366	2	5	7
1828	156	173	329	3	7	10
1829	192	161	353	5	3	8
1830	194	200	394	8	6	14
1831	165	152	317	7	6	13
1832	215	216	431	3	5	8
1833	220	171	391	5	3	8
1834	170	213	383	5	3	8
1835	192	169	361	3	5	8
1836	207	199	406	4	8	12
1837	231	199	430	8	2	10
1838	212	206	418	5	5	10
1839	176	177	353	1	2	3
1840	199	203	402	3	8	11
1841	240	202	442	9	5	14
1842	218	191	409	8	10	18
1843	227	222	449	3	3	6
1844	228	219	447	3	9	12
1845	238	218	456	7	5	12
1846	192	199	391	6	4	10

Rok	Chlapci	Děvčata	Súčet	Z toho nemanželské děti		
				chl.	d.	sp.
1847	152	137	289	6	1	7
1848	159	146	305	2	1	3
1849	246	230	476	11	8	19
1850	195	188	383	6	12	18
1851	226	199	425	8	6	14
1852	199	177	376	6	5	11
1853	213	184	397	13	10	23
1854	147	148	295	2	4	6
1855	195	182	377	5	8	13
1856	201	217	418	6	6	12
1857	229	212	441	9	12	21
1858	206	214	420	15	10	25
1859	216	225	441	13	10	23
1860	193	204	397	16	16	32
1861	174	180	354	15	13	28
1862	195	215	410	14	12	26
1863	217	255	472	8	22	30
1864	205	231	436	17	27	44
1865	206	250	456	14	20	34
1866	234	223	457	23	26	49
1867	210	215	425	20	22	42
1868	225	259	484	14	22	36
1869	267	238	505	24	12	36
1870	253	272	525	24	24	48
1871	252	277	529	25	21	46
1872	311	264	575	29	29	58
1873	255	275	530	18	28	46
1874	242	256	498	19	22	41
1875	238	231	469	21	18	39
1876	284	280	564	31	27	58
1877	221	243	464	26	23	49
1878	237	247	484	26	33	59
1879	307	281	588	34	35	69

Rok	Chlapci	Děvčata	Súčet	Z toho nemanželské děti		
				chl.	d.	sp.
1880	219	256	475	27	18	45
1881	264	257	521	21	27	48
1882	289	280	569	34	21	55
1883	247	235	482	33	29	62
1884	259	292	551	20	29	49
1885	255	259	514	32	23	55
1886	298	272	570	28	22	50
1887	269	269	538	22	30	52
1888	262	249	511	23	14	37
1889	274	275	549	21	21	42
1890	296	278	574	15	20	35
1891	278	271	549	22	16	38
1892	259	256	515	20	18	38
1893	294	317	611	26	18	44
1894	323	301	624	20	25	45
1895	310	258	568	26	15	41
1896	312	337	649	22	25	47
1897	327	299	626	34	36	70
1898	272	231	503	7	13	20
1899	282	328	610	19	27	46
1900	295	316	611	15	18	33
1901	301	279	580	17	25	42
1902	337	332	669	25	18	43
1903	328	280	608	20	13	33
1904	311	314	625	24	17	41
1905	258	310	568	10	23	33
1906	304	328	632	24	21	45
1907	319	297	616	25	24	49
1908	330	339	669	21	25	46
1909	296	347	643	16	29	45
1910	299	310	609	14	18	32
1911	308	286	594	22	14	36
1912	342	298	640	24	23	47

Rok	Chlapci	Děvčata	Súčet	Z toho nemanželské děti		
				chl.	d.	sp.
1913	303	306	609	10	10	20
1914	361	347	708	18	15	33
1915	236	200	436	9	9	18
1916	142	173	315	8	12	20
1917	125	144	269	15	17	32
1918	140	137	277	12	9	21
1919	284	275	559	15	15	30
1920	280	255	535	18	25	43
Súčet	29475	29076	58551	1567	1568	3132

HISTORICKÁ POPULAČNÍ DATA 1921–2011 V PROSTŘEDÍ GEOGRAFICKÝCH INFORMAČNÍCH SYSTÉMŮ

Martin Ouředníček – Lucie Pospíšilová – Jana Jíchová

Historical population data in Geographic Information System environment
1921–2011

Abstract: The article describes the main applied results of a four-year research project supported by the Czech Ministry of Culture, which has been realised in cooperation of geographers, demographers, historians and cartographers. The main objective of the conducted research was to enable cartographic visualisation of historical population data in Geographic Information System environment. The article offers a description of the main research outputs of the project, which were focused on the development of demographic, social and ethnic structure in Prague and Czechia during the 20th century, to specific audience of historical demographers.

Historická demografie, 2016, 40:2:257–280

Key words: historical population data; population census; GIS; cartography; boundaries

Contact: Doc. RNDr. Martin Ouředníček, Ph.D.; RNDr. Lucie Pospíšilová, Ph.D.; RNDr. Jana Jíchová, Ph.D. Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Urbánní a regionální laboratoř, Albertov 6, Praha 2 – Nové Město, 128 43; slamak@natur.cuni.cz; lucie.pospisilova@natur.cuni.cz; jana.jichova@natur.cuni.cz

1. Úvod

Současný sociálně-vědní výzkum je stále více propojen s vývojem moderních technologií, které otvírají nové směry poznání a nabízejí také nové metodické postupy při zpracování, analýze i interpretaci tradičních dat. Jednou z nejprogressivnějších technologií v geografii a souvisejících vědních disciplínách je zavedení a rychlé zdokonalování práce s digitálními daty, jejich počítačové zpracování a následná kartografická vizualizace. V tomto ohledu hrají důležitou roli geografické informační systémy, které jsou v současnosti významným nástrojem správy, analýzy i kartografické prezentace různých typů dat vztahujících se k území. Geografické informační systémy (zkráceně GIS) mimo jiné umožňují efektivní tvorbu tematických map různého geografického měřítka s relativně nízkými nároky na vybavení i odbornost zpracovatele. To do značné míry ovlivnilo i rozšíření digitální kartografie nejen v akademické sféře, ale také ve veřejné správě, cestovním ruchu, dopravě a médiích.

Je proto do značné míry překvapivé, že většina map s historickou tematikou v Česku dodnes vzniká mimo prostředí GIS. Celé publikace obsahující historické mapy (často i nazývané jako „atlasy“) jsou založeny na mapách-obrázcích bez propojení na datovou základnu a také s využitím nepřesných nebo dokonce chybných

hranic, které neodpovídají historické realitě zobrazovaných jevů nebo událostí. Je zajímavé, že například autoři Atlasu Republiky Československé^[1] využili pro některé jevy a ukazatele založené na výsledcích populačního cenzu z roku 1930 administrativní hranice z roku 1920. To je jistě akceptovatelné pro období před druhou světovou válkou, kdy byly technologické možnosti vytváření prostorových dat omezené, ale nikoliv v současnosti. Tak se zrodila na první pohled jednoduchá myšlenka vytvořit prostorové vrstvy, které by umožnily vytvářet tematické mapy s obsahem historických populačních jevů a procesů v prostředí GIS. Následně byl zpracován návrh výzkumného projektu „Zpřístupnění historických prostorových a statistických dat v prostředí GIS“. Projekt podpořilo v rámci programu aplikovaného výzkumu a vývoje národní a kulturní identity (NAKI) Ministerstvo kultury České republiky a byl řešen v letech 2012–2015 na Přírodovědecké fakultě Univerzity Karlovy v Praze. V rámci projektu bylo naší ambicí vytvořit nejprve přesné hranice státního území, různých variant historických hranic krajů a okresů na území dnešního Česka a hranic obvodů a katastrálních území Prahy, které by odpovídaly rozhodným okamžikům všech sčítání lidu (včetně poválečných soupisů obyvatelstva) konaných v letech 1921–2011. Takto vzniklé hranice lze následně využít k retrospektivnímu srovnání vybraných populačních dat v deseti časových řezech sčítání. I když se zdá vytvoření takových mapových vrstev jako snadný a rychle zvládnutelný úkol, zkušenosti z přípravy GISových vrstev hovoří o mimořádné složitosti vytyčeného cíle a zejména nutnosti spolupráce předních odborníků různých profesí. Ačkoliv jádro řešitelského kolektivu tvořili sociální geografové, celý průběh řešení projektu byl charakteristický spoluprací multidisciplinárního týmu tvořeného geografy, sociology, demografy, kartografy, historiky, statistiky, knihovníky a celou řadou dalších profesí. Výsledky pak podtrhují do značné míry stereotypní argument potřeby hraniční mezioborové spolupráce, při které může vznikat nové poznání. V různých úlohách se tak na projektu podílela zhruba stovka osob, která participovala na jednom z šesti dílčích cílů projektu. U zrodu projektu stáli kolegové, kteří se bohužel výsledků práce nedožili, odborný garant prof. Jiří Musil, jehož práce do značné míry inspirovala základní ideu projektu, ale i výzkumné zaměření celého týmu a dále Dr. Jana Temelová a Dr. Jakub Novák, kteří spoluvytvářeli návrh projektu a patřili do jádrového týmu Urbánní a regionální laboratoře.

Cílem článku je popsat a vysvětlit hlavní výsledky dosažené v rámci zmíněného projektu NAKI, které jsou relevantní pro čtenáře časopisu *Historická demografie*. Následující čtyři kapitoly jsou postupně věnovány tématům vytváření hranic administrativních jednotek využitelných pro kartografickou prezentaci historických populačních dat, přehledu zdrojů využívaných v projektu, elektronickým mapám Česka a Prahy s historickým populačním vývojem a Historickému atlasu obyvatelstva českých zemí. Další texty zaměřené například na kartografické aspekty tvorby

[1] *Atlas Republiky Československé*. Praha 1935.

GIS dat nebo praktické využití dosažených výsledků ve výuce byly publikovány již dříve na jiném místě.^[2]

2. Vytvoření hranic v prostředí GIS

Deklarovaná nutnost spolupráce několika oborů se nejvíce projevila při práci na digitalizaci hranic historických administrativních celků. Cílem digitalizace bylo vytvořit hranice využitelné v prostředí GIS pro populační data, která byla shromážděna v průběhu sčítání lidu v letech 1921–2011 a jsou dnes běžně využívána k řadě analýz, avšak relativně zřídka prezentovaná ve formě map. Programy GIS fungují obecně tak, že bodové, liniové nebo plošné prvky jsou propojeny pomocí číselných kódů s daty (atributy), což umožňuje snadné vykreslení kvantitativních nebo kvalitativních ukazatelů do mapových výkresů s možností variantních úprav kartografických vyjadřovacích metod, barev, velikostí znaků apod. V našem konkrétním případě jsme usilovali o to, aby např. data o věkové struktuře katastrálních území Prahy nebo soudních okresů Československa z roku 1921 bylo možné zobrazit v polygonech (hranicích) odpovídajících jejich reálnému vedení v době sběru těchto dat. Jak jsme si ověřili u řady tvůrců takových map před sepsáním návrhu projektu i v průběhu jeho realizace, tento problém byl v Česku řešen ojedinelé. Pro zaznamenání historických dat do map se většinou používají současné (nikoli dobové) hranice územních jednotek (v případě využití GIS) nebo ručně kreslené přibližné hranice, které nejsou žádným způsobem propojeny s databází. Výjimkou v tomto ohledu představuje například práce skupiny výzkumníků kolem Ivana Bičíka využívající databáze územně srovnatelných jednotek založených na katastrálních územích pro hodnocení dlouhodobých změn ve využití země,^[3] pokus o srovnání národnostní struktury obyvatelstva v letech 1930 a 1950^[4] a nověji také práce Burdy, Janouška a Chromého zaměřená na správní regiony v Česku v letech 1920–2012.^[5]

Určitým mezistupněm nebo pilotním pokusem mezi hranicemi ve formě obrázků a kartograficky korektně zpracovanými hranicemi bylo převedení katastrálních

[2] Lucie KUPKOVÁ aj., *Disclosure of Historical Spatial and Statistical Data of Districts in Czechia in a GIS Environment*. Acta Universitatis Carolinae Geographica 55, 2015, s. 139–151; Martin OUŘEDNÍČEK aj. *Historická prostorová a statistická data v prostředí GIS a jejich využití*. Geografické rozhledy, 25, příloha, s. 1–4; Martin OUŘEDNÍČEK – Lucie POSPÍŠILOVÁ, *Nové historické mapy*. Geografické rozhledy 22, 2013, s. 15.

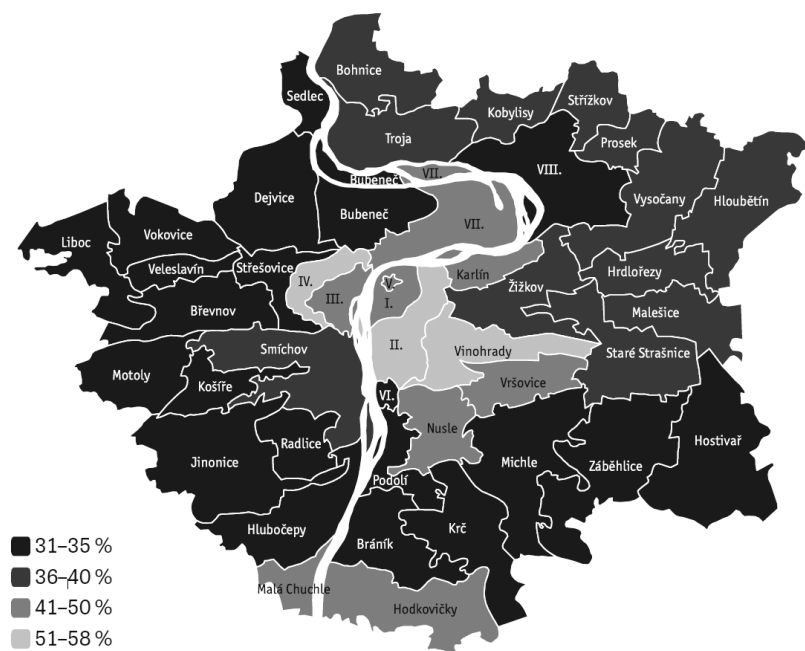
[3] Ivan BIČÍK aj., *Vývoj využití ploch v Česku*. Praha 2010.

[4] Zdeněk KUČERA, Silvie KUČEROVÁ, *Národnostní struktura obyvatelstva (1930, 1950)*. In Hrnčiarová, T., Mackovčín, P., Zvara, I. aj. Atlas krajiny České republiky. Praha-Průhonice, 2009, s. 85.

[5] Tomáš BURDA, Zbyněk JANOUŠEK, Pavel CHROMÝ, *Historické hranice v prostředí GIS: Správní regiony v Česku 1920–2012*. Historická geografie 40, 2014, s. 41–72.

území Velké Prahy do prostředí GIS pro publikaci Sociálně prostorová struktura industriální Prahy.^[6] Mapy zde vytvořené jsou sice produktem GIS a vznikly propojením dat s polygony jednotlivých katastrálních území, nemají však ještě některé základní parametry pro běžné kartografické využití. Jedná se zejména o tzv. georeferenci, tedy ukotvení všech bodů a linií ve správně lokalizovaných místech reálných zeměpisných souřadnic. Na rozdíl od těchto prvních mapových prototypů (viz obrázek 1) jsou všechny vzniklé mapové vrstvy projektu NAKI georeferencované, tj. lze je bez omezení začlenit do jiných GIS vrstev, překrývat a doplňovat dalšími existujícími prvky např. přírodního prostředí nebo technické infrastruktury. K tomuto cílovému stavu však vedla relativně dlouhá a složitá cesta.

OBRÁZEK Č. 1. PODÍL OBYVATEL NAROZENÝCH V PRAZE V ROCE 1921 Z ÚHRNU OBYVATEL PŘÍSLUŠNÉ MÍSTNÍ ČÁSTI

Zdroj dat: Sčítání lidu 1921. Autoři mapy: Martin Ouředníček a Martin Křivka

Mapa je převzata z publikace Martin OUŘEDNÍČEK, *Sociálně prostorová struktura industriální Prahy*. In: Chodějovská, E., Šimůnek, R. (eds.): *Krajina jako historické jeviště*, 2012, Praha, s. 263–283. Zde pouze černobílá verze původně barevné mapy.

[6] Martin OUŘEDNÍČEK, *Sociálně prostorová struktura industriální Prahy*. In Chodějovská, E., Šimůnek, R. (eds.), *Krajina jako historické jeviště*, Praha, 2012, s. 263–283.

Prvním krokem k dosažení uvedeného cíle byla rešeršní a archivní práce v řadě domácích i zahraničních institucích, archivech, mapových sbírkách a antikvariátech. Rešerše vhodných podkladových map proběhla ve více než 20 institucích. Původní předpoklad, že mapy s administrativními hranicemi státu budou dobře dostupné právě k rozhodným rokům sčítání lidu, se ukázal jako chybný. Mapy vytvořené pro rozhodné okamžiky sčítání nebyly v první polovině 20. století zřejmě vůbec publikovány, nebo se nedochovaly. Snahou řešitelského týmu tak bylo dohledat mapy se zaznačenými administrativními hranicemi, které byly vydány v co možná nejbližším časovém období rozhodnému okamžiku sčítání lidu. Práce byla naopak o něco snazší díky tomu, že prostorová digitální data byla k dispozici pro poslední dva časové řezy sčítání 2001 a 2011 a pouze dílčí úpravy vyžadovala data pro rok 1991. Tato data jsou produktem Českého statistického úřadu, který byl i hlavním partnerem při poskytování datových zdrojů. Relativně kvalitní (dostatečného měřítka) a časově přiměřené mapy se podařilo shromáždit rovněž pro období od roku 1961. Od roku 1970 byla z ČSÚ navíc získána také data za tzv. základní sídelní jednotky (ve městech nazývané urbanistické obvody), ke kterým se podařilo vytvořit pro území hlavního města Prahy hranice pro všechny okamžiky sčítání. Je tedy nově možné analyzovat data v delší časové řadě v detailu 900 lokalit (urbanistických obvodů) Prahy, a protože jsou základní sídelní jednotky skladebné do všech dalších územních jednotek (katastrální území, městské obvody, městské části), je rovněž možné tato data nově kartograficky zobrazovat v libovolné podrobnosti. Unikátní možnosti využívá poprvé např. retrospektivní analýza sociálně-prostorové diferenciacie Prahy v letech 1970–2011^[7] nebo mapy souboru Sociálně-prostorová diferenciacie Česka a Prahy v historické perspektivě (viz kapitola 4 tohoto článku).

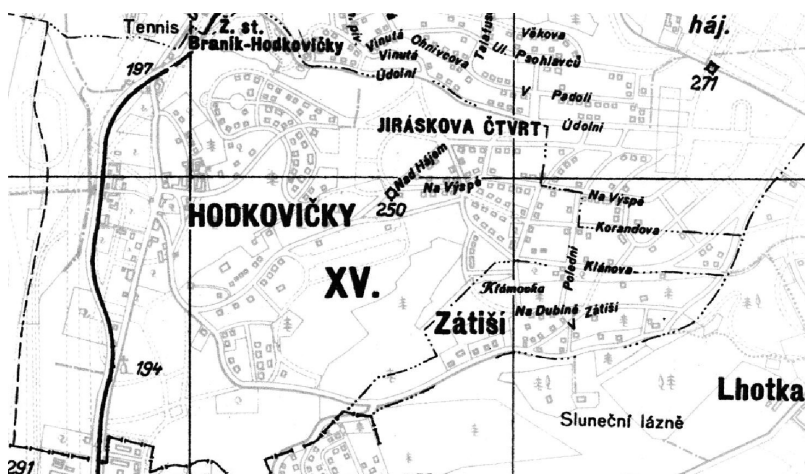
Nakonec se podařilo, po téměř tříletém úsilí, shromáždit sadu map pro podrobnost katastrálních území (a urbanistických obvodů) v Praze a úroveň okresů (soudních, správních) pro české země, které uspokojivě odpovídaly administrativnímu členění využívanému ve statistických lexikonech obcí a výsledcích populačních censů a soupisů obyvatelstva v jednotlivých letech. Přehled mapových podkladů nabízí tabulka 1 pro okresní úroveň a tabulka 2 pro katastrální území a urbanistické obvody Prahy. Mapové podklady byly skenovány ve vysokém rozlišení (300 dpi) a ukládány do vhodných formátů (.tif nebo .jpg) vždy jako celek, aby nedocházelo ke zkreslení kartografického obsahu. Skeny těchto mapových listů byly následně ukotveny v souřadnicovém systému GIS (georeferencovány), aby bylo možno je dále zpracovávat.^[8] Příklad zobrazení katastrálních hranic na území Prahy poskytuje obrázek 2.

[7] Petra ŠPAČKOVÁ, Lucie POSPÍŠILOVÁ, Martin OUŘEDNÍČEK, *The Long-term Development of Socio-spatial Differentiation in Socialist and Post-socialist Prague*. Czech Sociological Review, 2016.

[8] Podrobný popis metodických postupů tvorby obou mapových sad je k dispozici v meto-

Výsledné vrstvy pro jednotlivé roky sčítání pak byly zveřejněny ve dvou formátech podle náročnosti pro uživatele (.shp a .gdb). Každý územní celek v prostředí GIS (tzv. polygon) obsahuje jedinečný číselný kód, aby se k němu mohla připojit statistická data či jiné atributy o populaci na daném území. Ve výsledných atributových tabulkách shp/gdb vrstev je kromě názvu územní jednotky platného v daném čase uvedeni i příslušný kód územní jednotky k danému roku sčítání tak, aby se dala tato prostorová jednotka zcela exaktně identifikovat a aby se k ní dala připojit vybraná statistická data a tyto dále vizualizovat v prostředí GIS. Výsledkem zpracování je geografický informační systém v podobě dvou geodatabází (pro Prahu a Česko), které zahrnují 45 polygonových vrstev okresů a z nich derivovaných politických okresů (respektive krajů) a také územní členění Prahy (obvody, katastrální území a urbanistické obvody) pro všechna sčítání lidu v období 1921–2011. Tyto geodatabáze jsou nyní uživatelům k dispozici společně s atributovými tabulkami populačních dat na webu projektu v sekci Aplikace (<http://www.historickygis.cz/cs/aplikace>). Zde je možné stáhnout historická data a k nim příslušné shapefiley a připravovat libovolně vlastní kartografické výstupy.

OBRÁZEK Č. 2. VEDENÍ HRANIC KATASTRÁLNÍCH ÚZEMÍ HODKOVIČKY A ZÁTIŠÍ V ROCE 1937.

Zdroj: Mapa a plán Velké Prahy v měřítku 1 : 25 000 (výřez)

dikách certifikovaných Ministerstvem kultury Martin OUŘEDNÍČEK aj., *Metodika vytvoření a využití historických prostorových dat v prostředí GIS: Administrativní hranice katastrálních území a urbanistických obvodů Prahy*. Certifikovaná metodika MK ČR. Praha 2015, a Martin OUŘEDNÍČEK aj, *Metodika vytvoření a využití historických prostorových dat v prostředí GIS: Administrativní hranice okresů v České republice*. Certifikovaná metodika MK ČR. Praha 2015 nebo v článku Lucie KUPKOVÁ aj., *Disclosure of Historical Spatial and Statistical Data of Districts in Czechia in a GIS Environment*. Acta Universitatis Carolinae Geographica 55, 2015, s. 139–151.

TABULKA Č. 1. PODKLADOVÉ MAPY PRO VYTVOŘENÍ DIGITÁLNÍCH HRANIC OKRESŮ ČESKÝCH ZEMÍ 1921–2011

Název mapového podkladu	Měřítko mapy	Stav k roku (rok sčítání)	Zpracovatelská instituce
III. vojenské mapování	1 : 75 000	1927 (1921)	Zeměpisný ústav Ministerstva vnitra
Přehledná mapa katastrálních území: Země Česká / Země Moravskoslezská	1 : 144 000 / 1 : 115 000	1936 (1930)	Reprodukční ústav Ministerstva financí
Přehledná mapa katastrálních území země České a Moravskoslezské	1 : 200 000	1947 (1946)	Reprodukční ústav Ministerstva financí
Přehledná mapa územní organizace podle stavu ke dni 1. února 1949	1 : 200 000	1949 (1950)	Reprodukční ústav Ministerstva financí v Praze
Mapa správního rozdělení ČSR	1 : 200 000	1960 (1961)	Ústřední správa geodézie a kartografie
Mapa správního rozdělení ČSSR	1 : 200 000	1971–1973 (1970)	Český úřad geodetický a kartografický
Mapa správního rozdělení ČSSR	1 : 200 000	1980–1982 (1980)	Český úřad geodetický a kartografický
Digitální podklad okr96g1s.shp	-	1991 (1991)	Český statistický úřad
Digitální podklad okresy_201102.shp	-	2001 (2001)	Český statistický úřad
Digitální podklad okres.shp	-	2011 (2011)	Český statistický úřad

TABULKA Č. 2. PODKLADOVÉ MAPY PRO VYTVOŘENÍ DIGITÁLNÍCH HRANIC KATASTRÁLNÍCH ÚZEMÍ A URBANISTICKÝCH OBVODŮ PRAHY 1921–2011.

Název mapového podkladu	Měřítko mapy	Stav k roku (rok sčítání)	Zpracovatelská instituce (autor)
Nový, úředně schválený plán Velké Prahy	1 : 25 000	1921 (1921)	Nakladatel Noha (autor J. Lindner)
Mapa a plán Velké Prahy v měřítku 1 : 25 000	1 : 25 000	1937 (1930)	Tiskárna Státního nakladatelství (autoři K. Spálová, A. Šindelář, V. Walter)
Praha: Podrobný plán hlavního města na 36 listech v měřítku 1 : 15 000	1 : 15 000	1946 (1947)	Kartografické oddělení nakladatelství Melantrich (autoři K. Kuchař a V. Vokálek)
Orientační plán Hlavního města Prahy	1 : 14 000	1950 (1950)	Pražské nakladatelství (autoři R. Jiřík a K. Müller)
Městské obvody hlavního města Prahy	1 : 20 000	1962 (1961)	Český úřad geodetický a kartografický
Mapa základních sídelních jednotek -urbanistické obvody a sídelní lokality	1 : 10 000	1970 (1970)	Český úřad geodetický a kartografický
Urbanistické obvody hl. města Prahy v měřítku 1:25 000	1 : 25 000	1980 (1980)	Útvar hlavního architekta města Prahy
Digitální podklad uo1991.shp	-	1991 (1991)	Útvar hlavního architekta města Prahy
Digitální podklad zsj_201102.shp	-	2001 (2001)	Český statistický úřad
Digitální podklad Zsj_260311.shp	-	2011 (2011)	Český statistický úřad

3. Zdroje dat a metodika jejich zpracování

Dalším úkolem projektu bylo k připraveným prostorovým datům připojit dostupná data o obyvatelstvu. Za jeden ze základních zdrojů dat dokumentující vývoj obyvatelstva v českých zemích lze považovat sčítání lidu. První novodobé sčítání lidu se na našem území konalo již v 19. století, bylo by tak možné sestavit rozsáhlé datové sety již od této doby. V rámci výzkumného projektu NAKI jsme se zaměřili na období od vzniku samostatného Československa a vzniku Velké Prahy do současnosti. Tyto milníky ve vývoji našeho státu jsou již částečně zachyceny ve sčítání lidu z roku 1921. Pro výstupy projektu jsme primárně využili datové zdroje dokumentující obyvatelstvo a domovní fond v období 1921–2011 s cílem vytvořit jednotnou databázi, která by se prostřednictvím tzv. atributové tabulky v programu GIS napojila k připraveným prostorovým datům (hranicím okresů nebo katastrálních území). Z důvodů časových, kapacitních i dalších došlo kromě omezení sledovaného období rovněž na redukci z hlediska územní podrobnosti a k zúžení množství sledovaných ukazatelů. Nutno zdůraznit, že během práce vzniklo více databází a ta interní je daleko rozsáhlejší než databáze, která je dostupná veřejně. Důvodem jsou smlouvy s poskytovateli dat limitující zveřejňování od určitého územního detailu.

Při shromažďování dat byla pozornost primárně věnována takovým ukazatelům, které byly dostupné a porovnatelné ideálně v celém sledovaném období. Význam dlouhých časových řad je nesporný pro sledování vývoje obyvatelstva i domovního fondu, a to jak pro vědeckou práci tak i při výuce. Opomenuty ale nezůstaly ani ukazatele, které se v některých obdobích nesledovaly, ale patří mezi důležité charakteristiky obyvatelstva (např. náboženská víra, dojíždka) či domovního fondu. Upřednostněna byla data o demografickém, národnostním, jazykovém, náboženském a ekonomickém složení obyvatelstva, které doplnily údaje za domovní a bytový fond. Data z migrační a demografické statistiky byla rovněž shromažďována, ale primárně v rámci zmíněných interních databází pro zpracování atlasu a velkoformátových specializovaných map.

Základními zdroji dat se staly zejména publikace vydávané statistickým úřadem, kromě pramenných děl sčítání lidu byla pozornost věnována rovněž publikacím zveřejňujícím výsledky průběžné statistiky či dalším zdrojům zaměřujícím se na specifická data (např. volební výsledky, kriminalita, cizinci). Data z první poloviny sledovaného období (1921–1961) pochází především z publikací vydávaných statistickým úřadem. Primárně se jedná o pramenná díla sčítání lidu, která představují rozsáhlý soubor základních informací o obyvatelstvu k rozhodnému okamžiku. Na základní díla pak v některých letech navazují další publikace věnující se specifickým tématům, např. plodnosti žen, zaměstnanosti apod. Dalšími zdroji dat byly zprávy státního úřadu statistického, pohyby obyvatelstva či lexikony obcí. Důležitou podmínkou při archivní rešeršní práci bylo vyhledat

taková data o struktuře obyvatelstva, která obsahovala co nejmenší územní jednotky, ve 20. a 30. letech se jednalo o soudní, případně politické okresy, později o okresy. V případě Prahy, které byla věnována specifická pozornost, jsme vyhledávali data v podrobnosti katastrálních území, případně alespoň městských obvodů.

Data z druhé části sledovaného období (1970–2011) pocházejí z obdobných zdrojů, sčítání lidu, pohyby obyvatelstva, statistické ročenky či lexikony obcí. Doplňují je ale další publikace vydávané ČSÚ (roční časové řady obyvatelstva, klasifikace zaměstnání aj.) či datové řady získané z vybraných ministerstev.^[9] Právě ty se často dotýkají specifických témat, kterým v minulosti nebyla věnována taková pozornost. Příkladem jsou data za kriminalitu, ale i datové sety za dlouhodobou migraci či počty vysokoškolských studentů. Navíc se podařilo uzavřít rámcovou smlouvu mezi Přírodovědeckou fakultou a ČSÚ, na jejímž základě bylo možné získat data v podrobnosti základních sídelních jednotek (ZSJ) za celé Česko pro všechna sčítání od roku 1970.^[10] Je zajímavé, že v roce 1970 nebyly vymezeny jejich přesné hranice – jen ve městech ve formě urbanistických obvodů, ale mimo města byly tzv. sídelní lokality jen souborem domů bez vymezené plochy. Rámcová smlouva ovšem neumožňuje zveřejnit takto podrobná data, v detailu ZSJ jsou proto pouze součástí interní databáze, publikována jsou až v detailu okresů (v případě Česka) či katastrálních území (v případě Prahy). Detailnější data lze využít pouze interně pro vědeckou činnost či studentské práce, zájemci však mohou požádat o vytvoření specializovaných výběrů.

Rada novějších dat byla dostupná digitálně, starší tištěné zdroje byly obstarány v knihovnách, zejména v Ústřední statistické knihovně (ČSÚ), Geografické knihovně a Národní knihovně, dílčí podklady např. v Národním archivu či Institutu plánování a rozvoje (dříve Útvaru rozvoje) hlavního města Prahy. Některé publikace ovšem v Česku nebyly dostupné. Díky mezinárodní výpůjčce z knihovny amerického Kongresu se podařilo získat například unikátní data ze sčítání roku 1950, která jsou na mikrofilmch. Data z tištěných publikací musela být postupně digitalizována. K tomu byla využita technologie OCR (automatická digitalizace textu), v případě zhoršené kvality tištěných zdrojů neumožňující automatickou digitalizaci, byly přepsány manuálně. V další fázi byla data evidována v souhrnném seznamu a zpracovávána do vznikajících databází, a to odděleně za Česko a Prahu. Postupně vznikly interní databáze obsahující stovky ukazatelů v každém desetiletí. Databáze využívají jednotný systém kódování, a to nejen územních jednotek, ale

[9] Například z Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy ČR – počet vysokoškolských studentů od roku 1953, z Ministerstva vnitra ČR pak počet trvale usazených cizinců, z Ministerstva práce a sociálních věcí ČR míry nezaměstnanosti, z Ministerstva spravedlnosti ČR počty a struktury vězňů aj.

[10] ZSJ vznikly před sčítáním 1970, za předchozí období proto nejsou dostupná.

i jednotlivých ukazatelů. Kód dat, která se týkají obyvatelstva, tak například vždy začíná na „o_“, po kterém následuje další specifická část kódu podle vlastního členění. Ovdovělé ženy tak nalezneme v celé databázi pod kódem „o_rs_z_o“ (o=obyvatelstvo, rs=rodinný stav, z=ženy, o=ovdovělé). Jednotný systém zajišťuje zjednodušenou práci s daty, usnadňuje orientaci v souborech i dlouhodobou porovnatelnost, v případě kódů územních jednotek i kompatibilitu s prostorovými vrstvami a možnost připojení pomocí atributové tabulky k prostorovým datům (hranicím) v GIS. Součástí databází je soubor metadat, který detailně popisuje jednotlivé ukazatele, obsahuje informaci o zdroji dat i případná specifika vázaná na dané desetiletí. Jelikož cílem bylo zajistit co největší dlouhodobou porovnatelnost dat, bylo nezbytné řešit nekompatibilitu ukazatelů v různých letech sčítání danou odlišnými metodikami. Z důvodu zachování porovnatelnosti byla některá data slučována, resp. bylo vytvořeno více kategorií s podrobnějším členěním. Jako příklad lze uvést vypořádání se s proměnou způsobů zjišťování ruské a ukrajinské (dříve maloruské) národnosti od roku 1921. V letech 1921, 1930 a 1961 byly obě národnosti zahrnuty pod společnou kategorii nazývanou jako ruská a maloruská národnost, oproti tomu v pozdějších letech sčítání lidu byly evidovány jednotlivě.^[11] Z důvodu zachování porovnatelnosti, ale zároveň i podrobnosti byly vytvořeny dva sady ukazatelů národnostní struktury. První set je přehledový a obsahuje méně kategorií, z nich některé jsou pro účely dlouhodobé srovnatelnosti sloučené (celkem 10), druhý set je podrobnější (celkem 19 ukazatelů) ruskou a ukrajinskou národnost zde lze ve vybraných letech nalézt odděleně. Podobně vznikly dvojí sady u dalších skupin ukazatelů, např. u základního dělení obyvatelstva (přítomné vs. bydlící obyvatelstvo), věkové struktury (nesourodé věkové skupiny používané v jednotlivých letech sčítání) či ekonomické struktury (mj. odlišné členění priméru).

Databáze je nyní tvořena deseti sadami dat, jedna sada pro každý sledovaný rok sčítání lidu/soupisu obyvatelstva. V případě zveřejněné databáze se počet ukazatelů jedné sady pohybuje od cca 80 do 180 (i podle dostupnosti dat), interní databáze jich čítá mnohem více. Získaná data byla využita v mnoha výstupech, mj. při zpracování specializovaných map, které jsou přístupné na webu atlasobyvatelstva.cz, dále při zpracování Historického atlasu obyvatelstva českých zemí (viz dále). Veřejná databáze je plně dostupná všem zájemcům na stránkách historickygis.cz,^[12] lze ji získat v různých formátech vyhovujícím různým zkušenostem a potřebám uživatelů. Dostupná je ve formátu *shapefile* a *geodatabáze* i ve zjednodušené verzi excelového souboru. Uživatelé, kteří nemají k dispozici

[11] S výjimkou roku 1991, kdy údaj za ruskou národnost v detailu okresů v dostupných datových zdrojích chybí.

[12] Data i mapové vrstvy jsou dostupné po jednoduché registraci na ww.historickygis.cz/shp-vrstvy.

geografický software, mohou ke znázornění dat využít *ArcGIS online*^[13]. S daty lze rovněž pracovat v aplikaci *Interaktivní mapy obyvatelstva 1921–2011*,^[14] která kombinuje výstupy formou map, tabulek a grafů. Všechny uvedené výstupy, včetně specializovaných map či atlasu, jsou vhodné pro využití ve výuce zejména na základních a středních školách. Detailněji se způsobům využití map nejen ve výuce věnují Ouředníček a Soukup v článku v časopise *Geografické rozhledy*.^[15]

4. Atlas obyvatelstva.cz a historické mapy

Autonomním výstupem projektu NAKI je soubor mapových listů volně dostupných a stažitelných na specializovaném mapovém portálu *Atlasobyvatelstva.cz*.^[16] Celý soubor je tvořen třiceti specializovanými mapami věnujícími se historickému vývoji demografické, sociální a kulturní struktury obyvatelstva, mobility obyvatel a kvalitě bytového fondu v Praze a Česku v letech 1921–2011. Společně s níže popsáním *Historického atlasu obyvatelstva českých zemí* jde o výstupy založené na propojení nově vytvořených prostorových dat a shromážděných dat statistických. Zatímco atlas se soustředí především na základní ukazatele populační statistiky s cílem ukázat vývoj jejich prostorové diferenciaci v celém sledovaném období pomocí jedné legendy, specializované mapy tuto ambici nemají a naopak jdou více do hloubky dané problematiky, využívají složitějších a komplexnějších ukazatelů, typologií, rozmanitých kartografických metod, územních výřezů či podrobnějších územních jednotek. Kromě území Česka je pak ve specializovaných mapách věnováno hodně pozornosti také hlavnímu městu a vývoji jeho sociálně prostorové diferenciaci. Oba výstupy jsou tak unikátními a autonomními zdroji informací, zároveň se však vzájemně doplňují a dohromady tak poskytují komplexní vzhled do problematiky sociálně prostorového historického vývoje Česka.

Každá ze třiceti specializovaných map (dvanáct pro území Česka, osmá pro území Prahy) se skládá z mapového listu formátu B2 obsahujícího od dvou do šesti map (v měřítku od 1 : 2,5 mil. do 1 : 1 mil. v případě Česka a od 1 : 200 tis. do 1 : 75 tis. v případě Prahy) a textové části s doprovodnými grafickými a tabelárními prvky interpretující vývoj rozmístění daného jevu. Vše je zpracováno nejen v české, ale i anglické jazykové verzi. Většina datových zdrojů

[13] Dostupné na: <http://historickygis.cuni.opendata.arcgis.com/>

[14] Dostupné na: <http://www.historickygis.cz/cs/interaktivni-mapy>

[15] Martin OUŘEDNÍČEK, Matěj SOUKUP, *Historická populační data v prostředí GIS: aplikace do výuky*. *Geografické rozhledy* 24, 2015, s. 14–15.

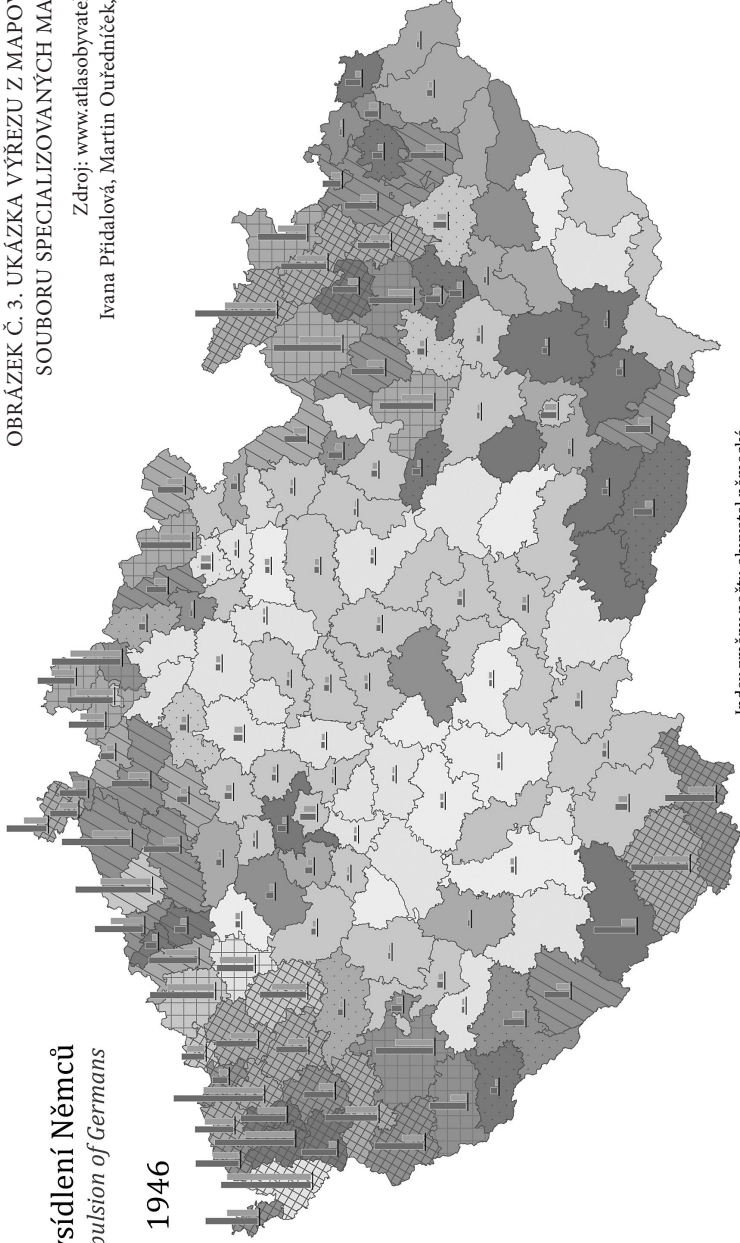
[16] Lucie POSPÍŠILOVÁ, Martin OUŘEDNÍČEK, Jana JÍCHOVÁ eds., *Sociálně prostorová diferenciacie Česka a Prahy v historické perspektivě*, soubor 30 specializovaných map. Univerzita Karlova v Praze, Praha 2014–2015, dostupné na <http://www.atlasobyvatelstva.cz/cs/historie>.

Vysídlení Němců Expulsion of Germans

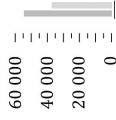
1946

OBRÁZEK Č. 3. UKÁZKA VÝŘEZU Z MAPOVÉHO LISTU
SOUBORU SPECIALIZOVANÝCH MAP ZA ČESKO

Zdroj: www.atlasobyvatelstva.cz Autoři:
Ivana Přidalová, Martin Ouředníček, Jiří Němeškal.

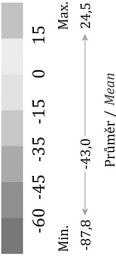
Počet obyvatel německé národnosti
Number of inhabitants of German ethnicity

Zobrazeny jsou pouze okresy s více než 1 300 obyvateli s německou národností ke dni 20. 5. 1946.
Districts with 1 300 and more inhabitants with German ethnicity on the date 20 May 1946 only.

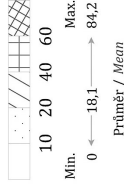
Index změny počtu obyvatel německé
národnosti mezi 20. 5. a 12. 8. 1946 (v %)

Index of German population change
between 20 May and 12 August 1946 (in %)

Podíl obyvatel německé národnosti v roce 1930 (v %)

Share of population with German ethnicity in 1930 (in %)

Bez dat
No data

pochází ze sčítání lidu, využita jsou však také například data z průběžné evidence migrace Českého statistického úřadu, data o kriminalitě z Policejního prezidia ČR (Evidenčně-statistického systému kriminality) a Kriminálních ročenek veřejné bezpečnosti z 60. let 20. století či data o nezaměstnanosti evidovaná Ministerstvem práce a sociálních věcí ČR a sledovaná v rámci Výběrového šetření pracovních sil ČSÚ. Pro některá dnes již nedostupná data jsme také doplňkově využili starších publikací.^[17] Soubor specializovaných map získal letos zvláštní ocenění v soutěži Mapa roku 2015 za zajímavé kartografické zpracování problematiky sociálně prostorové diferenciacie Česka a Prahy v historické perspektivě.

Soubor dvanácti map hodnotících vývoj sociálně prostorové diferenciacie Česka v historické perspektivě se soustředí na osm důležitých témat, kterými jsou migrace, vzdělanost, národnost, náboženství, kriminalita, zaměstnanost a nezaměstnanost, dojíždka za prací a bytový fond. Pomocí různých ukazatelů, typologií a kartografických metod tyto specializované mapy zachycují historické aspekty prostorové diferenciacie daných jevů, přičemž se soustředí především na zobrazení klíčových proměn nebo zásadních momentů české historie. Mapy o migraci obyvatel tak například ukazují vysídlení německého obyvatelstva po druhé světové válce nebo situaci v meziválečném období charakteristickou vysokou zahraniční emigrací, urbanizací a vylidňováním venkova (viz obrázek 3). Náboženská struktura je zase hodnocena v letech 1930 a 2011 s cílem ukázat prostorové dopady sekularizace naší společnosti. Zatímco starší mapy jsou zpracovány v podrobnosti okresů, většina porevolučních map využívá členění do obcí, čímž je uživatelům umožněn mnohem podrobnější pohled na sociálně prostorovou diferenciaci Česka a do jisté míry je také rozvíjen (resp. aktualizován) dříve publikovaný atlas.^[18] Ve vybraných mapových listech jsme se také snažili zpřístupnit některá hodnotná kartografická díla ze starší atlasové tvorby a doplnit je podobně zpracovanou mapou se současnou situací. Uživatelé takto mají možnost vidět mapy Antonína Boháče nebo Josefa Hůrského.^[19]

Soubor osmnácti map hodnotících vývoj sociálně prostorové diferenciacie Prahy je tematicky pestřejší. Oproti mapám za Česko je v nich zpracován také

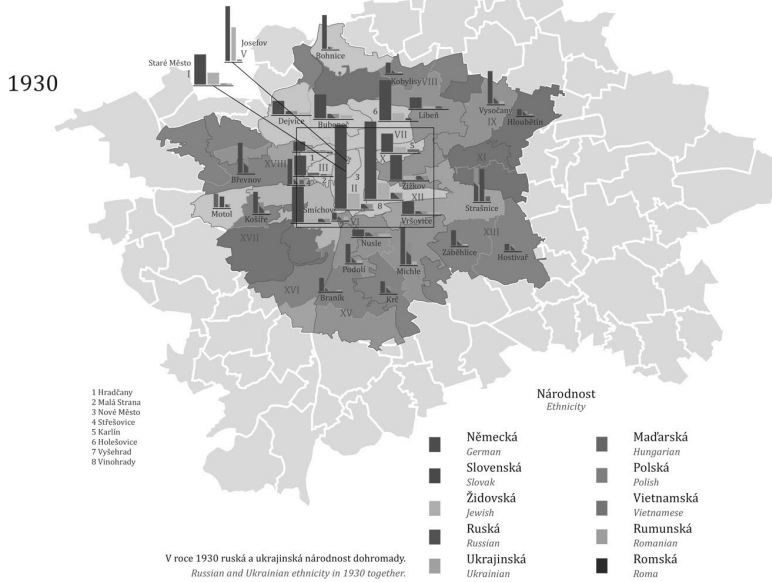
[17] Například Antonín BOHÁČ, *Hlavní město Praha. Studie o obyvatelstvu*. Státní úřad statistický, Bursík a Kohout, Praha 1923 nebo Jiří KOHOUT, Jiří VANČURA, *Praha 19. a 20. století. Technické proměny*. SNTL, Praha 1986.

[18] Martin OUŘEDNÍČEK, Jana TEMELOVÁ, Lucie POSPÍŠILOVÁ, eds., *Atlas sociálně prostorové diferenciacie České republiky*. Nakladatelství Karolinum, Praha 2011.

[19] Antonín BOHÁČ, *Náboženské vyznání*. In: Atlas republiky Československé. Česká akademie věd a umění za podpory Ministerstva zahraničních věcí Republiky československé, Praha 1935. Antonín BOHÁČ, *Národnost obyvatelstva*. In: Atlas republiky Československé. Česká akademie věd a umění za podpory Ministerstva zahraničních věcí Republiky československé, Praha 1935. Josef HŮRSKÝ, *Dojíždka do zaměstnání*. In: Atlas Československé socialistické republiky. Ústřední správa geodézie a kartografie, Praha 1966.

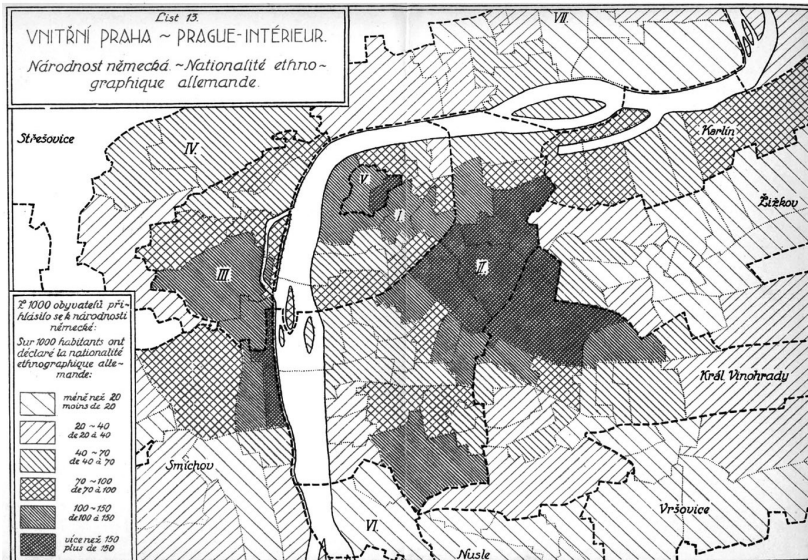
OBRÁZEK Č. 4. UKÁZKA VÝŘEZU Z MAPOVÉHO LISTU SOUBORU SPECIALIZOVANÝCH MAP ZA PRAHU

Národnostní struktura meziválečné Prahy
Ethnic structure of interwar Prague

Obyvatelstvo německé národnosti ve vnitřní Praze (Boháč 1923)
German inhabitants in inner Prague (Boháč 1923)

1921

Zdroj: www.atlasobyvatelstva.cz Autoři: Ivana Pridalová, Jiří Nemeškal, David Outrata.

populační vývoj, rodinný stav, sociální status a postavení v zaměstnání (ukázka mapy vývoje národnostní struktury viz obrázek 4). Zároveň je v nich kladen větší důraz na pokrytí celého sledovaného období, případně alespoň jeho hlavních trendů. Důvodem je především mnohem nižší počet publikací věnovaných kartografickému zobrazení vývoje (či stavu k rokům sčítání lidu před rokem 1989) sociálně prostorové diferenciaci v hlavním městě než je tomu v případě Česka^[20], ale také zájem výzkumného týmu URRLab o problematiku města s důrazem právě na Prahu. Mapy vždy odpovídají administrativnímu vymezení Prahy v příslušných letech a je tedy možné dobře sledovat i proměnu prostorového vzorce daných jevů v souvislosti s pražským rozšiřováním. Podobně jako v případě Česka, jsou i zde některé nejnovější mapy zpracovány ve velkém detailu, tedy v podrobnosti urbanistických obvodů (UO), které nám umožňují sledovat prostorovou diferenciaci i v rámci jednotlivých pražských čtvrtí. K tematicky zaměřeným mapám hodnotícím historický vývoj byla do souboru přidána také mapa Typologie rezidenčních areálů vymezující relativně homogenní oblasti (s využitím UO) s charakteristickým typem zástavby a stářím bytového fondu. Ta má za cíl vedle představení územní diferenciaci bydlení sloužit ke srozumitelnější interpretaci jevů ve všech dalších specializovaných mapách či jiných mapových výstupech vytvořených mimo zde diskutovaný projekt a řešitelský tým. Typologie bydlení umožňuje jednodušší a generalizovanou interpretaci všech analyzovaných dat, která obvykle v mapách vytvářejí nepřehlednou mozaiku. Ze souboru specializovaných map za Prahu vznikla také výstava „Novodobá historie Prahy pohledem geografa“, která je nyní k nahlédnutí v elektronické podobě v digitálním univerzitním repozitáři^[21] a k zapůjčení v Knihovně geografie PŘF UK v Praze.

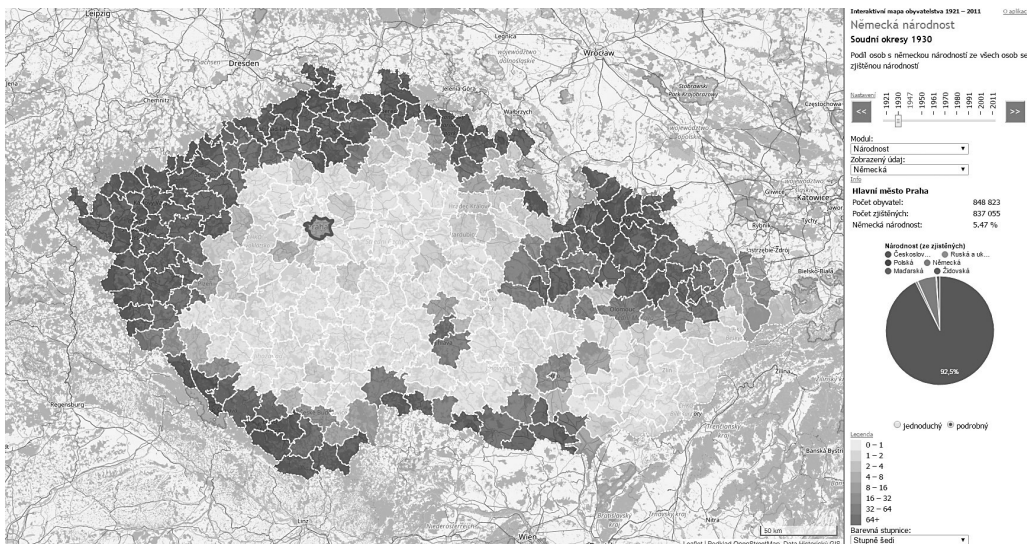
Protože specializované mapy nabízejí pasivní studium vývoje sociálně prostorové diferenciaci a geografický software popisovaný výše zase pokročilejší dovednosti, považovali jsme za důležité vytvořit také nástroj pro práci s daty, který by mohl být využíván při výuce na základních a středních školách nebo i širokou veřejností. Jedním z dílčích výstupů projektu jsou tudíž dvě interaktivní mapy sloužící k vizualizaci vybraných historických statistických dat pro území Česka (viz obrázek 5), resp. Prahy (viz obrázek 6).^[22] V těchto mapách si uživatel může

[20] Můžeme zmínit například publikaci Antonín BOHÁČ, *Hlavní město Praha. Studie o obyvatelstvu*. Státní úřad statistický, Bursík a Kohout, Praha 1923. Vybraným tématům se pak věnuje také například Julie MOSCHELESOVÁ, *The Demographic, Social and Economic Regions of Greater Prague: a Contribution to Urban Geography*. Geographical Review 27, 1937, s. 413–430, Jiří KRÁL, *Zeměpisný průvodce Velkou Prahou a její kulturní oblasti*. Melantrich, Praha 1947, Petru MATĚJŮ, *Vývoj sociálně prostorové struktury Prahy v letech 1930–1970 ve světle faktorové analýzy*. Sociologický časopis 16, 1980, s. 572–591.

[21] Dostupné na <http://digitool.is.cuni.cz>.

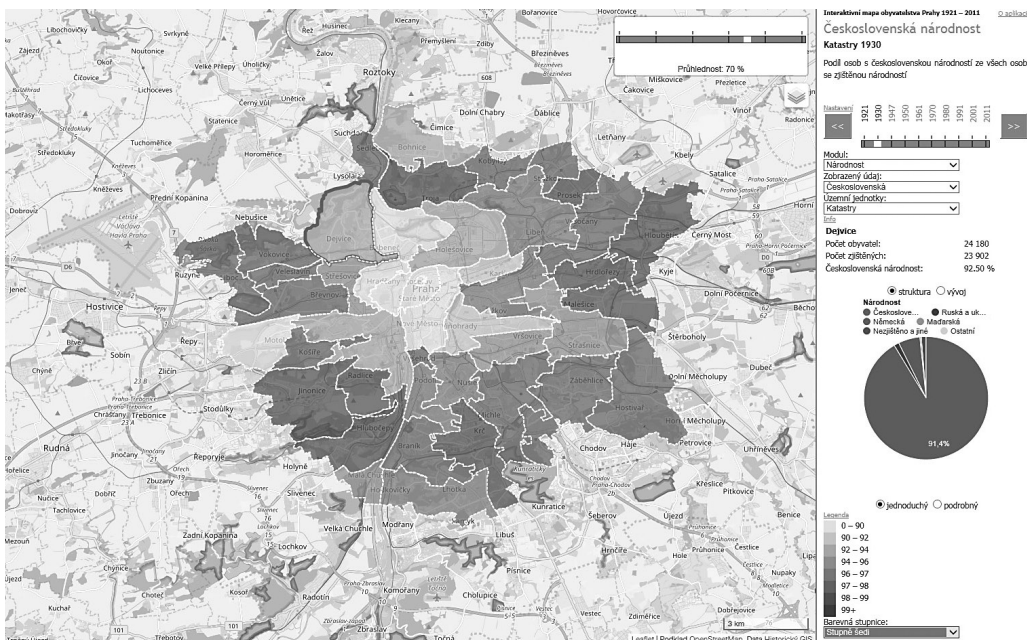
[22] Interaktivní mapy obyvatelstva 1921–2011, dostupné na <http://www.historickygis.cz/cs/interaktivni-mapy>.

OBRÁZEK Č. 5. INTERAKTIVNÍ MAPA OBYVATELSTVA ČESKA 1921–2011

Zdroj: www.historickygis.cz/cs/interaktivni-mapy Autor: Matěj Soukup a kolektiv projektu NAKI, Urllab.

OBRÁZEK Č. 6. INTERAKTIVNÍ MAPA OBYVATELSTVA PRAHY 1921–2011

Zdroj: www.historickygis.cz/cs/interaktivni-mapy Autor: Matěj Soukup a kolektiv projektu NAKI, Urllab.

zobrazit libovolný jev z dané nabídky pro vybraný rok sčítání lidu (nebo soupisu obyvatel) z období 1921–2011. Při kliknutí na vybraný okres (v případě Prahy městský obvod nebo katastr) se navíc zobrazí počet obyvatel okresu v aktuálně vybraném roce, počet obyvatel, pro které byla zjištěna aktuální charakteristika a hodnota aktuálně zvoleného jevu a dále interaktivní graf vztahující se k danému jevu. Interaktivní mapy nabízejí velmi jednoduchý a intuitivní způsob práce s historickými populačními daty a jsou proto vhodné pro široký okruh uživatelů. Podrobně je aplikace popsána v dříve publikovaném článku.^[23]

5. Historický atlas obyvatelstva českých zemí

Hlavním výsledkem a vyvrcholením práce na projektu aplikovaného výzkumu NAKI *Zpřístupnění historických prostorových a statistických dat v prostředí GIS* je publikace *Historický atlas obyvatelstva českých zemí*,^[24] která přináší pohled na prostorovou diferenciaci vývoje obyvatelstva na dnešním území České republiky s využitím historických statistických dat. Cílem autorského kolektivu bylo prezentovat časové řady základních ukazatelů populační statistiky od doby vzniku samostatného státu, který je zachycen ve sčítání lidu z roku 1921, až po současnost, která je dokumentována mapami posledních populačních cenzů až do roku 2011. Atlas navazuje a doplňuje poznatky z množství kartografických děl, která vyšla v průběhu 20. století. Z hlediska formy i přístupu ke zpracování pro nás byl inspirací *Atlas obyvatelstva Slovenska*^[25] a oba československé národní atlasy,^[26] které rovněž věnují pozornost některým vývojovým aspektům rozmístění, dynamiky a struktury obyvatelstva.

Mapy v atlase pokrývají zhruba období od vzniku Československé republiky do současnosti, prakticky jsou ale založeny na výsledcích sčítání lidu v letech 1921 až 2011, včetně soupisů obyvatelstva z poválečných let. Některá další data z průběžné statistiky doplňují informace ve vybraných tématech i v mezilehlých letech sčítání až do roku 2013, který jsme určili za poslední rok sledování. Atlas je zpracován pro dnešní území České republiky, proto jsou i mapy z období společného československého státu vytvořeny pouze pro české země – Čechy, Moravu a Slezsko. Slovensko a Podkarpatská Rus jsou ponechány stranou zájmu zejména proto, že informace z období společného státu jsou dobře a detailně

[23] Martin OUŘEDNÍČEK, Matěj SOUKUP, *Historická populační data v prostředí GIS: aplikace do výuky*. Geografické rozhledy 24, 2015, s. 14–15.

[24] Martin OUŘEDNÍČEK, Jana JÍCHOVÁ, Lucie POSPÍŠILOVÁ, eds., *Historický atlas obyvatelstva českých zemí*. Nakladatelství Karolinum, Praha 2016.

[25] Jozef MLÁDEK, Dagmar KUSENDOVÁ, Jana MARENČÁKOVÁ, *Atlas obyvatelstva Slovenska*. Bratislava, 2006.

[26] *Atlas Republiky Československé*. Praha 1935, *Atlas Československé socialistické republiky*. Praha 1966, ale také *Atlas československých dějin*. Praha 1965.

zpracovány v národních atlasech (1935 a 1966), a také jako protiváha slovenských atlasů hodnotících v současnosti a částečně i v historické perspektivě zevrubně populační aspekty pro Slovensko.^[27] Z hlediska vnitřního členění státu využívají mapy úrovně okresů, v meziválečném období soudních okresů, v poválečných letech správních okresů a od roku 1960 okresů, které s určitými změnami existují v současnosti. Cílem bylo ukázat vývoj prostorové diferenciace hodnot vybraných ukazatelů vždy v rámci jednoho mapového listu, ideálně sérií map s jednotnou legendou. Protože se některé ukazatele v průběhu sledovaného období podstatně změnilo, bylo relativně obtížné zvolit vhodnou jednotnou legendu pro všechny sledované roky. Řešením jsou skládané legendy, kde barvy zohledňují proměnu ukazatele v čase a odstíny barev umožňují územní diferenciaci okresů v daném roce sledování.

Obsahem atlasu jsou vybraná témata vztahující se přímo k obyvatelstvu. Záměrně nejsou hodnoceny složky fyzického prostředí, technické a sociální infrastruktury nebo ekonomická témata (produkce apod.). Z plánovaných témat zůstala také některá stranou, především proto, že se nepodařilo shromáždit potřebná data pro celé sledované období. Daný jev se buď v potřebném detailu nesledoval, nebo se autorům map nepodařilo potřebné informace dohledat. Velmi obtížně dostupná byla data zejména z prvních poválečných let, kdy bohužel probíhaly nejvýraznější proměny sociálně prostorové diferenciace v celém sledovaném období. V současnosti je nabídka dat týkajících se obyvatelstva mnohem pestřejší. Proti jejich zařazení – ať už z hlediska územní podrobnosti (např. za základní sídelní jednotky) nebo z hlediska rozsahu sledovaných dat – hovořila nemožnost využít taková data i v ostatních letech sledovaných v atlase. V tomto ohledu odkazujeme například na naše dřívější práce shromážděné na webovém portálu www.atlasobyvatelstva.cz nebo v Atlase sociálně prostorové diferenciace České republiky^[28] a také na Atlas krajiny České republiky.^[29]

Struktura atlasu je tvořena dvanácti vzájemně provázanými kapitolami, v úvodu nabízí vysvětlení cílů, účelu a struktury atlasu, představen je metodický postup

[27] Jozef MLÁDEK, Dagmar KUSENOVÁ, Jana MARENČÁKOVÁ, *Atlas obyvatelstva Slovenska*. Bratislava, 2006, Branislav BLEHA, Boris VAŇO, Vladimír BAČÍK, eds., *Demografický atlas Slovenskej republiky: Zásadné demografické zmeny v priestore a čase*. Bratislava 2014. Dostupné na http://www.humannageografia.sk/demografickyatlas/stiahnutie/demograficky_atlas_2014.pdf, pro starší tematické atlasy zaměřené na obyvatelstvo *Atlas ze sčítání lidu, domů a bytů 1980: Česká socialistická republika*. Praha, Brno 1984 nebo *Atlas obyvatelstva ČSSR*. Praha, 1987. Ze současných děl je možné zmínit zejména *Atlas sčítání 2011: podle výsledků Sčítání lidu, domů a bytů 2011*. Praha 2013 a Eva SEMOTANOVÁ, Jiří CAJTHAML aj., *Akademický atlas českých dějin*. Praha 2014.

[28] Martin OUŘEDNÍČEK, Jana TEMELOVÁ, Lucie POSPÍŠILOVÁ, eds. *Atlas sociálně prostorové diferenciace České republiky*. Nakladatelství Karolinum, Praha 2011.

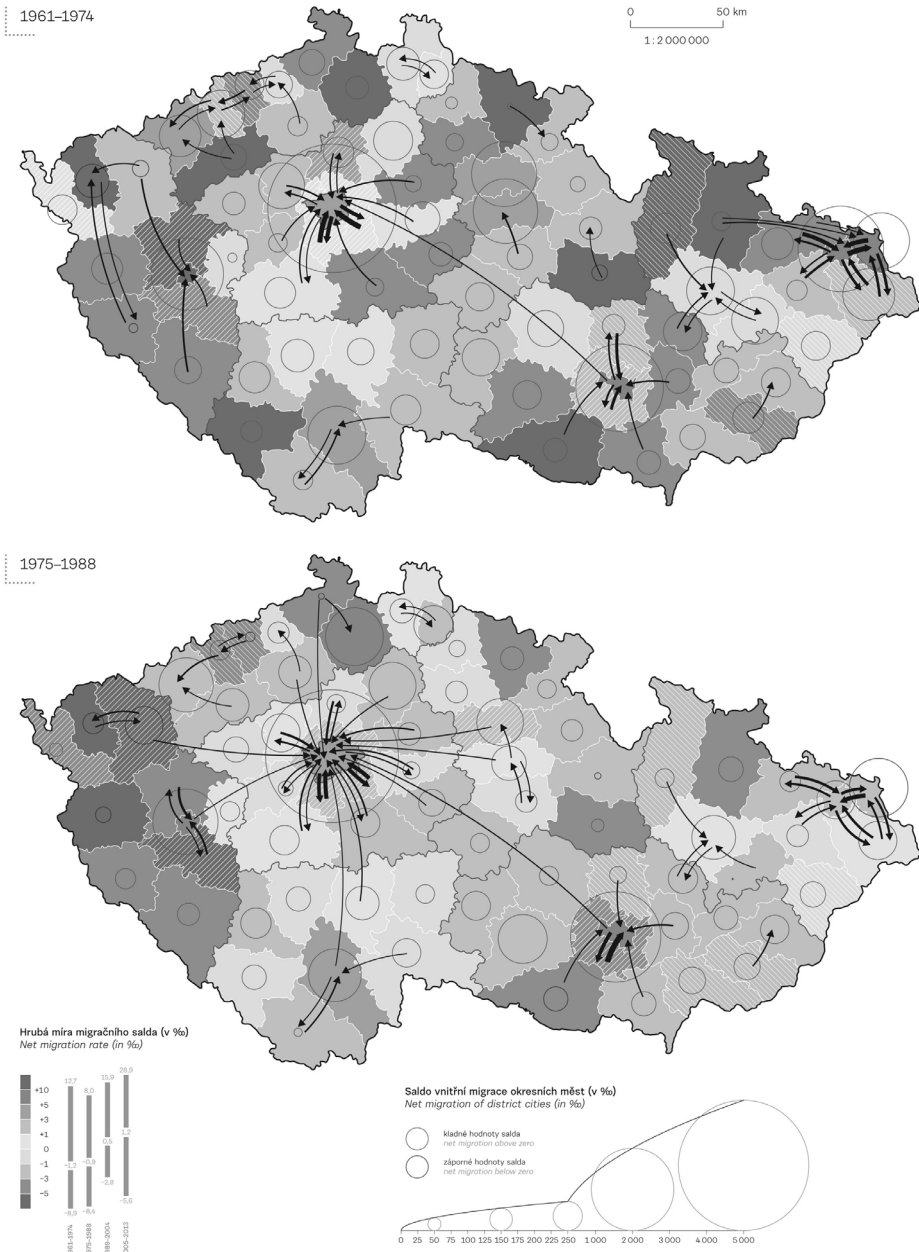
[29] Tatiana HRNČIAROVÁ, Peter MACKOVČIN, Ivan ZVARA, eds. *Atlas krajiny České republiky*. Praha, Průhonice 2009.

přípravy atlasu v jednotlivých krocích a rovněž přehled mapových podkladů sloužících k vytvoření prostorových dat. Druhá kapitola zaměřená na vývoj územně správního členění od 20. let 20. století popisuje základní změny okresního uspořádání, které se dotkly i sběru a zpracování statistických dat.

Třetí kapitola zaměřená na vývoj počtu a rozmístění obyvatel slouží jako vstupní obecný přehled o vývoji obyvatelstva ve 20. a 21. století, na který další kapitoly navazují. Ve třech částech je postupně v podrobnosti okresů a ve vývoji ukázán počet obyvatel, hustota zalidnění, celkový přírůstek, resp. úbytek obyvatelstva a hustota obcí. V kapitole jsou také představeny události s významným vlivem na změny počtu obyvatel Česka, historické populační maximum a minimum, která obě souvisejí s pohybem německého obyvatelstva, či posun geografického středu Česka. Základní vývoj demografické struktury obyvatel je shrnut na pěti mapových listech kapitoly 4 věnující se postupně věkové struktuře a stárnutí obyvatel, rodinnému stavu, přirozenému přírůstku a potratovosti. Cílem kapitoly není postihnout demografický vývoj Česka v celé jeho šíři, pro který by mohl být vydán samostatný atlas, ale spíše ukázat základní trendy v historické perspektivě. Kapitola se proto zaměřuje na dopady důležitých politických událostí a legislativních změn i na proměny hodnotového systému ve společnosti. Demografická struktura obyvatel poskytuje také kontext pro interpretaci dalších vybraných témat, jako například vzdělanosti nebo migrace. Tři mapové listy páté kapitoly podrobněji hodnotí vývoj úmrtnostních poměrů, nejprve proměnu standardizované úmrtnosti, měř úmrtnosti podle věku v rozdělení na tři věkové skupiny, výrazný pokles kojenecké úmrtnosti i úmrtnosti v prvním roce života a naopak nárůst naděje dožití. Následující dva listy jsou pak věnovány šesti skupinám příčin úmrtí, u kterých došlo ve 20. století k důležitým proměnám, především vlivem společenského a ekonomického rozvoje, pokroku v medicíně a změn v životním stylu souhrnně nazývanými epidemiologickým přechodem. Data jsou upravená tak, aby korespondovala s 9. revizí Mezinárodní statistické klasifikace nemocí a přidružených zdravotních problémů.

Migrace je nejdůležitějším procesem ovlivňujícím změny v sociálně prostorové struktuře obyvatel (obrázek 7). Šestá kapitola v šesti mapových listech hodnotí historické a současné migrační chování obyvatel na území Česka. První mapový list se věnuje celkové bilanci stěhování se zřetelem na rozlišení vnitřního a zahraničního stěhování a prostor je rovněž ponechán poválečnému dosidlování pohraničí, které se významně zapsalo do české historie a stále ovlivňuje socio-ekonomickou situaci dotčených regionů. Následující tři dvoustrany se zaměřují na problematiku vnitřního stěhování, proměnu jeho směrů a struktury migrantů. Na ně navazuje hodnocení zahraniční migrace představující důležitá období migrační historie – meziválečnou emigraci, období po druhé světové válce, emigraci 60. let a ekonomickou konjunkturu 2006–2008, to vše doplněné současnou situací. Závěrečný list je věnován rodákům, tedy osobám, které se narodili v místě svého současného bydliště.

OBRÁZEK Č. 7. UKÁZKA VÝŘEZU Z MAPOVÉHO LISTU SMĚRY VNITŘNÍHO STĚHOVÁNÍ Z HISTORICKÉHO ATLASU OBYVATELSTVA ČESKÝCH ZEMÍ

HISTORICKÝ ATLAS OBYVATELSTVA ČESKÝCH ZEMÍ | MIGRACE

Autoři: Ivana Přidalová a Martin Ouředníček.

Další část atlasu je věnována kartografickému zpracování ekonomické, kulturní a sociální struktury obyvatelstva. Tři mapové listy sedmé kapitoly se věnují historickým změnám v rozmístění ekonomicky aktivního obyvatelstva, odvětvové struktury zaměstnanosti a úrovně nezaměstnanosti. Osmá kapitola se zaměřuje na dvě vybrané problematiky související s velmi širokou škálou lidských činností, které můžeme označit za kulturu. První dva mapové listy zachycují významnou proměnu náboženské víry, kterou si obyvatelé Česka ve 20. století prošli. Druhé řešené téma – národnost a státní občanství – na třech listech postupně zobrazuje národnostní složení obyvatel, vývoj dlouhodobě statisticky sledovaných národností a národnostních menšin a struktura cizinců žijících v Česku. Devátá kapitola ukazuje důležité změny v ukazatelích sociálního statusu, které umožňují (i když s jistými omezeními) dlouhodobé sledování. Úroveň vzdělanosti, které jsou věnovány první dva mapové listy, je hodnocena nejen pomocí podílu osob se základním a vysokoškolským vzděláním, ale také pomocí průměrného počtu let školní docházky. Protože vzdělanost je možné sledovat až od 60. let 20. století, jsou data doplněna o ukazatel podílu negramotných osob, který byl naopak sledován v období první republiky. Třetí dvoustrana hodnotí postavení v zaměstnání ekonomicky aktivních obyvatel a poslední list o kvalitě bydlení se zaměřuje na velikost domácností, velikost bytů a jejich vybavenost.

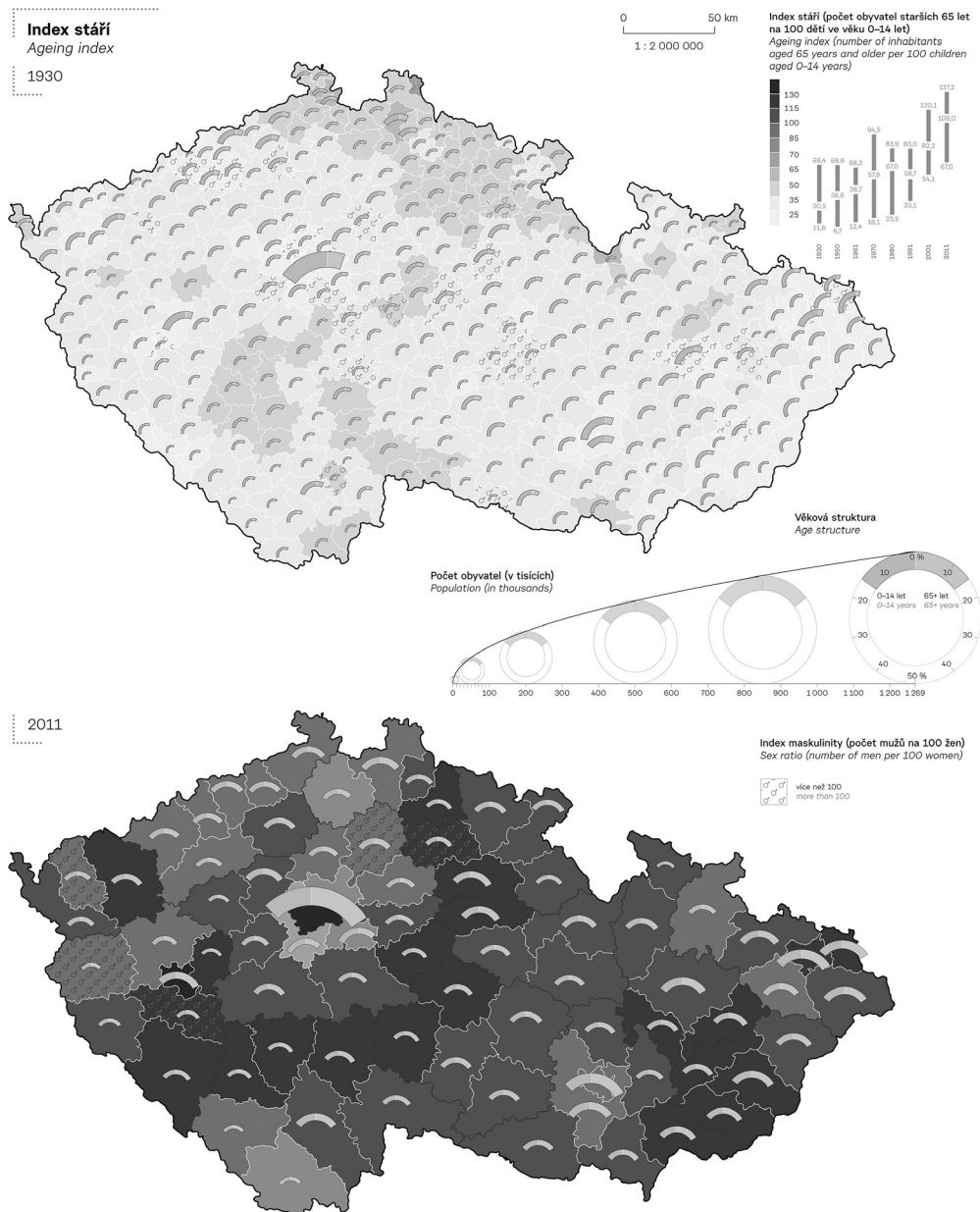
Jádrová (klasická) populační témata jsou doplněna dvěma kapitolami hodnotícími sociální chování obyvatelstva. Desátá kapitola přináší v mnohém unikátní představení vývoje trestné činnosti ve 20. a 21. století, popisuje rozmístění pachatelů trestné činnosti, rozmístění samotných trestných činů a strukturu kriminality, kde je zachycen vývoj násilné, mravnostní, majetkové a hospodářské kriminality. Volební chování odráží historický vývoj státu i regionální proměny sociální skladby obyvatel. Proto byla do atlasu zařazena i kapitola hodnotící v historické perspektivě výsledky demokratických parlamentních voleb a význam jednotlivých stran, výsledky voleb do Národního shromáždění republiky Československé v roce 1920, do Sněmovny lidu Federálního shromáždění v roce 1990 až po regionální odlišnosti v současné volební účasti.

Poslední kapitola je zaměřena na dílčí témata, která do určité míry charakterizují osídlení v jednotlivých etapách vývoje našeho území. Kapitola obsahuje v pěti mapových listech následující témata: unikátní vymezení sídelních aglomerací za použití Korčákových areálů maximálního zalidnění^[30] a soubor Hamplových regionalizací Česka,^[31] které představují vlajkovou loď albertovské sociální

[30] Ke konceptu areálů maximálního zalidnění viz Jaromír KORČÁK, *Vymezení oblastí maximálního zalidnění*. Acta Universitatis Carolinae – Geographica 1–2, 1966, s. 65–72, rozvinutí pak v pracích Martina Hampla – např. Martin HAMPL, Václav GARDAVSKÝ, Karel KÜHNEL, *Regionální struktura a vývoj systému osídlení ČSR*. Univerzita Karlova, Praha 1987.

[31] Pro poslední regionalizaci založenou na datech z roku 2011 viz Martin HAMPL, Miroslav MARADA, *Sociogeografická regionalizace Česka*. Geografie 120, 2015, s. 397–421.

OBRÁZEK Č. 8. UKÁZKA VÝŘEZU Z MAPOVÉHO LISTU STÁRNUTÍ OBYVATELSTVA Z HISTORICKÉHO ATLASU OBYVATELSTVA ČESKÝCH ZEMÍ

Autorka: Lucie Pospíšilová.

geografie. Samostatná dvojstrana je věnována střediskové soustavě osídlení, která ve druhé polovině 20. století významně formovala a stále ovlivňuje charakter české sídelní sítě. Typologií městských, suburbánních, venkovských a periferních obcí se zabývají čtyři rozdílné přístupy prezentované v dalším mapovém listu, mezi nimi i jeden z nejcitovanějších konceptů regionální sociologie – Musilovy vnitřní periferie.^[32] Kapitola a vlastně i celý atlas je zakončen vývojovým pohledem a současným stavem územního rozložení sídel v Česku.

Na atlase spolupracovalo zhruba padesát osob různého zaměření, od kartografických a technických prací, přes archivní a konzultační práce až ke garantům jednotlivých oddílů, redakční radu a editory atlasu. Recenzní řízení bylo zajištěno čtyřmi odborníky z různých disciplín (Dagmar Kusendová, Vladimír Ira, Tomáš Kostecký, Zdeněk Čermák). Atlas je zpracován dvojjazyčně, aby mohl sloužit i k prezentaci v zahraničí a být využíván pro zahraniční studenty a specialisty. Koncepce atlasu vychází z požadavku zobrazení vybraného tématu v celém vývoji vždy v rámci jednoho mapového listu, ideálně sérií map s jednotnou legendou (viz obrázek 8). Atlas je souborem map, které přehledně zobrazují spíše základní ukazatele populačního vývoje, avšak v podrobném historickém srovnání. Mapy obsahují pouze základní popis, k hlubšímu pochopení zobrazeného vývoje je nutné pochopit další historické, sociální, politické a geografické aspekty vývoje celého státu i jeho specifických regionů. K tomu je potřeba mnohem širšího prostoru, který představovaný atlas nemůže nabídnout. Jako doplňkový materiál byly k mapovým výstupům atlasu zřízeny specializované webové stránky (<http://www.historickygis.cz/cs/pracovni-listy>), kde jsou k dispozici rozšiřující informace ke každému oddílu, základní interpretace, rozšiřující odborná literatura k tématu a také náměty pro využití ve výuce na středních školách. I zde můžeme odkázat na základní literaturu, která se dlouhodobě věnuje vývoji obyvatelstva a jeho prostorovým aspektům.^[33]

6. Závěr

Závěrem zbývá jen vypíchnout, jaký užitek mohou mít z představených výstupů projektu NAKI historičtí demografové. Mezi výsledky jsou v první řadě finalizované publikace, které přinášejí především možnost retrospektivní komparace některých

[32] Jiří MUSIL, *Problémy nerozvojových území v ČSR* In: Ryšavý, Z. ed.: *Problémy rozvoje venkovského osídlení malých a středně velkých měst Československa a jejich demografické struktury*, sborník semináře Praha 1987, s. 40–42., Jiří MUSIL, Jan MÜLLER, *Vnitřní periferie v České republice jako mechanismus sociální exkluze*. Sociologický časopis 44, 2008, s. 321–348.

[33] Ludmila FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha 1998. Milan KUČERA, *Populace České republiky 1918–1991*. Acta Demographica XII. Česká demografická společnost. Praha, 1994. Vladimír SRB, *1000 let obyvatelstva českých zemí*. Kapitola 10.8 Úmrtnost. Nakladatelství Karolinum, Praha, 2004, s. 192–204.

vybraných aspektů sociálně prostorové diferenciace českých zemí a Prahy v letech 1921-2011 (resp. 2013). Jedná se především o Historický atlas obyvatelstva českých zemí, elektronické mapy zařazené na serveru www.atlasobyvatelstva.cz a interaktivní nástroje kartografické vizualizace určené zejména pro studenty a širší veřejnost <http://www.historickygis.cz/cs/interaktivni-mapy>. Kromě toho za hlavní přínos projektu považujeme shromáždění dat a přípravu nástrojů pro vlastní analýzu historických populačních dat a také kartografickou vizualizaci těchto dat v prostředí GIS. Prvním krokem k dalšímu prozkoumání těchto možností je zařadit do své práce geografické informační systémy a dále stáhnout soubory s připravenými hranicemi historických administrativních jednotek ve všech letech sčítání lidu z adresy www.historickyGIS.cz/shp-vrstvy. Pak již nic nebrání vytváření vlastních tematických map nejen s využitím námi shromážděných populačních dat, ale také dalších demografických, geografických, ekonomických nebo jiných tematických oblastí.

Představený projekt je pilotním pokusem, který byl zaměřen pouze na vybrané územní jednotky sledování a limitované časové vymezení. Nyní lze vytvářet GIS mapy pro úroveň okresů v Česku a katastrálních území (od roku 1970 také urbanistických obvodů) v Praze. Detailnější členění, další (dřívější nebo mezi-lehlé) roky nebo další prvky (řeky, jiné typy hranic apod.) zůstávají úkolem pro budoucnost. Dalším cílem by mohlo být převedení hranic obcí do prostředí GIS, opět alespoň pro vybrané roky sčítání lidu, ve kterých je k dispozici nejširší datová základna. Takto náročný úkol bude však vyžadovat dlouhodobou spolupráci více specializovaných institucí.

Poděkování

Článek vznikl jako výsledek projektu DF12P01OVV033 „Zpřístupnění historických prostorových a statistických dat v prostředí GIS“, který podpořilo v rámci programu aplikovaného výzkumu a vývoje národní a kulturní identity (NAKI) Ministerstvo kultury České republiky.

RECENZE

Tomáš ŘEHA (ed.)

Edice topograficko-statistického popisu Moravy a Slezska Albina Heinricha. Ostravská univerzita v Ostravě: Ostrava 2015. 864 s. ISBN 978–80–7464–7765.

V loňském roce byla Centrem pro hospodářské a sociální dějiny Filozofické fakulty Ostravské univerzity vydána kniha, která je vlastně edicí statisticko-topografického popisu Moravy a Slezska, jenž zůstal v rukopise v osobním fondu významného moravského muzejního pracovníka Albina Heinricha. Jak editor Tomáš Řeha píše v úvodu: „*Toto dílo má zásadní význam pro poznání demografické, správní, zemědělské a jazykové podoby Moravy a Rakouského Slezska.*“ Zároveň však podotýká, že není snadné pramen datovat, což má u statistických údajů zásadní význam. Pramen se dochoval ve čtyřech různých opisech, které byly srovnány, a byl podroben komparaci s dalšími prameny, např. se stabilním katastrem, z čehož editor nakonec odvodil, že topografie povstala ve 40. letech 19. století. Doba její kompletace byla určena na r. 1846. Na základě jedné z verzí, tabelárních přehledů jen pro Rakouské Slezsko (*Das Herzogthum k. k. Schlesien topographisch in alphabetisch Ordnung Conscriptiions-Bezirk Nr. 29 von Schmeling Infantilerien Regiment vom Jahre 1846 conscribirt zusammen gestellt von Albin Heinrich*), se autor domnívá, že data vycházejí z vojenské konskripce.

Rozsáhlá edice je vyplněna téměř výhradně tabulkami k jednotlivým obcím, osadám a lokalitám na Moravě a ve Slezsku. Topografie nemá charakter knihy a podle editora působí dojmem přípravného materiálu, jehož vydání se již nepodařilo uskutečnit pro nástup revolučních událostí 1848–1849. Nejedná se tedy o popis jednotlivých lokalit, ale o tabelární přehled základních údajů. U tabulek (pro každou lokalitu jedna) je vždy uveden původní název lokality podle pramene, současný název a případné alternativní názvy. První rubriku tabulek představuje statut lokality (ves, město, městys, osada aj.), pak jsou uvedeny geografické informace, tzn. země, kraj, panství, daňový obvod, sčítací obvod, oddíl (Election Nr.), diecéze, děkanát či arcipresbyteriát, fara či lokace, pod něž lokalita spadala, a nakonec byl zapsán jazyk převažující v mluvě obyvatel. Konkrétní počty osob hovořících tímto jazykem Heinrich nezjišťoval. Statistická data představují počty domů v lokalitě, počty obyvatel podle pohlaví, výměru lokality v dolnorakouských jitrech a sázích, počty koní, volů, krav a ovcí chovaných v místě. Mohly být připojeny originální poznámky, které se nejčastěji týkaly Heinrichova největšího zájmu – geologie, tzn. výskytu určitých hornin a ložisek rud. V poznámkách se však nacházely různé jiné zajímavosti, např. chov a šlechtění ovcí, pěstování vinné révy a ovoce, lokalizace hamrů, stáčíren oleje, výroben potaše, hutí, manufaktur apod. Pokud se v lokalitě vyskytlo větší židovské osídlení, zjistil Heinrich počet

židů. Pod tabulky byly umístěny ediční poznámky týkající se zejména místopisného vývoje, tzn. třeba začlenění pod jinou obec v pozdějších letech.

Problematickou otázkou je přesnost a povaha dat. Editor upozorňuje, že Albin Heinrich nerozlišoval důsledně mezi obcemi a osadami a že označení osada se v originále objevilo jen jednou. Zatímco některé osady jsou připočteny k obcím, některé (většina) byly uvedeny zvlášť. U větších měst byla některá předměstí započtena, některá ne. V publikaci lze tedy najít lokality, které dnes nesou stejné jméno, dvakrát i třikrát. Např. Fojtova Kraš je uvedena jako Grosse, Krose Voigts a Voigts Krose, přičemž Krose Voigts a Voigts Krose vykazují stejná data, zatímco Grosse jiná. Problém spočívá v tom, že Fojtova Kraš se dříve dělila na dvě nespolečné velké části, přičemž větší část (Grosse) spravovalo město Vidnava jako vlastní osadu a menší část (Voigts-Grosse) spravovalo vidnavské fojtvství. Obě části měly tudíž jiný oddíl (Election Nr.). Mohly se však vyskytnout podobné případy, kdy fakticky byly části odděleny, ale patřily pod stejný oddíl, např. jsou dvakrát uvedeny Stará Červená Voda, Nová Červená Voda nebo Bílá Voda, vždy s odlišnými počty obyvatel. Jednalo se vždy o jednu ves, ke které většinou přínáleželo bývalé fojtvství, jež bylo rozparcelováno. Proto byly uvedeny dva údaje. Domnívám se však, že by bylo dobré data zkonfrontovat s dalšími prameny, najdou-li se nějaké k tomuto období. Např. dostupný soupis k r. 1849 ze Zemské vlády slezské využíval data z konskripce 1846, takže je vhodný ke srovnání. Navíc lze využít topografii Gregora Wolného nebo Faustina Ense.

Práce Tomáše Řehy je vědeckou edicí, proto autor nezapomněl na její počátek umístit dosti podrobný životopis Albina Heinricha, informace o brněnském Wernerově spolku pro geologický průzkum Moravy a Slezska (zal. 1851), v jehož čele Heinrich stál po dlouhá léta, přímo o Heinrichově topografii a o místopisných historických pramenech vůbec. Nezbytným je následné kritické zhodnocení pramene, úvahy o dataci rukopisu a ediční poznámka, jež informuje o uložení pramene i o původním tabulkovém formuláři, do něhož Heinrich uvedl všechna data.

Albin Heinrich znal dobře prostředí, o které se zajímal. Narodil se ve Frýdlantu nad Moravicí, což je dnes město Břidličná na severní Moravě v podhůří Jeseníků, a už jako mladý hoch poznal obě hlavní moravská centra Brno a Olomouc. Po studiu na vídeňské univerzitě získal místo soukromého vychovatele v domě rodu Wawrauschů v Krakově, kde se věnoval i studiu pedagogiky na Jagellonské univerzitě. Právě v Haliči se začal intenzivně zajímat o geologii a navázal úzký kontakt s těšínským gymnaziálním učitelem Janem Leopoldem Šeršníkem, jenž ho přiměl v Těšíně zůstat a pracovat v muzeu (zal. 1802). Heinrich působil v Těšíně 18 let a získal si pedagogické i muzejnické renomé. V r. 1831 byl povolán na akademické gymnázium v Brně, kde započala jeho bohatá pedagogická i muzejní činnost. Heinrichovy zkušenosti s muzejní prací byly pro Františkovo muzeum pravým požehnáním. Navíc se Heinrich nadále věnoval geologii a vrcholem této

záliby byl právě Wernerův spolek. Ne nadarmo je Heinrich někdy nazýván otcem moravskoslezské mineralogie.

Jelikož se Heinrichova topografie dochovala pouze v několika konceptech, jež navíc nebyly opatřeny žádným úvodem, byla práce na edici komplikovaná. Každý takový pramen však může pomoci při různých výzkumech. Počty domů, stav dobytka a poznámky o průmyslu poskytují údaje pro výzkum hospodářských poměrů, popř. stavebního vývoje, lze zjišťovat velikost panství podle daňových obvodů a výměry lokalit, překrývání hranic správních a církevně správních obvodů (farností, děkanátů) a v neposlední řadě se jedná o důležitý zdroj dat o počtech mužů a žen, jež lze využít pro demografický výzkum. Na rozdíl od jiných dobových topografií je sice tato edice skoupá na slovní popis, přesto přináší základní statistická data, jichž se pro jednotlivé obce dochovalo málo. Z konskripcí nám zůstaly jen sumáře za země, popř. kraje, takže data pro obce je třeba složitě vyhledávat. Jistě lze namítnout, že obyvatelstvo bylo sečteno podle domovské příslušnosti, takže počty neodpovídají skutečnosti, ale jednak často nemáme možnost najít lepší data, jednak si stejně musí každý badatel údaje kriticky zhodnotit a informovat o jejich relevantnosti pro výzkum. Edice jen napomáhá k jejich vyhledávání, a proto je nesmírně potřebná a žádoucí.

Radek Lipovski

Annales de démographie historique 129 (2015/1) a 130(2015/2)

Stodvacátédeváté číslo *Annales de démographie historique* (2015/1), je opožděnou gratulací redakce k padesátému výročí založení francouzské *Société de Démographie Historique* (SHD), pod jejíž záštitou časopis vychází. Příspěvky, shromážděné v předloženém čísle, byly původně předneseny při slavnostní výroční konferenci konané v září 2013 v budově pařížského Senátu. Ačkoli SHD je v první řadě francouzská, pravidelně se otvírá i zahraniční spolupráci. Jejím nejnovějším výsledkem je spojení s organizacemi podobného zaměření, italskou SIdES a španělsko-portugalskou ADEH, a vytvoření nadnárodní European Society of Historical Demography v roce 2014. Hluboká francouzská tradice historickodemografických výzkumů a otevřenost vůči nejrůznějším trendům zahraničního bádání se odrážejí v obsahu celého čísla. Příspěvky historiograficko-metodologického zaměření mapují vývoj vybraných témat historické demografie a dějin evropské rodiny od šedesátých let minulého století až po nejaktuálnější výstupy. V čísle výjimečně chybí obvyklá recenzní příloha, kterou nahrazují rozsáhlé bibliografie za jednotlivými články, které se pro české čtenáře možná stanou nejužitečnější částí celého svazku.

Antoinette Fauve-Chamoux názvem svého příspěvku (*Pour une histoire de la Société de démographie Historique. Origines, politiques et réseaux internationaux* (1963–1996), s. 9–53) připomněla slavný článek Louise Chevaliera z roku 1946, který bývá považován za „křestní list“ historické demografie jako vědy. *Société de*

Démographie Historique, jejíž vznik a vývoj v prvních třiatřiceti letech existence zachytila, však byla založena až roku 1963. Autorka připomněla činnost SDH v době působení jednotlivých prezidentů počínaje Marcellem Reinhardem až do roku 1996, kdy společnost pod vedením Alaina Bideaua a díky vlivu prvních mezinárodních konferencí European Social Science History Conference (ESSHC) nabrala více mezinárodní kurz. Zároveň se proměnila i redakční politika časopisu *Annales de démographie historique*, který opustil univerzitní nakladatelství EHESS a v roce 1996 začal vycházet jako nezávislé periodikum vydávané pouze SDH.

Lucia Pozzi a Diego Ramiro Fariñas (*Infant and Child Mortality in the Past*, s. 55–75) se zaměřili na kojeneckou a dětskou úmrtnost, která je vnímána jako zásadní prvek demografického přechodu a ukazatel ekonomické i kulturní vyspělosti společnosti. Jako zásadní problém označili definování a způsob zjišťování těchto údajů ve statistikách a poukázali na roli kojenecké a dětské mortality v celkovém poklesu úmrtnosti a zvyšování životní úrovně obyvatelstva.

Guy Brunet a Héléne Vézina otevřeli složitou otázku studia mezigeneračních vztahů v historické demografii (*Les approches intergénérationnelles en démographie historique*, s. 77–112). Otázka, co jedinec přijímá od předcházející a předává následující generaci, zahrnuje řadu aspektů. Z demografického hlediska je to především problematika naděje na dožití a věkový rozestup mezi generacemi, s nimiž souvisí mimo jiné i pravděpodobnost fyzického soužití tří nebo čtyř generací. Patří sem problematika složení domácností i rodinné solidarity se svobodnými sourozenci, sirotky a zestárlými rodiči a téma předávání majetku. Důležitým tématem i nástrojem studia se přitom v současné době stávají genealogické databáze a programy, které umožňují například i výzkumy migrací a sociální mobility. Autoři poukázali také na genealogicko-genetické výzkumy, které se v současnosti prosazují.

Vývoj vědeckého diskurzu o demografických režimech a přechodech se pokusil sumarizovat Thierry Eggerickx (*Régimes et transitions démographiques en Europe de l'Ouest. Un essai de synthèse*, s. 113–148). Koncept demografického režimu související s kontrolou porodnosti přinesl v roce 1934 Adolphe Landry; mezi nejvlivnější badatele tohoto problému dodnes patří Jacques Dupâquier. Jeho homeostatický model však vedle uznání vyvolal i vlnu kritiky, byla mu vytýkána metodologická uzavřenost, zaměření na zdánlivě uzavřené venkovské společnosti bez ohledu na impulsy z vnějšku v podobě migrantů a také malý důraz na místní, časové, sociální a individuální rozdíly v otázce manželské plodnosti.

Porodnost je klíčovým tématem populační politiky, jejíž studium připomněly Virginie De Luca Barrusse a Anna-Françoise Praz (*Les politiques de population: resituer l'objet de recherche*, s. 149–164). Velkým problémem je v tomto případě definování pole badatelského zájmu. Jednou z možností je rozlišení autoritativní a iniciativní populační politiky, které odkazuje na míru a „tvrdost“ státních zásahů ve jménu optimálního vývoje obyvatelstva. Mezi klasická témata studia

náleží například eugenika, ale patří sem také usměrňování „správné“ sexuality, oceňování mateřské role či sociální zvýhodňování rodin s dětmi.

Fabrice Boudjaaba a Marie-Pierre Arrizabalaga (*Les systèmes familiaux. De la cartographie des modes d'héritage aux dynamiques de la reproduction familiale et sociale*, s. 165–199) se zaměřili na výzkumy historických rodinných systémů. Na jejich počátku stála představa o jednoznačném geografickém rozdělení Evropy podle norem dědického práva, které modelovalo uspořádání rodin a domácností. Tuto představu vážně narušily mikrohistorické výzkumy, jež ukázaly značnou regionální variabilitu rodinných struktur a především pružnost, se kterou se domácnosti přizpůsobovaly právním zvyklostem i svým aktuálním potřebám a možnostem.

Problematika stáří a stárnutí je v současné Evropě společensky velmi aktuální, ovšem jako historický problém je studovatelná poměrně obtížně, zejména pro vzdálenější období dějin, kdy se pozornost upínala především k lidem v produktivním věku. Michel Oris, Isidro Dubert a Jérôme Luther Viret (*Veillir: Les apports de la démographie historique et de l'histoire de la famille*, s. 201–229) vyšli z kulturního vnímání staroby, které je spojováno s ukončením výdělečných a pracovních aktivit a změnou postavení jedince uvnitř rodinných a sociálních struktur. Autoři připomněli Laslettovu „nuclear hardship hypothesis“, podle které staří lidé zůstávali osamělí uprostřed „prázdného hnízda“, jež opustily všechny jejich ratolesti, i výzkumy výměnkářských smluv a doklady o rodinné solidaritě a spolubydlení příslušníků starší generace s mladšími příbuznými.

Na rozdíl od předcházejících příspěvků, které shrnovaly výzkumy dané problematiky v průběhu posledního půlstoletí, Didier Lett, Isabelle Robin a Catherine Rollet se při rekapitulaci výzkumů dějin dětí omezili na několik posledních let (*Faire l'histoire des enfants au début du XXIe siècle: de l'enfance aux enfants*, s. 231–276). Důvodem je jednak rozsáhlá bibliografie uveřejněná na stránkách ADH roku 2001, jednak velké množství publikací, které k problematice dětství vychází, přestože podle autorů zájem o toto téma už začíná slábnout. Nejnovější výzkumy se podle nich posunuly kupředu především díky odklonu od studia dětství jako konceptu a většímu důrazu kladenému na prožitky skutečných dětí. Za povšimnutí stojí i povzdech, že většina badatelů mimo románské země stále vnímá jako klíčové práce Philippa Ariése a vůči novým poznatkům francouzské historiografie zůstává imunní.

Guido Alfani, Vincent Gourdon, Cyril Grange a Marion Trévisi využili příležitosti pro rekapitulaci výzkumů rituálního příbuzenství, o jejichž rozvoj se zejména první dva jmenovaní mimořádně zasloužili (*La mesure du lien familial: développement et diversification d'un champ de recherches*, s. 277–320). Historickou rodinu představili jako síť jedinců spojených různými příbuzenskými i neformálními pouty, k jejichž rozkrývání mohou badatelům sloužit i moderní databázové programy. Zatímco starší výzkumy rodinu sledovaly především jako genealogickou posloupnost předků a nástupců, respektive jako domácnost spolubydlících

jedinců, současná historiografie věnuje pozornost širšímu příbuzenstvu i vazbám mimo pokrevní příbuzenství.

Poněkud netypickým tématem druhého čísla ADH s vročením 2015 jsou zločiny, kdy mezi pachatelem a obětí existuje příbuzenský vztah. Editory čísla se stali Christophe Regina a Stéphane Minvielle. V předmluvě (*Crimes familiaux. Tuer, voler, frapper les siens en Europe du XVe au XIXe siècle*, s. 7–23) podtrhli specifický charakterech rodinných zločinů, které jsou dodnes vnímány jako morálně závažnější než jiné typy deliktů, avšak častěji dochází k jejich utajení. V případě některých prohrěšků, zejména sexuálních, jako je incest nebo cizoložství, se trestnost zakládá právě na přítomnosti příbuzenského svazku mezi aktéry. Je sympatické, že v soupisu literatury k úvodnímu článku se objevuje také jméno české historičky Daniely Tinkové.

Jako klíčové se ukázalo téma násilí mezi manželi. Martine Charageat se pokusila charakterizovat zločin vraždy životního partnera na základě soudních spisů z raně novověkého Katalánska a Aragonu (*Meurtes entre époux en péninsule Ibérique à la fin du Moyen Âge (XVe–XVIe siècles)*, s. 25–50). Ukázala, že v pozadí řady zločinů hrála roli nevěra, která – pokud se jí dopustila žena – byla na iberském poloostrově dlouhou dobu vnímána jako legitimní důvod pro usmrcení. Stejně téma pro 18. a 19. století na příkladu Bretaně studovala Marie-Yvonne Crépin (*L'homicide du conjoint en Bretagne aux XVIIIe et XIXe siècles: permanence d'un crime familial*, s. 51–68). Spíše než motivy a okolnostmi provedení páchaných zločinů se zabývala způsoby jejich dokazování a trestání.

Méně fatální formy domácího násilí zkoumala Manon van der Heijden (*Domestic violence, alcohol abuse and the uses of justice in Early Modern Holland*, s. 69–85). Ukázala, že v raně novověkém Holandsku byly neurovnané rodinné poměry stejně jako alkoholismus, který je nezřídka způsoboval, vnímány jako vážný prohrěšek proti společenským normám. Zejména v případech, kdy se přidružilo mrhání rodinným majetkem, mohl násilník očekávat udání ze strany sousedů a následně odpovídající veřejný trest. Naopak v Paříži 18. století delikty majetkové podstaty mezi příbuznými navenek v podstatě neexistovaly (*Un crime impuni? Le vol familial dans la jurisprudence du Parlement de Paris au XVIIIe siècle*, s. 87–102). Podle Julie Doyon francouzské právo počítalo krádež v rodině za konflikt, který lze vyřešit mezi domácími a díky autoritě hlavy rodiny.

Na závěr tématu byla zařazena studie věnovaná problematice infanticidia v prostředí valašského venkova 19. století (*L'infanticide en Valachie: lois, discours et réponse sociale (1831–1860)*, s. 103–131). Nicoleta Roman v něm přiblížila postoje rumunského státu i pravoslavné církve, která ve sledovaném období stále výrazně ovlivňovala životy venkovanů a až do dnešních dnů drží velké množství archivních dokumentů, které jsou tím pádem nepřístupné badatelům. Na několika konkrétních příkladech pak ukázala průběh vyšetřování zločinu usmrcení dítěte, který byl zákonem posuzován jako závažnější než zabití dospělého člověka. I ve

Valašsku se však v průběhu 19. století začalo upouštět od kapitálních trestů a pachatelkám infanticidia hrozilo spíše uvěznění v některém z ženských klášterů.

Mimo hlavní téma byl zařazen příspěvek věnovaný poklesu městského obyvatelstva ve Španělsku v průběhu raného novověku (*Demographic causes of urban decline in 17th century Spain*, s. 133–159). Antonio Moreno-Almárcegui a Jesús J. Sánchez-Barricarte v něm diskutovali tezi Jana de Vriese o růstu měst, který měl být jedním z klíčových faktorů ekonomických změn raně novověké Evropy. Ukázali, že vývoj ve Španělsku byl poněkud odlišný. V 17. století zde došlo ke kolapsu městské sítě, který byl způsoben nízkou sňatečností a plodností, jež nedokázaly vyrovnat následky migrace a nízké naděje na dožití.

Poslední článek přiblížil každodennost špitálu v chorvatském Dubrovniku, který fungoval rovněž jako nalezinec a porodnice (*Godparents network of the Dubrovnik foundlings (17th–19th centuries)*, s. 161–185). Rina Kralj-Brassard, Ivana Lazarević a Irena Ipšić se zaměřily na křty dětí, které zde byly anonymně odloženy v letech 1692–1770 a 1811–1850. Jejich kmotry se stávali především zaměstnanci špitálu nebo další osoby, které s ním byly úzce spjaty, ovšem v případě některých z nich se počet kmotrovských závazků mohl vyšplhat až do stovek. Autorky podtrhly především skutečnost, že u dětí bez biologické rodiny rituální příbuzenství tvořilo základ nové sociální sítě, kterou dítě muselo budovat takřikajíc od nuly.

Padesátistránková recenzní příloha přináší přehled o řadě knižních novinek francouzské, ale i britské a italské provenience, jež mohou být užitečné badatelům na poli historické demografie a dějin rodiny.

Markéta Skořepová

Guido Alfani – Vincent Gourdon – Isabelle Robin (edd.)

Le parrainage en Europe et en Amérique. Pratiques de longue durée (XVIe–XXIe siècle)
Peter Lang 2015, 487 s.

Počátkem letošního roku se do rukou čtenářů dostala nejnovější monografie k dějinám kmotrovství redigovaná kolektivem autorů, kteří před deseti lety stáli u zrodu těchto výzkumů. V roce 2006 byla v souvislosti s organizací sekce věnované kmotrovství na European Social Science History Conference v Amsterdamu založena informační síť Patrinus, spravovaná milánskou univerzitou, jež volně sdružuje badatele se zájmem problematiku duchovního příbuzenství.^[1] Díky systematickému navazování kontaktů a pravidelnému setkávání na konferencích se průkopníkům tohoto tématu podařilo postavit výzkumy kmotrovství na stabilní základně široké, mezinárodní spolupráce.

[1] www.dondena.unibocconi.it/patrinus

Předkládaná kniha je již třetím podobným svazkem, který se podařilo vydat,^[2] dokazuje ovšem, že otázka duchovního příbuzenství stále nabízí nové perspektivy. Jejím základem se staly příspěvky přednesené jednak v rámci tradiční „kmiotrovské“ sekce European Social Science History Conference pořádané v dubnu 2012 v Glasgow, jednak během kolokvia, které se konalo téhož roku v Paříži. Celkem vedle předmluvy zahrnuje 18 příspěvků rozdělených do pěti tematických oddílů.

Podtitul „longue durée“ v názvu recenzované monografie je skutečně oprávněný, neboť publikované výzkumy pokrývají různé oblasti Evropy s přesahem do Ameriky v časové perspektivě od renesance po nedávnou současnost. I přes obrovskou časovou, geografickou a pramennou rozrůzněnost se editorům podařilo udržet jednotnou koncepci monografie. Všechny kapitoly mají podobnou strukturu, důsledně uvádějí charakteristiky zkoumaných regionů a podrobné popisy užívaných pramenů i metodických postupů, které čtenářům umožňují zvážit relevanci možného srovnání s vlastními výzkumy. Nesporný je také metodologický přínos publikace, neboť autoři jednotlivých statí museli své výzkumy přizpůsobit realitě dostupných pramenů. V knize se tak uplatňují různé přístupy počínaje detailními mikrohistorickými sondami až po práci s velkými soubory dat.

První oddíl *Des modèles évolutifs* připomíná již klasické téma proměn podoby kmotrovství v katolickém prostředí vlivem reforem vyhlášených tridentským koncilem. Opět se potvrdilo, že požadavky Tridentina byly přijímány s rozdílnou rychlostí i intenzitou. Netypické výsledky v tomto kontextu přinesla studie zaměřená na italské Teramo, kde se v potridentském období neprosadil model dvou kmotrů opačného pohlaví. Už v druhé polovině 17. století navíc muže a příslušníky patriciátu začaly u křtitelnic nahrazovat porodní báby. Vývoj ve francouzském Aubervilliers byl naopak víceméně obvyklý, neboť zde došlo nejprve k upevnění zvyku žádat o kmotrovství pár a později se prosadila tendence k duchovnímu spříznění mezi biologickými příbuznými. Zajímavá ovšem byla dynamika tohoto procesu, která odrážela proces urbanizace a budování dopravní infrastruktury. Příbuzenství a sociální postavení osob žádaných za kmotry se proměňovaly i v Galícii, rychlost a intenzita těchto procesů se ovšem lišila nejen podle typu a velikosti studovaných sídel, ale také v souvislosti s jejich hospodářským a demografickým vývojem.

Druhá část *Les usages économiques et politiques du parrainage* sleduje duchovní příbuzenství v sociální rovině, jako nástroj vytváření vztahů, které mohly být k užtku kmotrům i křtěncům a jejich rodinám. V této rovině se kmotrovství uplatňovalo i v nekatolickém prostředí. Mimořádně zajímavé je proto srovnání situace na území dnešního Nizozemí, kde se setkávaly dva odlišné kmotrovské systémy, protože protestanté na rozdíl od katolíků nebyli omezeni předepsaným počtem kmotrů. Na příkladu dvou vestfálských lokalit v první polovině 19. století

[2] Předcházely publikace Guido ALFANI – Philippe CASTAGNETTI – Vincent GOURDON, *Baptiser: pratique sacramentale, pratique sociale (XVIe–XXe siècles)*, Saint Étienne 2009; Guido ALFANI – Vincent GOURDON (edd.), *Spiritual Kinship in Europe 1500–1900*, Basingstoke 2012.

se ukázalo, že výběr kmotrů odrážel sociální stratifikaci vesnice a prostupnost sociálních vrstev. Finský příklad se zaměřil na venkovské lokality se silným podílem manufakturní a tovární výroby, kde při navazování kmotrovských vztahů hrála velkou roli identifikace zdejších obyvatel buď s místem, kde žili, nebo s profesní komunitou. Duchovní příbuzenství mohlo být samozřejmě i silným politickým nástrojem, jak ukázalo studium křestních a svatebních obřadů rumunské šlechty, která často usilovala o přítomnost knížete v roli kmotra a svědka. Zajímavým příkladem důsledků politických změn v nedávné minulosti je studie věnovaná Bukovině, kde se za komunismu stala účast na křtech a svatbách demonstrací solidarity s mladými páry.

Kapitola *Famille et parrainage* se zaměřila na otázku prolínání duchovního a skutečného příbuzenství, která hraje významnou roli v diskuzích o familializaci kmotrovství a posilování rodinných pout zejména ve francouzské historiografii zabývající se 19. stoletím. Kvantitativní analýza založená na sledování homonymie (tedy shody příjmení) mezi kmotrem a křtěncem v dánských farnostech ukázala, že již na přelomu 18. a 19. století zde byli typickými kmotry příbuzní ve věku rodičů dítěte, a to i v chudších vrstvách, kde by bylo možné očekávat spíše klientské vztahy a tedy vertikální model kmotrovství. Podobně koncipovaná analýza pramenů z tří farností lidnatého Bordeaux 16. až 18. století prokázala šíření výběru duchovních příbuzných uvnitř rodiny směrem z centra do periferií. Studie poměrů v Lyonu v letech 1655 a 1740 se soustředila na křty, jichž se v roli kmotrů prokazatelně účastnili příbuzní novorozených dětí. Prokázala silný vliv matrilineárního (duchovního) příbuzenství, pozornost věnovala i pohrobkům a potomkům svobodných matek. V Charleville se v průběhu 18. století prosadil model kmotrovského páru obvyklý i v českém prostředí, přičemž pravděpodobnost, že se kmotrovství spojí s biologickým příbuzenstvím, byla vyšší u dívek než u chlapců.

Antropologický pohled na problematiku kmotrovství reprezentuje čtvrtá kapitola *Regards sur les sociétés coloniales*, která obsahuje tři příspěvky z prostředí severní a střední Ameriky. Zatímco na území dnešních USA se v raném novověku mísily vlivy přinesené osadníky z různých koutů Evropy, v případě Martiniku a Mexika se kmotrovská pouta formovala i na rasových základech. Poslední oddíl *Les évolutions du XXe siècle* s třemi příspěvky pouze naznačuje širokou škálu proměn kmotrovství, ke kterým došlo v průběhu minulého století na příkladu Řecka a Itálie. Zajímavý je rovněž příspěvek o civilních „křtech“ ve Francii, které vznikly jako produkt sekularizace, ale nikdy se nezbavily svých katolických kořenů. Chybí však text, který by zkoumal otázku významu křtů a duchovního příbuzenství v zemích východního bloku v období komunismu, jež se snažil náboženské praktiky potírat. I to může být výzva pro české badatele, kteří kmotrovství stále nevěnují patřičnou pozornost.

Markéta Skořepová

Milan Vojáček – Pavla Lutovská – Pavel Koblasa

Bachova kartotéka. Databáze obyvatel pražské aglomerace z let 1850–1914. Praha, Národní archiv 2016, 261 str., ISBN 978–80–7496–049–5.

Při studiu populačního vývoje 19. století historičtí demografové i historici sociálních dějin dosud nechávali stranou významný pramen uložený v Národním archivu – přihlášky k pobytu. Je to ojedinělý, výjimečně celistvý soubor pobytových evidenčních dotazníků z let 1850–1914, resp. 1810–1930, umožňující studovat přistěhovalectví a vnitřní migrace v pražské aglomeraci z hlediska teritoriálního původu, věku a sociálních kategorií. Pobytové přihlášky jsou uloženy ve fondu Policejní ředitelství Praha – konskripce v 729 kartonech, obsahujících 20 miliónů jednotlivých informací. A dosud jeví větší zájem o tento materiál jen genealogové. Důvodem byla obtížná přístupnost z hlediska statistického zpracování. K příznivé změně došlo teprve v poslední době. Fond byl jednak snáze zpřístupněn v letech 2005–2011 digitalizací, jednal v letech 2011–2014 dále zpracován vytvořením databáze více než 18 miliónů dat pro více než 2 milióny osob. Data jsou v ní normalizována číselníky pro lokality, zaměstnání, jména a příjmení, což umožňuje kontrolu a opravy dat. Z této databáze pak byla vytvořena další, která umožňuje statistické vyhodnocování dat, a v jejím rámci byla provedena další normalizace dat (odstranění duplicit, propojení údajů k jedné osobě). V rámci příslušné aplikace pak bude možno klást i strukturované dotazy pro vyhodnocení dat z vybraných souborů, jakmile dojde k jejímu dalšímu zpracování.

Recenzované publikaci, která podává první informaci o této databázi, dali autoři název **Bachova kartotéka**, připomínající počátek systematické pobytové evidence za ministra vnitra Alexandra Bacha. Není to kompletní zpracování celé databáze; autoři si vytýčili skromnější úkol: ukázat na několika příkladech, jaké možnosti tato databáze skýtá. První příspěvek nazval Milan Vojáček *Využití pobytových přihlášek pro studium migrace v Čechách v letech 1850 až 1913*. V úvodu shrnuje – jako jediný z autorů – nejdůležitější recentní literaturu k problematice dějin migrací, zčásti anglosaskou, ale zejména německojazyčnou, sledovanou především z hlediska metodiky studia migrací. Podrobněji se pak zabývá literaturou k migracím v habsburské monarchii a v českých zemích, hlavně v Praze. Upozorňuje přitom nejen na práce českých, ale i rakouských autorů (J. Ehmer, H. Zeitlhofer, H. Faßmann ad.) u nás ne vždy braných dostatečně v úvahu. Jádrem studie je sledování migrace do Prahy z vybraných šesti lokalit jihozápadních Čech, totiž z měst Plzně, Klatov a městeček Chudenice, Strážov, Švihov a Nýrsko. Všechna zkoumaná místa byla od roku 1876 spojena s Prahou železnicí, většina se nacházela přímo na její trase. S výjimkou Nýrska šlo o lokality českojazyčné. Výsledky bádání M. Vojáček prezentuje u každého města či městečka několika grafy, sledujícími v ročních údajích počty migrantů (omezených jen na přednosity domácností), jejich věk a cílové čtvrti v Praze, u větších lokalit v několika časově vymezených úsecích. Výsledky jeho analýzy se nijak zásadně neliší od dosavadních znalostí

problému, nicméně poskytují detailnější pohled. Autor předně zjišťuje, že četnost migrantů odpovídala velikosti a vzdálenosti lokalit i vzdálenosti a dostupnosti dalších lokálních center, přičemž minimální migrace z nejbližšího Nýrska byly zřejmě dány nejen místem na mapě, ale i jazykem obyvatel. Dále zjišťuje, že věk migrantů činil nejčastěji 20–35 let a že migrace probíhala do roku 1900 v čase bez větších výkyvů a mírně stoupala, po tomto roce se pak výrazněji zvýšila, zvl. přistěhovalectví z Plzně a Klatov. Tehdy se také zvýšila atraktivita nových pražských čtvrtí, zejména Smíchova, ale i Vinohrad a Žižkova, zatímco ve starší době směřovali migranti převážně do historického středu, nejčastěji na Nové Město. Velmi četné byly změny pobytu uvnitř Prahy, někdy i několikrát ročně (škoda, že není zjišťována jejich sociální podmíněnost). Nejzajímavějším zjištěním jsou podle autora data dokládající kauzální souvislost mezi místem pobytu a sociálním statutem migranta. Další souvislosti bude možno podle něho sledovat až po optimalizaci dat.

Příspěvek Pavly Lutovské, nazvaný *Údaj o zaměstnání na pražských policejních přihláškách od poloviny 19. století do 20. let 20. století. Skromný zápis, bohaté informace*, přináší v podstatě soupis všech zaměstnání nebo hodnotí uvedených u jednotlivých migrantů, samozřejmě po normalizaci různých variant, a to odděleně pro muže a ženy, „našince“ a cizince, doplněný poměrně stručným komentářem. Jednotlivá zaměstnání autorka sdružuje do skupin a velikost těchto skupin uvádí v %. Blíže však nespecifikuje jednoznačná kritéria, podle nichž třídění prováděla, stejně tak postrádáme jakékoliv odkazy na literaturu. Uvádí se jen, s jakými těžkostmi je třídění spojeno, třeba v případě osob specifikovaných titulem JUDr., což mohli být soudci, advokáti stejně jako novináři ad. I přes tato omezení však přináší článek některá zajímavá zjištění, například o teritoriálním původu imigrantů-cizinců různých profesí.

Třetí stať nazval její autor Pavel Koblasa *Aristokracie a její pražská obydlí ve světle policejní evidence obyvatel*. Má v podstatě charakter několika soupisů, které nevycházejí jen z pobytoých přihlášek, ale i z jiných pramenů evidenčního charakteru. Jsou to soupis aristokratických rodů žijících v Praze roku 1848 s uvedením jmen některých jejich příslušníků, zpravidla osob stojících v čele „domácnosti“, soupis aristokratů-majitelů domů v Praze podle adresáře z roku 1886, soupis pražských paláců v období 1850–1913 s uvedením rodů, které je postupně vlastnily, seznam významných aristokratických velkostatkářů bydlících v Praze, krátká zmínka o bydlišti nižší šlechty v Praze a jejím okolí a podrobnější výklad o Pražském hradu jako obývaném areálu. Na závěr jsou pak připojeny seznamy šlechtických rodin bydlících v Praze z let 1836 a 1856. Autor uvádí i některá doplňující a vysvětlující fakta, ovšem pro historického demografa jeho článek mnoho nepřináší. Tomu naopak výborně poslouží *Výběrový německo-český slovník povolání sestavený na základě policejních přihlášek* (s. 159–235), připravený Pavlou Lutovskou a Stanislavou Hřebíčkovou. Vzhledem k rozkolísanosti pravopisu v daném období nebylo jeho sestavení rozhodně jednoduché, jako pomůcka nejen pro uživatele

databáze je neocenitelný. Z obrazové přílohy zaujmou historického demografa ukázky řady pobytočných přihlášek z různých období, které mu usnadňují učinit si představu o jejich obsahu, méně pak miniaturní obrázky vybraných pražských paláců, většinou notoricky známých.

Autorům publikace Bachova kartotéka je třeba nepochybně poděkovat za to, že upozornili na existující pramen poskytující cenné personální údaje, především k migracím, na databázi, která jeho zpracováním vznikla, podali informaci o podobě pramene i odvozené databáze a poukázali na možnosti jeho zpracování. Ty ukazuje zejména článek Vojáčkův, zatímco zbývající dvě stati mají spíše charakter jen stručně komentovaných seznamů. Je samozřejmě pochopitelné, že se autoři nepokusili o hlubší rozbor pramene, dokud nebude mít databáze podobu zcela vyhovující tomuto účelu. Kritickou připomínku bych ale měl k popisu pramene. Ten je uváděn v úvodu i v každé ze tří studií (nejdůkladněji v druhé z nich), informace se přitom často překrývají, někdy ale také rozcházejí (např. pokud jde o časový rozsah fondu). Užitečnější by nepochybně bylo pojednat v úvodu o prameni vyčerpávajícím způsobem a další opakování vyloučit. Jako první informace je publikace nesporně velmi užitečná. Doufejme, že databáze, o níž pojednává, se jednou stane základnou pro všestrannou analýzu pražských migrací a ve spojení s jinými prameny i celkového sociálního vývoje Prahy v období probíhající industrializace. Bylo by škoda jí nevyužít.

Eduard Maur

KRONIKA

Odešel Prof. PhDr. Milan Myška, DrSc., dr.h.c.

Dne 8 července 1916 zesnul ve věku 86 let historik Milan Myška, profesor Ostravské univerzity, přední představitel hospodářských dějin v naší historiografii a jeden z iniciátorů rozvoje moderní historické demografie v Česku. Narodil se 13. dubna 1930 v Ostravě-Vítkovicích v učitelské rodině, na Ostravsku i vyrůstal až do maturity složené roku 1951 na bíloveckém gymnáziu a po pětileté přestávce vyplněné studiem historie na filozofické fakultě UK v Praze se sem roku 1956 vrátil, aby historii rodného kraje v následujících letech zasvětil celou svou vědeckou činnost. Nešlo mu ale o to přestovat pouhou vlastivědu rodného kraje, k níž se uchyluje velká část regionálních historiků. Jeho záměrem bylo sledovat na historii vybraného regionu zcela specifického charakteru, jakým bylo a je industriální Ostravsko, základní vývojové tendence moderní industriální společnosti. K tomuto úkolu přistupoval od počátku s důkladnou znalostí současné evropské historiografie, z níž čerpal metodické podněty i konkrétní výsledky pro potřebnou komparaci. Svou publikační činností z oboru moderních hospodářských a sociálních dějin záhy získal obecné uznání, vyjádřené i příslušnými vědeckými tituly. Roku 1961 byl jmenován kandidátem věd, roku 1964 získal obnovený titul PhDr. a současně byl jmenován docentem pro obor novověkých dějin.

Jeho prvním pracovištěm byla Vyšší pedagogická škola v Opavě, roku 1960 změněná na samostatnou Pedagogickou fakultu a přemístěná do Ostravy. Na ní Milan Myška zastával od samého počátku významné postavení, jednak ve vedení fakulty, jednak jako vedoucí katedry dějepisu a garant studia historie, které se pokoušel posunout na podstatně vyšší úroveň, než bylo u nás v té době obvyklé. Milanu Myškoví se mj. podařilo prosadit na katedře orientaci vědecké činnosti na dějiny ostravské průmyslové aglomerace, její formování i další vývoj a na obecné problémy industrializace. Za nedílnou součást této problematiky považoval i vývoj populační, který byl v té době v západní Evropě jedním z klíčových témat hospodářských a sociálních dějin. Jednou z novinek, které Myška do studia historie vnesl, bylo zařazení historické demografie nejen do výuky – což byl v rámci českého vysokého školství průkopnický čin –, ale i do vědeckého výzkumu na katedře. Tímto úkolem byl Myškou pověřen začínající odborný asistent (dnes profesor) Lumír Dokoupil, pro něhož se pak historická demografie stala a zůstává dodnes základní náplní jeho vědeckého díla. Díky tomuto kroku vznikla v krátké době na ostravské katedře dějepisu celá série diplomových prací k dějinám obyvatelstva, jež svým rozsahem nemá obdoby na žádné české vysoké škole. Ale nejen to, k Lumíru Dokoupilovi postupně přibývali na katedře i další historičtí demografové, nejdříve Ludmila Nesládková a později Radek Lipovský. Tak se zformovala dnes obecně uznávaná ostravská historicko-demografická škola, jejíž výzkumné

záměry záhy překročily problematiku formování ostravské průmyslové oblasti jak teritoriálně, tak i časově a věcně. Milan Myška se o její vznik zasloužil nejen tím, že docenil díky svému přehledu po zahraniční literatuře význam historické demografie pro studium průmyslových oblastí, ale také pracovníky v tomto oboru zásobil důležitými zahraničními historicko demografickými publikacemi, u nás v té době nedostupnými, které přivezl do Ostravy ze svých zahraničních studijních pobytů.^[3] Sám se sice věnoval především jiným stránkám industrializace, nicméně v řadě svých prací se i sám historicko-demografické problematice kvalifikovaně dotýkal, ať už to bylo formování dělnické třídy, kde ho zaujaly zejména migrace, nebo struktura obyvatelstva vybraných celků. Kromě příslušných pasáží v několika monografiích^[4] věnoval těmto otázkám i několik samostatných studií.^[5] Nelze také pominout, že díky jemu tvořila kapitola o populačním vývoji důležitou součásti Dějin Ostravy redigovaných Karlem Jiříkem, kde Milan Myška zpracoval období 1763–1880.^[6]

Vedle formování ostravské průmyslové oblasti a teoretických otázek s tím spojených Milana Myšku zaujaly v té době i obecné otázky metodologie historikovy práce. Výsledky svých metodologických studií pak zužitkoval nejen ve vlastní práci, ale i ve výuce, pro niž spolu s Janem Havránkem a Karlem Paclíkem připravil učebnici Úvodu do studia dějepisu (1965, 1966), přinášející ve srovnání s běžně používanými olomouckými Základy studia dějepisu modernější přístup k řadě otázek.

Slibný nástup ambiciózního, vědecky i organizačně mimořádně schopného a navíc neobyčejně pracovitého mladého historika však náhle přerušil krutý zlom politického vývoje po roce 1968. Po intervenčním zásahu vojsk Varšavské smlouvy v srpnu toho roku se Milan Myška aktivně zapojil do nejrůznějších protestních akcí včetně vydávání ilegálních tiskovin. Normalizační režim na to reagoval tím, že ho zbavil nejen funkcí, ale i učitelského místa na fakultě, kterou pomáhal vybudovat, a pokusil se mu znemožnit jakoukoliv vědeckou práci. V letech 1972–1982 byl Milan Myška bez trvalého zaměstnání a teprve roku 1983 byl na zásah zahraniční vědecké obce přijat jako samostatný vědecký pracovník do Slezského muzea v Opavě. Vynucená přestávka ale nebyla pro Milana Myšku

[3] Milan MYŠKA, *Od „moravského husity“ k historickému demografovi*. Historická demografie 39, 2015, č. 2, s. 317–321. Milan MYŠKA – Lumír DOKOUPIL, *Diplomové práce z problematiky historické demografie a sociálních struktur na katedře dějepisu Pedagogické fakulty v Ostravě v letech 1964–1969*. Historická demografie 3, 1969, s. 100–105.

[4] Např. Milan MYŠKA, *Počátky vytváření dělnické třídy v železárnách na Ostravsku*. Ostrava 1962.

[5] Např. Milan MYŠKA, *Migranti z Haliče a jejich podíl na vytváření dělnické třídy v uhelném průmyslu Moravské Ostravy v 2. polovině 19. století*. In Ostrava, Sborník příspěvků k dějinám a výstavbě města 4, 1967, s. 147–181.

[6] Karel JIŘÍK – Milan MYŠKA, *Dějiny města Ostravy*. Ostrava 1993.

žádným obdobím odpočinku. I během ní pokračoval v intenzivní vědecké práci, jejíž výsledky ovšem mohl publikovat jen zčásti, a to pouze v zahraničí nebo pod cizími jmény. Dodejme, že velkou pomoc mu přitom poskytli zejména polští historici, s nimiž udržoval těsné styky od samého počátku své vědecké dráhy.

Pád komunistického režimu mu nejen otevřel cestu zpět na „jeho“ katedru, ale i do vedení Ostravské univerzity, jejíž součástí se „jeho“ fakulta s novým titulem fakulta filozofická stala. Ještě roku 1990 byla rovněž jeho dosavadní vědecká práce po právu oceněna udělením profesury, o rok později mu univerzita v Hradci Králové udělila čestný doktorát. Katedra díky jeho iniciativě začala řešit nové závažné úkoly, jako byla příprava monumentálního *Biografického slovníku Slezska a Severní Moravy* nebo *Historické encyklopedie podnikatelů Čech, Moravy a Slezska*, od roku 1998 začala vydávat i vlastní časopis *Historie-Historica*. Roku 2007 se pak Myškovi podařilo zřídit na OU Centrum hospodářských a sociálních dějin, které se záhy stalo našim nejprestižnějším pracovištěm daného oboru. Z jeho produkce připomeňme alespoň *Prameny hospodářských a sociálních dějin 1–2*,^[7] přinášející cenná poučení i pro historické demografy. Milan Myška vedl Centrum do roku 2012 jako vědecký ředitel a poté na něm působil jako samostatný vědecký pracovník. Neobyčejné vypětí, které Myškova práce na katedře, v Centru, na fakultě i na univerzitě s sebou přinášela, spolu s trpkou zkušeností minulých let, si ovšem vyžádala svou daň. Milan Myška byl zasažen několika infarkty, vždy ale dokázal nemoc překonat a vrátit se k práci, která byla smyslem jeho života. Letos se mu to ale již nepodařilo. Obec našich historiků opustil jeden z jejich předních představitelů, jemuž česká historická demografie vděčí za mnoho.^[8]

Eduard Maur

[7] Milan MYŠKA – Aleš ZÁŘICKÝ a kol., *Prameny k hospodářským a sociálním dějinám novověku 1–2*, Ostrava, Ostravská univerzita 2008, 2010.

[8] Podrobnější přehled jeho života a díla včetně vzpomínek jeho přátel přináší sborník jeho starších článků, vydaný Ostravskou univerzitou k Myškovým osmdesátinám. Viz A. Zářický aj. (eds.), *Milan MYŠKA, Z díla hospodářského historika*. Ostrava, Ostravská univerzita 2010.

Historická demografie

2016/40 [1+2]

Pauperizace raně novověké nižší šlechty v Čechách a její (zkreslený) úbytek v pramenech hromadné povahy VLADIMÍR JAKUB MRVÍK	1
Vývoj sobášnosti vo farnosti Detva v rokoch 1781–1920 JÁN GOLIAN	49
Rómovia na Slovensku podľa súpisu z roku 1893 BRANISLAV ŠPROCHA – PAVOL TIŠLIAR	93
Recenze	113
Kronika	127
♦ ♦ ♦	
Demografie cikánskeho obyvateľstva v českých zemích v 17. a 18. storočí (na základe rozboru cirkevných matrik) JÍŘÍ HANZAL	135
Unmarried mothers in pre-industrial Bohemian rural society – example of the Štáhlavy domain 1741–1830 ALICE VELKOVÁ	179
Nemanželské děti v Poličce ve druhé polovině 19. století ELIŠKA CHADIMOVÁ	199
Vývoj pôrodnosti vo farnosti Detva v rokoch 1781–1920 JÁN GOLIAN.	227
Historická populační data 1921–2011 v prostředí geografických informačních systémů MARTIN OUŘEDNÍČEK – LUCIE POSPÍŠILOVÁ – JANA JÍCHOVÁ	257
Recenze	281
Kronika	293